

SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE DEĞERLENDİRMELER

MART 2026

EDİTÖR

Prof. Dr. İlknur AYDOĞDU KARAARSLAN

İmtiyaz Sahibi / Yaşar Hız
Yayına Hazırlayan / Gece Kitaplığı

Birinci Basım / Mart 2026 - Ankara
ISBN / 978-625-7884-39-6

© copyright

Bu kitabın tüm yayın hakları Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı

Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
0312 384 80 40
www.gecekitapligi.com / gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Bizim Büro
Sertifika No: 42488

**SOSYAL BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER
ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE
DEĞERLENDİRMELER**

MART 2026

EDİTÖR

Prof. Dr. İlknur AYDOĞDU KARAARSLAN

gece
kitaplığı

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

VERGİ HUKUKUNUN YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DENETİM SİSTEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Damla AYDIN, Gülnihal CAN AVŞAR..... 7

BÖLÜM 2

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE EKOTURİZMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Ceyhun HAYDAROĞLU, Ferhat ALTAY..... 21

BÖLÜM 3

TÜRKİYE’NİN MİLLİ PARKLARINDA KORUMA, TURİZM VE REKREASYON

Arzu ARSLAN, Serdar CEYLAN..... 43

BÖLÜM 4

DÜNYA DIŞI TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ: UZAY LOJİSTİĞİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE YERİNDE KAYNAK KULLANIMI (ISRU)

Okan KEKÜL..... 55

BÖLÜM 5

İKALE SÖZLEŞMELERİ VE İŞTEN AYRILMA YÖNETİMİ: İŞ HUKUKU İLE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ ARASINDA NORMATİF VE STRATEJİK BİR KÖPRÜ

Seçil GÜRÜN KARATEPE, Gökçe TOPÇU ONAR..... 69

BÖLÜM 6

OKUL DIŞI ÖĞRENME VE ÖNEMİ

Faruk KARDAŞ..... 89

BÖLÜM 7

BÜTÜNLEŞİK YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ YÖNETİM MODELİ: CHATGPT VE YÖNETİM BİLİMİ PERSPEKTİFİ

Öznur DALMAN, Ebru GÖZÜKARA, Fahriye Oben ÜRÜ 103

BÖLÜM 8

BİZANS SANATINDA YORTU SAHNELERİ ÜZERİNE NOTLAR

Yavuz ERDİHAN 121

BÖLÜM 9

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN SOSYOLOJİSİ

Ayşegül DÜZGEL, Hamit ÖLÇER..... 139

BÖLÜM 10

GÖSTERİDEN TEŞHİRE: DİJİTAL ÇAĞDA MAHREMİYET, BEDEN VE BENLİĞİN SOSYOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

İbrahim AKKAŐ..... 155

BÖLÜM 11

TARİH VE ŞAHSİYETİN METAFİZİĞİ: LEV PLATONOVİÇ KARSAVIN'İN (1882-1952) FELSEFİ MİRASI

Fegani BEYLER..... 171

BÖLÜM 1

VERGİ HUKUKUNUN YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ DENETİM SİSTEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Damla AYDIN¹, Gülnihal CAN AVŞAR²

¹ Arş. Gör. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü- Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı Eskişehir-Türkiye Orcid ID: 0000-0003-3837-5572, damlageldisen@gmail.com, +905056023739

² Arş. Gör. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü- Mali Hukuk Anabilim Dalı Eskişehir-Türkiye Orcid ID: 0000-0002-8708-6198, av.gulnihalcan@gmail.com, +905412116196

1. Giriş

Küresel düzeyde vergi idareleri, dijital dönüşümün bir parçası olarak vergi denetimlerinde yapay zekâ (YZ) ve algoritmaların kullanımını hızla artırmaktadır (Nieto Olvera, 2025; OECD, 2022). OECD tarafından ortaya konulan “Vergi İdaresi 3.0” vizyonu kapsamında, vergi süreçlerinin dijitalleşmesi ve uyumun kendiliğinden sağlanması hedeflenmektedir (Nieto Olvera, 2025). Söz konusu çerçevede birçoğu halihazırda büyük veri analitiği ve makine öğrenmesi tabanlı risk değerlendirme sistemleriyle vergi kaçakçılığı ve uyumsuzlukları tespit etmeye çalışmaktadır (Baghdasaryan et al., 2022; Rabasco & Battiston, 2023). Yapay zekâ destekli denetim sistemlerinin en büyük vaatleri; denetimlerde etkinliğin artması, çok sayıda mükellef verisinin hızlı analiz edilerek vergi kaçığının tespiti ve idari maliyetlerin azaltılmasıdır (Nieto Olvera, 2025). Örneğin, Türkiye’de Vergi Denetim Kurulu (VDK) bünyesinde oluşturulan Risk Analiz Sistemi (VDK-RAS) ile büyük veriler üzerinden riskli mükellefler belirlenmekte ve 2024 yılı itibarıyla söz konusu sisteme makine öğrenmesi entegrasyonu sağlanarak vergi incelemelerinin planlanması ve yürütülmesi kısmen otomatik hale getirilmiştir (Ömercioğlu, 2024; Karataş Durmuş & Arıtı Erdem, 2023). Sözü edilen gelişmeler, vergi denetimlerinde algoritmik tarafsızlık ve vergide adalet ilkesinin ne ölçüde sağlanabileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Vergilemede adalet ilkesi, Türk Anayasası’nın 73. maddesinde ifadesini bulan ve herkesin mali gücüne göre vergilendirilmesini, benzer durumda olan mükelleflere eşit muamele yapılmasını gerektiren temel bir ilke olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde, idari karar alma süreçlerinde tarafsızlık ve ayrımcılık yasağı, hukukun üstünlüğü ve hukuki güvenlik ilkelerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Söz konusu bildiride, yapay zekâ destekli vergi denetim sistemlerinin sözü edilen ilkelere uygunluğu hem kuramsal çerçevede hem de farklı ülke uygulamaları ışığında incelenmekte; Türkiye özelinde mevcut durum ve olası sorunlar tartışılmaktadır.

2. Literatür Taraması

YZ sistemleri genellikle bir “kara kutu” gibi görülmektedir; kararlarının hangi veriye ve mantığa dayandığı anlaşılmadığında, hukuka aykırı bir uygulamanın tespiti ve hukuki yollara başvuru zorlaşmaktadır. Bu nedenle literatürde algoritma şeffaflığının sağlanması ve hesap verebilirlik mekanizmalarının geliştirilmesi gerekliliği sıklıkla vurgulanmaktadır (Yücel & Bozdoğanlı, 2024; Pasquale, 2015; Selbst & Barocas, 2018). Yapay zekâ ve algoritmaların idari kararlarda kullanımı üzerine literatür, söz konusu teknolojilerin vatandaş algılarından hukukî sonuçlara dek geniş etkileri olduğunu göstermektedir. Vergi denetimi bağlamında yapılan bir anket çalışması, denetim için AI kullanımı oranı arttıkça vatandaşların prosedürel adalet algısının yükseldiğini (özellikle önyargıların bastırılması ve tutarlılık algısı sayesinde) ortaya koymaktadır (Decuypere & Vijver, 2024). Başka bir ifadeyle, mükellefler insan denetçilerin subjektif tutumlarından ziyade algoritmik seçimin daha tarafsız olabileceğine inanmaktadır. Ancak aynı çalışmada, katılımcıların idareye duyduğu genel güven ve YZ’ye yönelik tutumlarının, adalet algısında yapılan deneysel manipülasyondan daha etkili olduğu da saptanmıştır. Başka bir deyişle, katılımcıların “vergi idaresine güvenirim / güvenirim”, “yapay zekâyı olumlu bulurum / bulmam” gibi önceden var olan tutumlarının, deneyde gösterilen farklı işlem senaryolarından (örneğin “insan denetçi” vs. “YZ denetçi” koşulları) daha fazla ağırlık taşımakta; adil bulup bulmamalarını asıl belirleyen unsur söz konusu temel tutumlar olmaktadır. Ek olarak, şeffaflık amacıyla açıklama yapılmasının katılımcıların algısını kayda değer ölçüde değiştirmedeği belirtilmektedir. Sözü edilen sonuçlar, yapay zekâ kullanımının meşruiyeti için teknik tarafsızlığın tek başına yeterli olmadığını, vatandaş güveninin ve idarenin genel itibarının kritik rol oynadığını göstermektedir.

Öte yandan, literatürde algoritmik önyargı riskine sıkça vurgu yapılmaktadır. Meksika vergi idaresinde YZ destekli denetimleri inceleyen çalışmada, algoritmik önyargı potansiyelinin belli mükellef gruplarına karşı sistematik ayrımcılığa yol açabileceği ve bu durumun şeffaflık eksikliğiyle birleştiğinde mali adaleti tehdit ettiği vurgulanmaktadır(Nieto Olvera, 2025). Sözü edilen kapsamda yapay zekâ ile denetim süreçlerinin, ayrımcılık yasağı, hukuki dinlenilme hakkı ve özel hayatın gizliliği gibi temel hakları ihlal etme tehlikesi bulunduğu ifade edilmektedir. Hollanda'daki çocuk bakım yardımı skandalı (Toeslagenaffaire) gibi örnekler, algoritmik karar alma sistemlerinin yeterli denetim olmadığında nasıl ayrımcı profilleme yapabildiğini ve masum bireyleri haksız yere zan altında bırakabildiğini göstermektedir(Modami, 2025). Sözü edilen skandalda, vergi dairesinin kullandığı bir risk analiz algoritması çifte vatandaşlık gibi kriterler üzerinden ayrımcı sonuçlar üretmiş; binlerce ailenin haksız yere “hilekâr” ilan edilmesine ve ciddi mağduriyetlere yol açmıştır. Dolayısıyla algoritmik tarafsızlık, yalnız teknik bir performans meselesi değil, aynı zamanda hukuki eşitlik ve güven meselesi olarak ele alınmalıdır.

Literatürde yapay zekânın vergi denetimlerinde yaratabileceği dikey adalet (vertical equity) sorunlarına da dikkat çekilmektedir. ABD Gelir İdaresi (IRS) verileriyle yapılan çalışmada, daha esnek ve karmaşık makine öğrenmesi modellerinin kullanımının, denetim yükünü en yüksek gelir diliminden orta gelir dilimine kaydırabileceği tespit edilmektedir(Black vd., 2022). Sözü edilen durum, mali güce göre vergilendirme prensibine aykırı bir sonuç doğurma riskini göstermektedir. Aynı çalışmada, düşük gelirli mükelleflerin aşırı incelenmesine dair kaygıları gidermek için algoritmik adalet teknikleri uygulandığında denetim dağılımındaki eşitsizliklerin bir miktar azaltılabileceği, ancak bunun model performansında belirgin bir düşüş pahasına gerçekleştiği belirtilmektedir. Ayrıca, denetim modeli tasarımındaki tercihler de adalet sonuçlarını ciddi biçimde etkilemektedir: Örneğin, vergi uyumsuzluğunu tespit etmek için sınıflandırma yerine bir regresyon yaklaşımının benimsenmesi, denetim yükünü önemli ölçüde yüksek gelirli mükelleflere kaydırmakta ve aynı zamanda tahsilatı artırabilmektedir (Black vd., 2022). Söz konusu durum da, algoritma tasarımının adalet ilkeleriyle uyumlu olacak şekilde yapılabileceğine işaret etmektedir. Son olarak, denetimlerin maliyet-etkinliğine odaklanmanın da yan etki olarak adaleti zedeleyebileceği gösterilmektedir: Özellikle posta ile yürütüldüğü için idareye daha ucuza mal olan denetimler genellikle düşük gelir gruplarına uygulanmakta; eğer algoritma sadece yatırım getirisine odaklanırsa, düşük gelirli mükelleflerin orantısız biçimde denetime seçilmesi söz konusu olabilmektedir (Black vd., 2022). Söz konusu bulgular, vergi denetiminde YZ kullanımında etkinlik-adalet dengesi konusunda dikkatli olunması gerektiğini açıkça göstermektedir.

Literatür, yapay zekâ destekli sistemlerin içerdiği önyargıların kaynaklarını da tartışmaktadır. Bir çalışmada veri eksiklikleri, demografik temsilde tekdüzelik (homojenlik), yanıltıcı korelasyonlar, uygunsuz karşılaştırma ölçütleri ve insan karar vericilerin bilişsel önyargılarının algoritmalara yansması gibi unsurların, denetim algoritmalarında teknik ve insani taraflılıkları besleyen başlıca kaynaklar olduğunu ortaya koymaktadır(Murikah vd., 2024). Örneğin, eğitim verilerinin belirli bir mükellef grubunu yeterince temsil etmemesi veya geçmiş denetim uygulamalarından devralınan önyargılar, algoritmanın gelecekteki kararlarına sirayet edebileceği görülmektedir. Ek olarak şeffaflık ve hesap verebilirlik eksikliği, bu önyargıların fark edilmesini ve giderilmesini zorlaştıran bir etmen olarak göze çarpmaktadır(Yücel & Bozdoğanoglu, 2024). YZ sistemleri genellikle bir “kara kutu” gibi görülmekte; kararlarının hangi veriye ve mantığa dayandığı anlaşılmadığında, hukuka aykırı bir uygulama olduğunda tespit etmek ve hukuki yollara başvurmak güçleşmektedir. Bu nedenle, literatürde algoritma şeffaflığının sağlanması ve hesap verebilirlik mekanizmalarının geliştirilmesi

gerektiği sıkça vurgulanmaktadır(Yücel & Bozdoğanoglu, 2024; Selbst & Barocas, 2018; Pasquale, 2015). Son dönemde bu amaçla önerilen yöntemler arasında; algoritmaların tarafsızlık denetimine(audit) tabi tutulması, sonuçların nedenlerini izah edebilen açıklanabilir yapay zekâ tekniklerinin kullanımı, ve sistemik önyargıları azaltmak için etki değerlendirme testleri sayılabilir(Sümer, 2024; Morley et al., 2021).

3. Yöntem

Gerçekleşen çalışma, yapay zekâ destekli vergi denetimlerinin hukuki boyutunu hem normatif hem de ülkelerin karşılaştırılması açısından bütünlük bir çerçevede incelemektedir. İlk aşamada, algoritmik tarafsızlık ve vergide adalet kavramları kamu hukuku literatürü ile veri bilimi alanındaki adalet metrikleri ekseninde kavramsal olarak birleştirilmiş; böylece çok-disiplinli bir teorik harita oluşturulmuştur. Söz konusu kavramsal çerçeve, çalışmanın geri kalanının analiz birimlerini ve değerlendirme kriterlerini belirlemektedir.

Ardından ABD, Kanada, Meksika ve Hollanda vergi idarelerinin risk skrolama algoritmaları, resmi mevzuat, politika belgeleri ve yargı kararları üzerinden incelenmiş; her ülke için mevcut yasal zemin, kurumsal yapı, öne çıkan skandal veya başarı örnekleri ile düzeltici mekanizmalar incelenmiştir. Böylece farklı yönetim stratejilerinin avantaj ve zaafı ortak bir matris üzerinde karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın ilerleyen aşamasında Türk hukuku normatif incelemesi yapılmıştır. Anayasa md. 73, Vergi Usul Kanunu md. 134-140, 6698 sayılı KVKK hükümleri ile Danıştay içtihatları detaylı biçimde analiz edilmiş; söz konusu normların yapay zekâ ortamındaki uygulanabilirliği değerlendirilmiştir. Ayrıca Avrupa Birliği *AI Act* taslağı ve OECD'nin risk yönetimi ilkeleri çerçevesinde Türkiye'nin olası uyum gereksinimleri tartışılmıştır (OECD, 2024). Türkiye'ye özgü vaka incelemeleri gerçekleştirilmiştir. Bunlar; VDK Risk Analiz Sistemi'nin 2024 pilot uygulaması ve büyük ölçekli bir e-fatura uyumsuzluğu soruşturmasıdır.

Çalışmanın son aşamasında literatür bulguları bir araya getirilerek sentezlenmiştir. Söz konusu adım, metodolojik sağlamlığı artırmak ve potansiyel önyargıları azaltmak amacıyla tasarlanmıştır.

4. Bulgular

4.1. Adalet İlkesi ve Tarafsızlık

Vergi hukukunda adalet ilkesi, hem dağıtımsal adalet (herkesin ödeme gücüne göre vergilendirilmesi) hem de prosedürel adalet (vergileme süreçlerinde eşitlik ve tarafsızlık) boyutlarıyla ele alınmaktadır (Öncel, Kumrulu, & Çağan, 2023). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 73. maddesi, herkesin kamu giderlerine mali gücüne göre katılmasını öngörerek vergide dikey adalet ilkesini anayasal bir norm haline getirmektedir (T.C. Anayasası, 1982, m. 73). Benzer şekilde, yatay adalet gereği benzer durumda olan mükelleflerin eşit muamele görmesi esastır (Gök, Biyan, & Akar, 2013). Söz konusu ilkeler, vergi denetimlerinde de yol gösterici olup, denetime seçme sürecinden yaptırım uygulamasına kadar her aşamada ayrımcılığın önlenmesini ve ölçülü davranılmasını gerektirmektedir (Lack et al., 2022). Ek olarak, Vergi Usul Kanunu (VUK) ve ilgili ikincil mevzuat, inceleme sürecinde mükellef haklarını koruyan ayrıntılı düzenlemeler içerir. Örneğin VUK m. 141'e göre mükellef, inceleme sırasında düzenlenen tutanaklardan bir nüsha alma ve itiraz ile mülhazalarının bu tutanaklara

geçilmesini talep etme hakkına sahiptir. Ayrıca özel hayatın gizliliğine ve işyerine saygı yükümlülüğü gibi güvenceler de bu kapsamda değerlendirilmektedir (Gürpınar, 2021).

Algoritmik tarafsızlık, esasen bu hukuki tarafsızlık ve adalet ilkelerinin YZ sistemlerine uyarlanması anlamına gelmektedir (Barocas, Hardt, & Narayanan, 2019). Bir YZ destekli denetim sistemi, mükellefleri seçerken veya risk puanı atarken insan kaynaklı önyargılardan arınmış olmalıdır. Örneğin belli bir etnik kökene, cinsiyete veya sosyo-ekonomik sınıfa mensup olduğundan dolayı bir mükellefi daha yüksek riskli varsayan bir modelin hukuken kabul edilmesi mümkün değildir. Adalet ilkesi, vergide genellik ve eşitlik prensipleriyle birlikte, söz konusu dolaylı ayrımcı etkilerin de önüne geçilmesini amaçlamaktadır. Uluslararası insan hakları hukuku (AYİHS md.14 ve Ek 12 No'lu Protokol gibi ayrımcılık yasağı düzenlemeleri), vergi alanında da idarenin işlemlerinde tarafsız ve adil olmasını gerektirmektedir (Zaim, 2020).

Uluslararası insan hakları hukuku da bu yaklaşımı desteklemektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 14. maddesi ile Ek 12 No'lu Protokol, ayrımcılık yasağını güvence altına almakta ve kamu gücünü kullanan organlara eşit davranma yükümlülüğü getirmektedir. Bu hükümler vergi alanındaki idari işlemleri de kapsamaktadır (AİHM, *Biao v. Denmark*, 2016). Dolayısıyla, yapay zekâ kullanımı idarenin anayasal ve uluslararası yükümlülüklerini ortadan kaldırmamaktadır; aksine, algoritmanın kararları sonucu ortaya çıkabilecek hak ihlalleri nedeniyle (örneğin, haksız yere incelemeye alınma, damgalanma, itibar kaybı) idare sorumlu tutulabilecektir (Eubanks, 2018). Nitekim bu çerçevede, Fransa'da vergi algoritmalarına karşı yapılan yargısal bir denetim örneği olarak 2020 yılında Fransız Danıştay (Conseil d'État), vergi idaresinin veri işleme sistemlerini açıklamak zorunda olduğuna ve algoritmaların ayrımcı etkilerinin yargı denetimine açık olduğuna hükmetmiştir (*CE, 27 mars 2020, n° 420021*). Sözü edilen karar, YZ sistemlerinin hesap verebilirliğine ilişkin önemli bir içtihatır. Türk hukukunda da benzer şekilde Anayasa'nın 36, 40, 73 ve 125. maddeleri uyarınca, bu tür işlemler yargı denetimine tabi tutulabilir ve hukuka aykırılığı hâlinde iptal edilebilir.

Dolayısıyla, yapay zekâ kullanımı idarenin sorumluluğunu ortadan kaldırmamaktadır; aksine, algoritmanın kararları sonucu ortaya çıkabilecek hak ihlalleri sebebiyle (örneğin haksız yere incelemeye alınma, itibar zedelenmesi, vs.) idare hesap vermek durumundadır. Söz konusu kapsamda, YZ destekli sistemlerin Anayasa'nın temel haklara ilişkin güvencelerine uygunluğu sağlanmalıdır. Aksi halde ortaya çıkan işlemler yargı denetimine tabi olduğunda iptal edilebilecektir.

4.2. Uluslararası Karşılaştırmalar: Farklı Ülke Deneyimleri

Farklı ülkeler, idari kararlarda yapay zekâ kullanımına ilişkin çeşitli deneyimler yaşamış ve politika geliştirme yoluna gitmiştir. Kanada, bu alanda erken hareket eden ülkelerden biri olarak göze çarpmaktadır. Federal hükümet, 2019'da yürürlüğe koyduğu Otomatik Karar Alma Yönergesi ile kamu kurumlarının algoritmik sistemler kullanırken eşitlik, tarafsızlık, şeffaflık, katılımcılık ve gerekçelendirme gibi usuli adalet ilkelerine riayet etmesini sağlamaya yönelik kapsamlı bir çerçeve belirlemiştir (Treasury Board of Canada Secretariat, 2019). Sözü edilen yönerge, belirli bir risk seviyesinin üzerindeki yapay zekâ uygulamaları için Algoritmik Etki Değerlendirmesi (AED) yapılmasını zorunlu kılarak, olası önyargı ve ayrımcılık risklerinin proaktif biçimde tespit edilmesini amaçlamaktadır (Sümer, 2024). Kanadalı idarelerin bu doğrultuda, algoritma tasarımından uygulamaya kadar süreçlerin her aşamasında şeffaflık sağlanması ve belli durumlarda insan

müdahalesi bulundurması gerekmektedir. Bu uygulama, algoritmik yönetim açısından iyi bir örnek teşkil etmekte olup diğer ülkelerde de incelenmektedir.

Avrupa Birliği, henüz yürürlükte olmasa da kapsamlı bir Yapay Zekâ Tüzüğü (AI Act) hazırlığı içindedir. Söz konusu tüzük taslağı, vergi gibi yüksek riskli kamusal alanlarda yapay zekâ kullanımına sıkı şartlar getirmekte; ayrımcılık yapmama, şeffaflık ve insan kontrolü ilkelerini zorunlu kılmaktadır. AB Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR) ise halihazırda otomatik kararların belirli şartlar dışında kişinin üzerinde hukukî etki doğurmasını yasaklamakta ve bireylere karara itiraz ile insan müdahalesi talep etme hakkı tanımaktadır (European Parliament & Council of the European Union, 2016, madde 22). Bu genel çerçevede, vergi idarelerince yapay zekâ kullanılırken de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim AB içinde Estonya, Hollanda, İspanya gibi bazı ülkeler, vergi ve sosyal yardımlarda algoritmik sistemler kullanırken yaşanan sorunlar sonrası düzenlemelere gitme ihtiyacı hissetmiştir. Özellikle Hollanda’da yaşanan çocuk yardımı skandalı sonrasında, Hollanda hükûmeti algoritmaların kamu yönetiminde kullanımını sıkı biçimde incelemeye almış, ayrımcılığa yol açabilecek uygulamaları durdurmuştur. Bu olay, “algoritmik adalet” kavramının kamuoyunda da tartışılmasına yol açmış ve idarelerin algoritma kullanımında daha temkinli olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Amerika Birleşik Devletleri IRS bünyesinde, vergi denetimlerinde risk analizi için 50 yıla yakın süredir modeller kullanılmakta olup son yıllarda daha gelişmiş makine öğrenmesi yöntemlerine geçiş denenmektedir (Ömercioğlu, 2024). Ancak ABD’de vergi denetimlerinde yapay zekânın etik ve adil kullanımına ilişkin ciddi eleştiriler mevcuttur. Özellikle EITC (Earned Income Tax Credit) gibi düşük gelirli kesimleri ilgilendiren alanlarda, algoritmaların orantısız şekilde bu grupları denetime tabi tuttuğuna dair endişeler dile getirilmiştir. Yukarıda değinilen araştırma da IRS’in makine öğrenmesi modellerini benimsemesi halinde dikey adalet sorunlarının doğabileceğini göstererek, politika yapıcılarını uyarılmaktadır (Black vd., 2022). Bu nedenle, ABD’de hem akademik çevreler hem de sivil toplum kuruluşları, IRS’in kullandığı algoritmaları dış denetime açması, etki değerlendirmesi yapması ve gerekirse düzeltici tedbirler alması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Henüz bu alanda bağlayıcı bir yasal düzenleme olmamakla birlikte, 2022’de Beyaz Saray tarafından yayımlanan “AI Bill of Rights” kılavuzu, otomatik sistemlerin güvenilir ve ayrımcılık yapmayan şekilde tasarlanması gerektiğini, ayrıca etkilenenlere itiraz mekanizmaları sunulmasını önermektedir (White House Office of Science and Technology Policy, 2022). Bu tür yumuşak hukuk araçları, vergi idaresi dahil tüm kamu kurumları için bir rehber niteliği taşımaktadır.

Meksika örneğinde, vergi idaresi Servicio de Administración Tributaria (SAT) bünyesinde YZ destekli denetimler üzerine bir araştırma, gelişmekte olan ülkelerde benzer teknolojilerin hızla benimsendiğini ancak hukuki altyapının yetersiz kalabildiğini göstermektedir (Nieto Olvera, 2025). Meksika’da algoritmik sistemlerin denetimlerde kullanılmasının, şeffaflık eksikliği nedeniyle mükellef haklarını zedeleyebilecek riskler yarattığı raporlanmaktadır (Nieto Olvera, 2025). Araştırmada, vergi mahremiyeti, usûle uygunluk (due process) ve ayrımcılık yasağı gibi güvencelerin algoritmik ortamda da geçerli olduğu hatırlatılarak, söz konusu hakların korunması için acilen önlemler alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Önerilen önlemler arasında, algoritmaların hesap verebilirliğini sağlamak, karar süreçlerini insan denetimine açık tutmak ve algoritmik işlemlere ilişkin şeffaflık yasaları çıkarmak bulunmaktadır (Modami, 2025). Söz konusu sebeple Meksika’da bu konuda kamuoyu farkındalığı artmış ve SAT, kullandığı risk analiz sistemlerinin haksız uygulamalara yol açmadığını göstermek durumunda kalmıştır.

4.3. Türkiye Odaklı İnceleme: Mevcut Uygulamalar ve Olası Sorunlar

Türkiye’de vergi idaresi, son yıllarda dijital dönüşüm kapsamında denetim faaliyetlerine teknolojiyi entegre etmeye başlamıştır. Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) ve Vergi Denetim Kurulu (VDK), büyük veri ve yapay zekâ uygulamalarını kullanarak risk odaklı denetim modelini geliştirmektedir (Ömercioğlu, 2024). Özellikle VDK bünyesinde Risk Analiz Sistemi (RAS) aktif olarak kullanılmakta ve RAS ile, mükelleflerin vergi beyanları ile diğer kurumlardan alınan verileri analiz edilerek risk puanlaması yapılmaktadır (Ömercioğlu, 2024). 2024 yılı itibarıyla bu sisteme makine öğrenmesi ve yapay zekâ entegrasyonu sağlanmış; böylece denetlenecek mükelleflerin tespiti ve önceliklendirilmesi süreçleri büyük ölçüde otomasyona dayalı planlanmaya başlanmıştır. Sözü edilen gelişme, e-denetim olarak adlandırılan yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülebilir. Resmi açıklamalara göre elektronik denetim sistemi sayesinde 2024 yılında binlerce büyük şirket denetlenmiş ve yaklaşık 23 milyar TL tutarında eksik beyan tespit edilmiştir (Ömercioğlu, 2024). Söz konusu ilk başarı örnekleri, yapay zekâ destekli sistemlerin vergi kayıp ve kaçığının azaltmada ciddi bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

Ancak Türkiye özelinde, yapay zekâ destekli denetimlerin hukuki statüsü ve denetime tabi mükelleflerin hakları konusunda henüz netleşmemiş noktalar vardır. Mevcut mevzuatta, vergi incelemelerinin nasıl başlatılacağı ve yürütüleceği ayrıntılı şekilde düzenlenmiş olsa da (VUK md.134-140 vb.), bu süreçte bir algoritmanın rol almasına dair açık bir hüküm bulunmamaktadır (Ömercioğlu, 2024). Örneğin, bir mükellefin risk skorunun yüksek çıkması nedeniyle denetime seçilmesi tamamen otomatik bir işlem olarak kabul edilirse, bunun Vergi Usul Kanunu bakımından nasıl bir *idari işlem* oluşturacağı ve yargısal denetime tabi olup olmayacağı hususu, literatürde yeni tartışılmaya başlanmıştır (Ömercioğlu, 2024; Bozdoğanoglu & Yücel, 2024; Kuźniacki vd., 2022). Bir görüşe göre denetime seçme, idarenin takdir yetkisi kapsamında hazırlık işlemi sayıldığından bu aşamada yargı yolu kapalıdır (Ömercioğlu, 2024). Ancak algoritmik önyargı nedeniyle mükellef sürekli haksız biçimde incelemeye alınıyorsa bunun hak ihlâline dönüşebileceği ve itiraz-gözden geçirme mekanizmalarının zorunlu hâle gelebileceği ileri sürülmektedir (Bozdoğanoglu & Yücel, 2024; Kuźniacki vd., 2022).

Ayrıca şeffaflık meselesi Türkiye bağlamında önem arz etmektedir. Vergi Usul Kanunu, vergi mahremiyeti gereği mükellef bilgilerinin gizliliğini vurgular ancak idarenin denetim için kullandığı yöntem ve kriterlerin de belli ölçüde öngörülebilir olması gerekmektedir. Halihazırda VDK’nın risk analiz kriterleri kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Paylaşılmasının sistemi suistimal edilebilmesi sebebiyle belirli ölçüde sistemi anlamsız kılabilmesi durumu mevcuttur. Bununla birlikte, idarenin kendi iç denetim mekanizmalarıyla algoritmanın yanlış alarm oranı, hangi değişkenlere daha çok ağırlık verdiği gibi unsurları izlemesi ve gerekirse güncellemesi beklenmektedir. Türkiye’de KVKK (6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu) uyarınca otomatik süreçlere karşı bireylerin itiraz hakkı bulunsa da vergi denetimi gibi kamusal yetki alanlarında bu hakkın sınırları net değildir. Kanun’un m. 11/1-(g) bendi, “münhasıran otomatik sistemler vasıtasıyla analiz sonucu kişinin aleyhine bir sonucun ortaya çıkması” durumunda ilgili kişinin itiraz edip insan müdahalesi talep edebileceğini öngörse de (KVKK, 2016, m. 11/1-g), akademik değerlendirmeler vergi denetiminde bu hakkın nasıl işletileceğinin hâlen açıklığa kavuşmadığını göstermektedir (Badur, 2024). Vergi denetiminde henüz böyle bir uygulama görülmemekle birlikte, ileride yapay zekâ doğrudan ceza kesme veya tarhiyat yapma gibi sonuçlar doğuracak şekilde kullanılırsa, bu hükümlerin uygulanması söz konusu olabilir.

Türkiye’de yargı mercileri de henüz algoritmik denetimlerle ilgili emsal teşkil edecek kararlar vermiş değildir. Ancak genel idare hukuku ilkelerine dayanarak, vergi denetim raporları ve bu raporlara dayanılarak yapılan tarhiyat işlemleri yargıya intikal ettiğinde, mükellefler denetimin adil olmadığı iddiasını gündeme getirebilmesi durumu mümkündür. Örneğin “ben rastgele seçilmedim, sistematik olarak belli bir gruba yönelik ayrımcılık yapılıyor” gibi bir savunma, ileride idari davalarda tartışılabilir. Türk hukukunda idari işlemlerin eşitlik ve nesnellik ilkelerine aykırılığı iptal sebebidir. Eğer bir YZ sistemi bu ilkelere aykırı sonuçlar üretirse, idare bu işlemi savunmakta zorlanabilir. Bu bakımdan, bugünden proaktif tedbirler alınması kritik önem arz etmektedir.

5. Tartışma

Sözü edilen bulgular ışığında, yapay zekâ destekli vergi denetimlerinin başarılı olabilmesi için adalet ve tarafsızlık ilkelerinin teknolojik tasarıma içkin hale getirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, algoritmik sistemlerin geliştirilme aşamasında çok disiplinli bir yaklaşım benimsenmelidir. Yazılım geliştiricileri, veri bilimcileri, hukukçular ve etik uzmanları bir arada çalışarak, modelin potansiyel önyargı noktalarını belirlemelidir. Örneğin, risk skoru hesaplanırken kullanılan değişkenlerin belirli bir azınlık grubu aleyhine sonuç üretip üretmediği test edilmelidir. Literatürde önerilen temsili veri setleriyle algoritmik testler yapılarak, herhangi bir gruba sistematik olarak daha yüksek risk puanı verilip verilmediği incelenebilir (Murikah vd., 2024). Böylece nedensel modelleme (causal modeling) teknikleri kullanılarak, modelin gerçekten vergi kaçacağı riskini mi yakaladığı yoksa gelir düzeyi gibi dolaylı bir kriter üzerinden mi sonuca vardığı anlaşılabilir (Murikah vd., 2024). Sözü edilen teknik önlemler, tarafsızlık sağlamanın ilk adımıdır.

İkinci olarak, şeffaflık ve denetlenebilirlik mekanizmaları kurulmalıdır. Türkiye’de, idarenin kullandığı algoritmaların bağımsız denetimlere tabi tutulması değerlendirilebilir. Örneğin, Sayıştay ya da bu amaçla oluşturulacak bağımsız bir teknik kurul, idarenin risk analiz algoritmalarını periyodik olarak denetleyip hata ve önyargı risklerini raporlayabilir (Ada Lovelace Institute, 2022). Bu tür denetimler, idarenin keyfi uygulamalardan uzak durmasını ve kamu kaynaklarının etkin kullanımını garanti altına alabilir.

Kanada’nın federal kamu yönetiminde uyguladığı Algorithmic Impact Assessment (AIA) modeli, Türkiye için de örnek teşkil edebilir. Bu değerlendirme sürecinde, algoritmik sistemler risk düzeylerine göre sınıflandırılmakta; yüksek riskli sistemler için kamuya açıklama, insan denetimi ve sonuçların gerekçelendirilmesi gibi ek yükümlülükler öngörülmektedir (Government of Canada, 2020).

Ayrıca, karar süreçlerinin açıklanabilirliği (explainability) de bu çerçevede önemli bir güvencedir. Her ne kadar mükellefe algoritmanın kaynak kodunu doğrudan sunmak pratik veya güvenlik açısından mümkün olmasa da, kararın hangi genel kriterlere dayandığına ilişkin çerçeveyici bilgi verilmesi, öngörülebilirlik ve güven duygusunu artırabilir (Wachter, Mittelstadt, & Floridi, 2017).

Ek olarak, insan faktörünün dengeleyici rolü vurgulanmalıdır. Tamamen otonom vergi denetimi vizyonu teknolojik olarak cazip görünse de, hukuki açıdan insan denetimini bütünüyle devre dışı bırakmak şu anki mevzuat ve ilkelerle bağdaşmamaktadır. Nitekim uzmanlar, günümüzdeki yapay zekâ destekli denetimlerde YZ’nin rolünün yalnızca ön tespitlerle vergi müfettişine yardımcı olmakla sınırlı kaldığını, ancak ileride tam otonom denetimlerin mümkün görüldüğünü belirtmektedir (Ömercioğlu, 2024). Sözü edilen geçiş sürecinde, en iyi modelin karma denetim modeli olduğu

önerilmektedir (Yücel & Bozdoğanoglu, 2024). Diğer bir ifade ile, geleneksel denetim yöntemleri ile üçüncü taraf denetimleri (bağımsız algoritma denetimleri) işbirliği içinde çalışmalıdır (Yücel & Bozdoğanoglu, 2024). Bir yapay zekâ sistemi ne kadar gelişmiş olursa olsun, hukuka uygunluk denetimi ve etik açıdan kontrol noktaları için insan yargısına ihtiyaç duyulacaktır. Örneğin, algoritmanın yüksek riskli gördüğü bir durumu kapatıp kapatmama kararı nihai olarak bir yetkili tarafından verilmeye devam etmeli; en azından belli eşiklerde “insan onayı” mekanizması korunmalıdır. Bu, hesap verebilirlik açısından da şarttır: Aksi takdirde sorumluluğun makinelere atfedilmesi gibi bir sonuç doğar ki hukuk düzenimiz bunu kabul etmez.

Son olarak, yapay zekâ sistemlerinin uygulanmasından doğabilecek olumsuzluklara karşı mükelleflerin başvurabileceği hukuki ve idari mekanizmaların açık şekilde tanımlanması gerekmektedir. Mükelleflerin, algoritmik süreçler nedeniyle haksızlığa uğradığını düşünmeleri hâlinde başvurabilecekleri bir itiraz merci veya bağımsız bir şikâyet hattı oluşturulabilir. Bu kapsamda, özel bir kurulun mükellef şikâyetlerini değerlendirip idareye bağlayıcı olmayan ancak denetim etkisi taşıyan tavsiye kararları vermesi mümkündür. Böyle bir yapı, hem idarenin hesap verebilirliğini artıracak hem de yargıya gitmeden önce sorunların çözülmesini sağlayarak güven inşa edecektir.

Benzer bir uygulama, Birleşik Krallık'ta bazı belediyelerin sosyal yardım ve kredi denetimlerinde algoritmik kararlar kullandığı sistemlerde gözlemlenmiştir. Örneğin, Brent ve Hackney belediyeleri gibi yerel yönetimler, algoritmalarla verilen otomatik kararlara karşı vatandaşlara açık bir itiraz mekanizması sunmuş ve bu süreçlerde insan denetimi sağlanmıştır (Ada Lovelace Institute, 2022). Bu tür uygulamalar, algoritmik süreçlerin hem teknik olarak tarafsız hem de yurttaş gözünde adil ve denetlenebilir olmasına katkı sağlamaktadır. Nihayetinde vatandaşın sisteme duyduğu güvenin, yalnızca algoritmanın teknik doğruluğu değil, aynı zamanda adaletin görünürlüğüyle de perçinlenmesi beklenmelidir.

Sözü edilen tüm değerlendirmeler göstermektedir ki, yapay zekâ destekli vergi denetimi yalnızca teknik bir reform değil; aynı zamanda hukuki güvence, demokratik denetim ve temel hakların korunması gibi çok boyutlu sorumluluklar içeren bir dönüşüm olarak görülmelidir. Söz konusu dönüşümün sağlıklı şekilde yönetilebilmesi için algoritmik sistemlerin tasarımından uygulamasına dek her aşamada adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri ile uyumlu bir çerçeve benimsenmelidir. Türkiye açısından, hem mevcut anayasal düzen hem de uluslararası yükümlülükler, vergi idaresinin insan onuruna ve mükellef haklarına saygılı, ayrımcılıktan uzak ve denetlenebilir sistemler kurmasını zorunlu kılmaktadır. Yapay zekânın sağlayacağı faydaların, hukuki güvencelerle dengelenmediği bir ortamda ortaya çıkacak kurumsal zararın, yalnızca bireysel mağduriyetlerle sınırlı kalmayacağı; vergiye olan toplumsal bağlılığı ve kamuya duyulan güveni de zedeleyebileceği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, algoritmik denetimin geleceği, yalnızca mühendislik başarısıyla değil, hukuki ve etik mimarinin sağlamlığıyla ölçülmelidir.

6. Sonuç

Yapay zekâ destekli denetim sistemlerinin vergi hukukunda kullanımı, potansiyel faydaları kadar adalet ve tarafsızlık boyutuyla da dikkatle yönetilmesi gereken bir dönüşümdür. Çalışmada yapılan incelemeler, YZ uygulamalarının denetim verimliliğini artırırken ayrımcılık riski, şeffaflık eksikliği ve hesap verebilirlik gibi sorunları da beraberinde getirebileceğini ortaya koymuştur. Algoritmik

tarafsızlık, bir tercih değil zorunluluktur; çünkü vergi denetimindeki en ufak bir sistematik önyargı, verginin adil dağılımı ilkesini zedeleyerek kamu otoritesine duyulan güveni sarsmaktadır. Bu nedenle, hem uluslararası deneyimler hem de Türkiye'nin kendi anayasal ve yasal güvenceleri doğrultusunda, YZ destekli denetimlerin hukuki denetime açık, şeffaf ve insan haklarına uygun biçimde yapılandırılması gerekmektedir (Lack et al., 2022; Ada Lovelace Institute, 2022; Zaim, 2020).

Tüm ülkeler için, proaktif düzenleyici adımlar atılması önerilmektedir. Yapay zekânın denetimde kullanımını doğrudan ele alan açık yasal çerçeveler oluşturulmalı; söz konusu çerçeveler ayrımcılığı yasaklayan, şeffaflık yükümlülüğü getiren ve insan denetimini güvence altına alan hükümleri içermelidir. Ayrıca vergi idareleri, kendi iç kontrol ve denetim birimlerini algoritmik sistemleri değerlendirecek şekilde güçlendirmelidir. Unutulmamalıdır ki teknoloji ne kadar gelişmiş olursa olsun, hukukun temel ilkeleri değişmemektedir. Otomasyon çağındaki asıl meydan okuma teknik değil, adalet ilkesine sadık kalmaktır; vergi alanındaki yenilikler, geliştirilmek istendiği adalet prensiplerini zedelememelidir (Modami, 2025).

Sonuç olarak, yapay zekâ destekli vergi denetimlerinin adalet ilkesiyle uyumlu, algoritmik olarak tarafsız ve hesap verebilir olması için gerekli özen gösterilmelidir. Bu bağlamda mevzuat geliştirilmeli, uluslararası iyi uygulamalardan ders alınmalı ve teknik tedbirlerle hukuki önlemler bir arada uygulanmalıdır. Böylece dijital çağda vergi denetiminde etkinlik sağlanırken, mükellef hakları ve toplumsal güven de korunmuş olacaktır.

Kaynakça

- Ada Lovelace Institute, AI Now, and Open Government Partnership. (2021). *Algorithmic accountability for the public sector*. <https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2021/08/algorithmic-accountability-public-sector.pdf>
- Ada Lovelace Institute. (2022). *Exploring legal mechanisms for algorithmic accountability in the UK public sector*. <https://www.adalovelaceinstitute.org/report/legal-mechanisms-algorithmic-accountability/>
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi [AİHM]. (2016). *Biao v. Denmark* (No. 38590/10). <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161985>
- Badur, E. (2024). *Yapay zeka sistemleri kullanılarak yapılan işleme faaliyetlerinde kişisel verilerin korunması*. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 32(4), 2525–2560. <https://doi.org/10.15337/suhfd.1522309>
- Baghdasaryan, V., Davtyan, H., Sarikyan, A., & Navasardyan, Z. (2022). *Improving tax audit efficiency using machine learning: The role of taxpayer's network data in fraud detection*. *Applied Artificial Intelligence*, 36(1), 1-23. <https://doi.org/10.1080/08839514.2021.2012002>
- Barocas, S., Hardt, M., & Narayanan, A. (2019). *Fairness and Machine Learning: Limitations and Opportunities*. <https://fairmlbook.org>
- Black, E., Elzayn, H., Chouldechova, A., Goldin, J., & Ho, D. (2022). *Algorithmic Fairness and Vertical Equity: Income Fairness with IRS Tax Audit Models*. Proceedings of the 2022 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '22), 25 pages. <https://doi.org/10.1145/3531146.3533204>
- Conseil d'État (Fransa Yüksek İdare Mahkemesi). (2020). *CE, 27 mars 2020, n° 420021*. <https://www.conseil-etat.fr>
- Decuyper, A., & Van de Vijver, A. (2025). *AI: Friend or foe of fairness perceptions of the tax administration? A survey experiment on citizens' procedural fairness perceptions*. *Government Information Quarterly*, 41(1), 102002. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2024.102002>
- Eubanks, V. (2018). *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*. St. Martin's Press.
- European Parliament, & Council of the European Union. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation)*. *Official Journal of the European Union*, L 119, 1–88. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R0679>

- Government of Canada. (2020). *Directive on Automated Decision-Making*. Treasury Board of Canada Secretariat. <https://www.canada.ca/en/government/system/digital-government/digital-government-innovations/responsible-use-ai/algorithmic-impact-assessment.html>
- Karataş Durmuş, N., & Arıtı Erdem, İ. (2023). *Vergi İdaresi 3.0: Yapay zekâ perspektifinden bir inceleme*. *Maliye Dergisi*, 184, 225-253. (Yayın DOI'si bulunmamaktadır). <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2023/07/184-10-41-Vergi-Idaresi-3.pdf>
- Kuźniacki, B., Almada, M., Tyliński, K., Górski, Ł., Winogradska, B., & Zeldenrust, R. (2022). *Towards explainable artificial intelligence (XAI) in tax law: The need for a minimum legal standard*. *World Tax Journal*, 14(4), 1-28. <https://doi.org/10.59403/2yhh9pa>
- Lack, E., Elzayn, H., Chouldechova, A., Goldin, J., & Ho, D. (2022). Algorithmic fairness and vertical equity: Income fairness with IRS tax audit models. *Proceedings of the 2022 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '22)*. <https://doi.org/10.1145/3531146.3533204>
- Modami, Mohammadamir, *The AI Trap in Global Tax Systems: How Algorithmic Decision-making Threatens Fairness and Transparency?* (April 15, 2025). SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5217926> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5217926>
- Morley, J., Floridi, L., Kinsey, L., & Elhalal, A. (2021). From what to how: An initial review of publicly available AI ethics tools, methods and research to translate principles into practices. *Science and Engineering Ethics*, 27, 1–31. <https://doi.org/10.1007/s11948-021-00282-w>
- Murikah, W., Nthenge, J. K., & Musyoka, F. M. (2024). *Bias and ethics of AI systems applied in auditing – a systematic review*. *Scientific African*, 25(5), e02281. <https://doi.org/10.1016/j.sciaf.2024.e02281>
- Nieto Olvera, P. D. (2025). *Artificial Intelligence and Algorithms in Tax Auditing by the Tax Administration Service in Mexico: Analysis of Potential Biases*. *International Journal for Public Policy, Law and Development*, 2(3), 18-32. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5253259>
- OECD. (2024). *Tax Administration 2024*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/023ee462-en>
- OECD (2020), *Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration*, OECD, Paris. <http://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-3-0-the-digital-transformation-of-tax-administration.htm>
- Ömercioğlu, A. (2024). *Vergi denetimlerinde yapay zekâ kullanımı ve otonom vergi denetimi perspektifi*. *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1439–1465. <https://doi.org/10.47136/asbuhfd.1572297>
- Öncel, M., Kumrulu, A., & Çağan, N. (2023). *Vergi hukuku* (41. baskı). Turhan Kitabevi.
- Pasquale, F. (2015). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Harvard University Press. https://tetrazolelover.at.ua/Frank_Pasquale-The_Black_Box_Society-The_Secret_AI.pdf

- Rabasco, M., & Battiston, P. (2023). *Predicting the deterrence effect of tax audits: A machine learning approach*. *Metroeconomica*, 74(3), 531-556. <https://doi.org/10.1111/meca.12420>
- Selbst, A. D., & Barocas, S. (2018). The intuitive appeal of explainable machines. *Fordham Law Review*, 87(3), 1085–1139. <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol87/iss3/5>
- Servicio de Administración Tributaria [SAT]. (n.d.). *Modelo de riesgo y fiscalización electrónica*. Retrieved July 2025, from <https://www.sat.gob.mx>
- (SAT'nin resmi web sitesinden sistemlere ilişkin açıklamalar alınabilir.)
- Sümer, N. (2024). *Kanada'da idarenin karar alma süreçlerinde yapay zekâyı kullanımı: Otomatik Karar Alma Yönergesi*. *Bilişim Hukuku Dergisi*, 6(1), 155-197. <https://doi.org/10.55009/bilismhukukudergisi.1450616>
- Treasury Board of Canada Secretariat. (2019). *Directive on Automated Decision-Making*. Government of Canada. <https://www.tbs-sct.canada.ca/pol/doc-eng.aspx?id=32592>
- T.C. Anayasası (1982). *Resmî Gazete*, 9/11/1982, Sayı: 17863. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709>
- Veale, M., & Edwards, L. (2018). Clarity, surprises and further questions in the Article 29 Working Party draft guidance on automated decision-making and profiling. *Computer Law & Security Review*, 34(2), 398–404. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2017.12.002>
- Vergi Usul Kanunu (VUK). (1956). *Kanun No. 213, RG: 10/1/1961 - 10703*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=213&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Wachter, S., Mittelstadt, B., & Floridi, L. (2017). Why a right to explanation of automated decision-making does not exist in the General Data Protection Regulation. *International Data Privacy Law*, 7(2), 76–99. <https://doi.org/10.1093/idpl/ipx005>
- White House, Office of Science and Technology Policy. (2022). *Blueprint for an AI Bill of Rights: Making automated systems work for the American people*. Executive Office of the President of the United States. <https://bidenwhitehouse.archives.gov/ostp/ai-bill-of-rights/>
- Yücel, A., & Bozdoğanoglu, B. (2024). *Vergi denetimini revize etmek: Algoritmik karar alma süreçlerinde üçüncü taraf kontrolörü olarak insan faktörünün incelenmesi*. *Denetim Dergisi*, 15(2024 Ek Sayı), 47-58. <https://doi.org/10.58348/denetisim.1540801>
- Zaim, M. (2020). Vergi adaleti ilkesi bağlamında mükellef haklarının anayasal temelleri. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 78(2), 521–543. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2020.78.2.0014>
- Gök, M., Biyan, Ö., & Akar, S. (2015). *Vergilemede Adalet İlkesinin Anayasal Temelleri ve Uygulamaya Yansımaları: Seçilmiş Oecd Ülkeleri Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz*. *Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 269-292. (Yayın DOI'si bulunmamaktadır). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3861>

BÖLÜM 2

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE EKOTURİZMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ¹

Ceyhun HAYDAROĞLU², Ferhat ALTAY³

¹ Bu çalışma Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ceyhun HAYDAROĞLU danışmanlığında Ferhat ALTAY tarafından hazırlanan "Sürdürülebilirlik Kapsamında Ekoturizmin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Bölgesel Kalkınmaya Etkileri" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ceyhun.haydaroglu@bilecik.edu.tr ORCID ID: 0000-0003-2886-6474

³ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi, ferhat_altay25@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzde küresel teknolojik gelişmelerin yanı sıra siyasi ve ekonomik dönüşümler, turizm de dahil olmak üzere birçok sektörde yapısal değişiklikleri tetiklemiştir. Bu değişimlerin bir sonucu olarak, turizm sektörü ulusal ekonomiler içinde stratejik olarak önemli bir konuma gelmiştir. Turizmle ilgili faaliyetlerle bağlantılı olarak yapılan her harcama ekonomik canlılığa katkıda bulunmuş ve daha geniş ekonomik çerçeveyi desteklemiştir. Bununla birlikte, büyük ölçekli kıyı turizminin olumsuz çevresel sonuçları son yıllarda giderek daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle, bölgesel ulaşım kapasitelerinin aşırı yüklenmesi kıyı bölgelerine önemli ölçüde zarar vermiştir. Bu durum, turistleri doğal değerlerle daha uyumlu alternatif turizm biçimleri aramaya yöneltmiş ve böylece çevrenin korunmasına öncelik veren turizm modellerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda, akademik literatürde “sürdürülebilir turizm”, “yeşil turizm” ve “ekoturizm” gibi kavramlar giderek daha fazla yer almaya başlamıştır (Kaypak, 2010;).

Turizm ve sürdürülebilirlik kavramları arasında yakın ve önemli bir bağlantı vardır. Akademik literatür incelendiğinde “sürdürülebilir turizm” ve “turizmde sürdürülebilirlik” gibi terimlerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir; bu terimler benzer olmakla birlikte kavramsal temelleri bakımından farklılık göstermektedir. Bunun yanı sıra, 1970’lerden itibaren sürdürülebilir kalkınma teorileri önem kazanmaya başlamış ve turizmle ilgili araştırmalara daha geniş bir bakış açısı getirmiştir. Sürdürülebilirlik kapsamında ekoturizm, doğayı sadece bir dekor olarak değil, korunması gereken bir miras olarak gören “sorumlu seyahat” anlayışıdır. Geleneksel kitle turizminin aksine, ekoturizm doğanın kalbinde doğal kaynakları tüketmek yerine onları birer değer olarak korumayı hedefler.

Birden fazla alt sektörü içermesi nedeniyle turizm sektörünün doğası gereği karmaşık olan yapısı, sürdürülebilir kalkınmanın kapsayıcı hedeflerine ulaşmak için sürdürülebilir turizm uygulamalarının hayata geçirilmesini gerektirmektedir. Sürdürülebilir turizm kavramının merkezinde sürdürülebilir kalkınmanın yerel düzeyde gerçekleştirilmesi yer almaktadır. Bu bağlamda, yerel yönetimlerin küresel dinamiklere uyum sağlarken aynı zamanda yerel nüfusun beklenti ve ihtiyaçlarına hitap eden kalkınma stratejileri benimsemeleri beklenmektedir.

Ekoturizm, özellikle ekonomik sonuçları açısından sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle uyumlu bir turizm biçimi olarak kabul edilmektedir. İstihdam olanaklarının yaratılması, yerel nüfusun gelir düzeyini yükseltme potansiyeli, yerel olarak üretilen mallar için yeni pazarların

oluşturulması, vergi gelirlerinin artırılması ve döviz girişlerine katkı gibi çeşitli ekonomik faydalar sağlamaktadır (Mosammam vd., 2016).

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI

Sürdürülebilir kalkınma kavramını derinlemesine incelemeden önce, “sürdürülebilirlik” ve “kalkınma” kavramlarını birbirinden bağımsız olarak açıklamak gerekmektedir. Sürdürülebilirlik, ekolojik sistemlerin işleyişinin sadece şimdiki nesil için değil, gelecek nesiller için de korunması gerekliliğine dayanan bir yaklaşım olarak kavramsallaştırılmaktadır (Chapin vd. 1996). Kalkınma kavramı ise 1940’larda ağırlıklı olarak ekonomik büyüme ile eşanlamlı olarak kullanılmasına rağmen, bu iki kavram arasında da belirgin ve önemli farklılıklar bulunmaktadır (Han ve Kaya, 2015). Ekonomik büyüme, bir ulusun ekonomik yapısında, öncelikle milli gelirdeki artışlarla kanıtlanan niceliksel değişiklikleri ifade ederken, kalkınma kavramı daha kapsamlı bir çerçeveyi kapsamaktadır. Kalkınma sadece ekonomik ilerlemeyi değil, aynı zamanda sosyal ve toplumsal alanlardaki gelişmeleri de kapsamaktadır (Parasız, 2005).

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, çevresel sorumluluğun ekonomik ilerleme ile bütünleştirilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. Akademik ve siyasi söylemlerde 1970’li yıllarda öne çıkan sürdürülebilir kalkınma, günümüzde yaygın kabul gören bir kalkınma modeline dönüşmüştür (Yalçın ve Yalçın, 2013). Jafari tarafından geliştirilen platform modeli çerçevesinde turizm gelişimi ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki kesişimler bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, “Cautionary Platform” olarak adlandırılan 1960 ve 1970 yılları arasındaki dönem, sürdürülebilirlikle ilgili ilk açık tartışmaların ortaya çıkışına işaret etmektedir. Kavram ilk olarak 1975 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Programı bağlamında ortaya çıkmış, daha sonra 1987 yılında Brundtland Raporu’nun yayınlanmasının ardından önemli ölçüde küresel kabul görmüş ve o zamandan beri akademik literatürde kapsamlı bir şekilde tartışılmaktadır (Szopik-Depczyńska vd, 2018).

Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetine zarar vermeden mevcut nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir kalkınma stratejisi olarak tanımlanmaktadır (Han ve Kaya, 2015). Uzun bir dönem boyunca kalkınma ve büyüme kavramları ağırlıklı olarak gelir düzeyi gibi ekonomik göstergeler üzerinden değerlendirilmiştir. Ancak bu bakış açısı, 1970’lerin sonlarında maddi verilerin yanı sıra çevresel göstergeler ve bireysel yetkinliklerin de kalkınma ölçütlerine dahil edilmeye başlanmasıyla değişmiştir. Bu paradigmatik dönüşüm, sürdürülebilir kalkınmanın ortaya çıkışının temel dayanağını oluşturmaktadır. Buna göre; bir ülkenin gelişmişlik düzeyinin değerlendirilmesi, yalnızca

ekonomik ve sosyal sermayenin dikkate alınmasını değil, aynı zamanda doğal kaynakların ve mevcut refahın mevcut ve gelecek nesiller arasında adil dağılımının eleştirel bir değerlendirmesini de gerektirmektedir (Yıkılmaz, 2011).

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (1987) sürdürülebilir kalkınmayı, bir yandan şimdiki neslin ihtiyaçlarını karşılarken diğer yandan da gelecek nesillerin ihtiyaçlarını hesaba katan bir ilerleme süreci olarak tanımlamaktadır. Bu çok boyutlu kavram üç temel sütun etrafında yapılandırılmıştır; ekonomik, ekolojik ve sosyal bileşenler. Bu boyutların entegrasyonu, ekonomi ve çevre alanlarının birbirini dışlamadığını, aksine birbirine bağlı ve etkileşimli olduğunu göstermektedir (Kılıç, 2012).

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN TURİZM İLE İLİŞKİSİ

Turizm sektörü günümüzde küresel ekonominin en hızlı büyüyen alanlarından biri olarak kabul edilmekte ve birçok ülkede sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sayıştay Başkanlığı'nın 2020 yılında yayımladığı "Değerlendirme Raporu'nda", TÜİK tarafından Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının gerçekleşen göstergelerine ait verilerinin yayımlandığı "mevcut veri yayımlama platformunun"; erişilebilirlik şeffaflık ve güvenilirlik konularında yeterli görüldüğü açıklanmıştır (Akpınar ve Tuba, 2024). Ancak bu potansiyelin olumlu sonuçlar doğurabilmesi için turizmle ilgili faaliyetlerin planlı ve bilinçli bir şekilde yürütülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, turizmin sadece yerel topluluklar için değil, aynı zamanda sektörün bağlı olduğu doğal ve kültürel çevre için de fayda üretmesi büyük önem taşımaktadır (World Tourism Organization, 2013). Turizmde sürdürülebilir kalkınma ilkesi, günümüz turistlerinin ve ev sahibi toplumların ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda gelecek nesiller için fırsatları korumayı ve geliştirmeyi gerektirmektedir. Bu yaklaşım benimsendiğinde doğal kaynakların, ekolojik sistemlerin, biyolojik çeşitliliğin ve kültürel mirasın korunması mümkün hale gelmektedir (Küçükaslan, 2007).

Turizm sadece ekonomik bir katalizör olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel kalkınmayı teşvik eden bir araç olarak da hizmet vermektedir. Özellikle turizm faaliyetlerinin kırsal bölgelere yayılması, özgün yerel kültürel özelliklerin korunmasına katkıda bulunmakta, istihdam yaratarak ve daha adil gelir dağılımını teşvik ederek kırsal kalkınmayı desteklemektedir (Kuter ve Ünal, 2009). Ancak turizm sektörünün düzensiz ve hızlı büyümesi doğal ve kültürel kaynaklar üzerinde olumsuz etkiler yaratarak uzun vadeli sürdürülebilirliği tehdit edebilmektedir. Turizmin çevresel kaynaklara olan doğrudan bağımlılığı nedeniyle, bu

kaynakların korunması ve yönetimi için sürdürülebilir uygulamalar zorunlu hale gelmiştir (Telliöğlü, 2019).

Tüketici talebinin yönlendirdiği turizmin katkıları genellikle olumlu görülse de bu büyüme olumsuz çevresel sonuçlara da yol açabilmektedir. Dolayısıyla; yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları bu olumsuz etkileri azaltmak ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerini destekleyen dengeleyici politikalar geliştirmek için çaba sarf etmektedir. Uluslararası Yerel Çevre İnisyatifleri Konseyi'ne göre, turizm faaliyetleri doğal ve kültürel yapılar üzerinde çeşitli etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler arasında geleneksel yaşam tarzlarının ve adetlerin bozulması, bulaşıcı hastalıkların potansiyel yayılımı, demografik değişimler ve yerel işgücü piyasalarındaki dalgalanmalar yer almaktadır. Etkileri en aza indirmek ve turizmin yerel kalkınmaya katkısını artırmak için sürdürülebilir turizm ilkelerini uygulamak esastır. Yaklaşım, çevre yönetimi ve atık kontrolü gibi konulara öncelik verirken yerel sakinlerin, işletmelerin ve ziyaretçilerin ortak çevresel ihtiyaçlarını dikkate alan pratik bir çerçeve sunmaktadır. Turizm sektörünün yerel kalkınma üzerinde doğrudan etkileri olan küresel ölçekte önemli bir endüstri olarak rolünü güçlendirmektedir. Uluslararası Yerel Çevre İnisyatifi Konseyi, yerel düzeyde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına yönelik üç temel hedefin ana hatlarını çizmektedir:

1. Yerel toplulukların sosyal refahının artırılması,
2. Daha büyük ve daha adil dağıtılmış yerel ekonomik zenginlik yaratılması
3. Yerel ekosistemlerin bütünlüğünün korunması ve güçlendirilmesi.

Bu hedeflere ulaşmanın en etkili yollarından biri sürdürülebilir turizmin teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılmasıdır. Sürdürülebilir turizm modeli, doğal kaynakların korunmasına ve çevresel sürdürülebilirliğe önem verirken aynı zamanda yerel ekonomileri de canlandırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, doğaya duyarlı turizm uygulamalarının yaygınlaşması, turizm sektörünün uzun vadeli sürdürülebilirliğinin sağlanması ve doğal varlıkların korunması açısından kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, sürdürülebilir turizmin bu kalkınma hedeflerine ulaşılmasında çok önemli bir rol oynadığı ve bu süreçte tüm paydaşların katılımının vazgeçilmez olduğu ortaya çıkmaktadır (Ekinci, 2018).

EKOTURİZMİN TANIMI VE KAPSAMI

“Ekoturizm” terimi Yunanca oikos (‘ev’ anlamına gelir) ve logos (‘kelime’ anlamına gelir) kelimelerinden türetilmiştir ve kavramsal olarak organizmalar ile çevreleri arasındaki karşılıklı ilişkileri inceleyen ekoloji disiplinine dayanmaktadır. Diğer canlılar gibi insanlar da kendilerini çevreleyen doğal ortamla sürekli etkileşim halindedir. Bir alan olarak ekoloji sadece

biyolojik çeşitliliğin korunmasını amaçlamaz, aynı zamanda kültürel duyarlılığın ve yerel geleneklere saygının geliştirilmesini de teşvik etmektedir. Bu kavramsal çerçeve içerisinde ekoturizm, ev sahibi bölgenin doğal ve kültürel özelliklerine en az zarar verecek şekilde gerçekleştirilen turizm uygulamalarını ifade etmektedir (Kuter ve Ünal, 2009).

Ekoturizm kavramı ilk olarak 1987 yılında Ceballos-Lascurain tarafından, doğal manzaraların, bitki örtüsünün, yaban hayatının, tarihi ve kültürel kaynakların tadını çıkarmak ve bunları incelemek amacıyla, genellikle araştırma veya eğitim amaçlı olarak, insan müdahalesinin asgari düzeyde olduğu alanlara yapılan seyahat olarak tanımlanmıştır (Öztürk, 2005). Benzer şekilde Uluslararası Ekoturizm Topluluğu (TIES) 1990 yılında ekoturizmi, yerel nüfusun refahını artırırken doğal ekosistemleri korumayı amaçlayan, çevre bilinciyle gerçekleştirilen doğal ortamlara seyahat olarak tanımlayan bir tanım yapmıştır (Tetik, 2012; Kuter ve Ünal, 2009).

1996 yılında Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) ekoturizmi, ekolojik ve kültürel kaynakların korunması, ziyaretçi etkisinin asgari düzeyde tutulması ve turizm programlarına doğrudan katılımları yoluyla yerel topluluklar için somut faydalar sağlanması hedefleriyle, büyük ölçüde bozulmamış doğal alanlara çevresel açıdan sorumlu seyahat olarak tanımlamıştır. Ekoturizm genellikle “alternatif turizm”, “yeşil turizm”, “doğa turizmi”, “tarih turizmi”, “macera turizmi”, “deneyim turizmi” ve “vahşi yaşam turizmi” gibi çeşitli turizm türleriyle birlikte incelenmektedir. Bu kategorilerin her biri farklı özelliklere sahip olsa da ekoturizm hepsiyle kavramsal bağlantılar paylaşmaktadır (Demir ve Çevirgen, 2006).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından bu yana turizm sektörü, ekonomik faaliyetlerin önemli bir itici gücü olarak büyük önem kazanmıştır. Mevcut veriler bu büyümenin öngörülebilir gelecekte de devam edeceğini göstermektedir. Sektörün artan önemine konaklama, yeme-içme hizmetleri, ulaşım, tur rehberliği ve etkinlik organizasyonu gibi alanlardaki gelir artışı eşlik etmiş ve tüm bunlar yerel toplumların yaşam standartlarını olumlu yönde etkilemiştir. Bu gelişmeler aynı zamanda çevreye duyarlı turizm alternatiflerine olan ilgiyi de artırarak sürdürülebilir turizm ve ekoturizm gibi kavramların daha net bir şekilde gündeme gelmesine yol açmıştır. Bunların sonucunda, turizm ürünleri ve destinasyonları çeşitlenmiş ve turistlerin beklentileri önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Günümüz ekoturistleri artık yalnızca konaklama konforuyla ilgilenmemekte ve bunun yerine otantik yerel deneyimlerle giderek daha fazla ilgilenmektedir. Bunlar arasında bölgesel kültürel uygulamaları gözlemlemek ve bunlara katılmak, yerel yaşam biçimlerini anlamak, geleneksel mutfağın tadına bakmak, yerel kıyafetleri ve zanaat ürünlerini incelemek ve bölgesel

geleneklerle etkileşim kurmak yer almaktadır. Ayrıca turistler, flora, fauna, eşsiz ekosistemler ve koruma altındaki doğal yaşam alanları da dahil olmak üzere bölgenin biyolojik çeşitliliği hakkında bilgi edinmeye heveslidir. Dolayısıyla, modern ekoturizm sürecinde sosyal ve çevresel açıdan sorumlu bir katılımcı olarak işlev görmektedir (Güneş vd., 2008).

Ekoturizm, doğa temelli faaliyetlere ve çevreye duyarlı bir felsefeye dayanan bir dizi turizm türünü kapsamaktadır. Bu turizm türleri, bireyler ile doğal çevre arasında daha derin bir bağ kurulmasını teşvik ederken aynı zamanda yerel toplulukların ekonomik kalkınmasına da katkıda bulunmak üzere tasarlanmıştır. Doğa turizminin önemli bir bileşenini oluşturan dağcılık bu türlerden biridir. Bu faaliyet, temiz hava ve yüksek irtifa koşullarının sağladığı sağlık ve rekreasyonel faydalardan yararlanmaktadır. Dağcılık tırmanma ve yürüyüş olmak üzere iki temel biçimde yapılabilmekte ve bazı durumlarda bu iki tür birleştirilmektedir (Kozak vd., 2015). Başka bir bakış açısına göre, dağcılık tamamen doğal arazilere bağlıdır ve buz tırmanışı, kaya tırmanışı ve dağlık alanlarda trekking gibi faaliyetlerden oluşmaktadır (Pomfret, 2011:502).

Termal turizm, sağlıklarını korumak ya da iyileştirmek isteyen bireyler tarafından takip edilen ekoturizmle ilgili bir başka faaliyettir. Bu turizm türü, mineral bakımından zengin termal suların, şifalı çamurların veya doğal buhar bacalarının belirli sıcaklık ve iklim koşulları altında yeryüzüne çıktığı coğrafi alanlarda uygulanmaktadır. Bu doğal tedavi kaynakları, bu tür destinasyonlara yönelik turistik ilginin temelini oluşturmaktadır (Gustavo, 2010).

Yaylacılık turizmi, genellikle dağlık bölgelerin yüksek kesimlerinde yer alan yayla çayırlarında gerçekleştirilen eğlence ve dinlenme faaliyetlerini ifade etmektedir. Bu alanlar, serin iklimleri nedeniyle özellikle yaz aylarında tercih edilmektedir. Geleneksel olarak tarım ve hayvancılık için kullanılan bu yaylalar, geçici veya kalıcı insan yerleşimini de desteklemektedir. Son zamanlarda bu alanlar temiz hava solumak, kamp yapmak veya kültürel deneyimlere katılmak gibi doğa odaklı rekreasyonel faaliyetler için giderek daha popüler hale gelmiştir (Albayrak, 2013). Günümüzde yaylaların işlevi yalnızca tarımsal kullanımdan, özellikle kamp ve piknik içeren hafta sonu kaçamakları için çok işlevli rekreasyonel kullanıma dönüşmüştür (Doğanay, 2011).

Yamaç paraşütü, doğal manzaradan doğan ve insanın uçuş arzusunun yansıyan bir spordur. Belirli meteorolojik ve topografik koşullar altında gerçekleştirilmekte, uygun rüzgâr akımları ve yükseklik gerektirmektedir (Şahin, 2009). Bireysel olarak yapılabilen yamaç paraşütü hem fiziksel dayanıklılık hem de teknik yeterlilik gerektirmektedir (Batman ve Demirel, 2015). Kırsal alanlarda yapıldığında yamaç paraşütü, konaklama ve yiyecek

hizmetleri gibi yan sektörlerle olan talebi artırarak yerel ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır (Costa ve Chalip, 2005).

Çiftlik turizmi olarak da adlandırılan agro-turizm, küçük ölçekli tarımsal peyzajları turistik deneyime entegre etmektedir. Bu modelde ziyaretçiler tarlalar, üzüm bağları, meyve bahçeleri ve kümes hayvanları çiftlikleri gibi tarım alanlarını keşfetmeye davet edilmektedir. Ayrıca geleneksel gıda üretim yöntemlerini gözlemlemekte, rutin çiftlik işlerine katılmakta ve eğitim veya kültürel faaliyetlere katılırken çiftlik evlerinde ikamet edebilmektedirler (Türkben vd., 2012). Agro-turizm, sürdürülebilir tarım uygulamalarının teşvik edilmesinde yerel kültürel değerlerin korunmasında ve çevredeki doğal ortamın korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, yerel nüfusun sosyoekonomik koşullarının iyileştirilmesi için bir mekanizma görevi görmektedir (Henderson, 2009).

Botanik turizmi, belirli coğrafi bölgelere özgü endemik bitki türlerinin gözlemlenmesine ve bilimsel olarak incelenmesine odaklanan bir turizm faaliyeti biçimini ifade etmektedir. Bu bağlamda, özel amaçlarla kurulmuş botanik park ve bahçelerine yapılan geziler de botanik turizmi kapsamında sınıflandırılmaktadır (Kozak ve Bahçe, 2012). Bu turizm türü, bireylerin çok çeşitli bitki türlerini deneyimlemelerine, park ve bahçeleri ziyaret etmelerine, bitkilerle ilgili çalışmalar yapmalarına ve doğal ortamların onarıcı havasından yararlanmalarına olanak tanır. Genellikle huzur ve eğitimsel zenginleşme arayan küçük gruplar tarafından tercih edilmektedir (Albayrak, 2013). Ayrıca, botanik bahçeleri çevre eğitimi ve biyolojik çeşitliliğin korunmasında önemli roller üstlenmekte hem bilimsel hem de eğitim amaçlı bitki yaşamının sergilendiği platformlar olarak işlev görmektedir. Görsel çekicilikleri de ziyaretçiler arasında çevresel duyarlılığın ve ekolojik farkındalığın artırılmasına katkıda bulunmaktadır (Ballantyne vd., 2008).

Mağaracılık ya da mağara turizmi olarak da adlandırılan mağara turizmi, tarih öncesi çağlardan beri barınak, ibadet yeri ya da depolama alanı olarak kullanılan mağaraların keşfini kapsamaktadır. Genellikle sarkıt ve dikit gibi jeolojik yapılarla karakterize edilen ve arkeolojik önemle zenginleştirilen bu doğal oluşumlar, turistik cazibe merkezleri olarak ortaya çıkmıştır (Yozcu, 2017). Ayrıca, mağaralarda bulunan kendine özgü flora ve fauna, mağaraların hem kültür hem de sağlık turizmi açısından önemine katkıda bulunmaktadır. Ancak, bu hassas ortamların yeterli düzenleme yapılmadan halkın erişimine açılması, doğal yapılarının bozulmasına neden olabilmekte ve ziyaretçi güvenliği açısından risk oluşturabilmektedir. Bu nedenle, mağaraları turizm uygulamalarına dahil ederken çevre koruma ve ziyaretçi koruma odaklı ikili bir strateji gereklidir (Arpacı vd., 2012).

Rafting, yeterli akış hızına ve eğime sahip nehirlerde yapılan bir macera sporudur. Bu aktivite, önceden belirlenmiş rotalar boyunca şişme botlarla suda gezintiye çıkılmasıdır (Emniyet, 2018). Yetenekli rehberler ve uygun ekipman eşliğinde yapıldığında rafting, uygun koşullar altında son derece güvenli kabul edilmektedir. Rafting, özellikle orta ve üst gelir grubundan genç, eğitilmiş bireyler arasında popülerdir ve bu bireyler heyecan ve yenilik için bu spora yönelmektedir. Katılımcılar bu deneyimi genellikle maceracı eğilimlerini keşfetmenin ve kendilerini rutin deneyimlerden ayırmanın bir yolu olarak tanımlamaktadır (Albayrak, 2013).

Kuş gözlemciliği ya da kuşçuluk, kuş türlerini doğal yaşam alanlarında bireysel ya da toplu olarak gözlemlemeyi içeren rekreasyonel bir faaliyettir. Etkinlik çıplak gözle yapılabildiği gibi, daha sık olarak dürbün veya teleskop gibi optik aletlerin kullanımını da kapsamaktadır (Kaymaz, 2018). Fotoğrafçılık gibi tamamlayıcı faaliyetlerle birleştirildiğinde kuş gözlemciliği, seyahat, konaklama ve diğer hizmetler için yapılan harcamalar yoluyla turizm ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Ekolojik ayak izinin az olması ve yerel topluluklar için ekonomik fayda sağlaması nedeniyle kuş gözlemciliği çevre bilincinin gelişmesini de teşvik etmektedir (Çakıcı ve Harman, 2006).

Bisiklet turizmi, ekoturizmin küresel ölçekte yaygınlaşmasına paralel olarak Türkiye’de de önem kazanmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın öncülük ettiği girişimler çerçevesinde bisiklet turizmi, bölgesel kalkınmayı teşvik etmek ve turizm olanaklarını çeşitlendirmek için bir strateji olarak teşvik edilmektedir (Taş, 2014). Bu turlar, bisiklet etkinliklerinin pasif gözlemine ya da aktif katılımı içermektedir. Katılımcılara doğal manzaraları takdir etme, kültürel etkileşimlerde bulunma ve çeşitli destinasyonlarda yerel turizm hizmetlerinden yararlanma fırsatları sunulmaktadır. Bisiklet turları hem rekreasyonel deneyim hem de ulaşım aracı olarak hizmet vermekte, konaklama ve yemek gibi turizmle ilgili ihtiyaçlara talep yaratmaktadır (Özdemir, 2015).

Doğa yürüyüşü olarak da bilinen doğa gezileri, dağlık bölgelerde belirlenmiş patikalar boyunca yapılan uzun mesafeli yürüyüşleri kapsamaktadır. Dağcılığın aksine, bu yürüyüşler teknik tırmanma becerileri gerektirmez ve özellikle dik veya zorlu arazilerden kaçınmaktadır (Haber, 2015). Doğa yürüyüşleri katılımcılara rutin hayattan bir kaçış ve kendilerini doğal çevreye kaptırma fırsatı sunmaktadır. Fiziksel dayanıklılığı ve zihinsel esnekliği artırmanın yanı sıra, bu faaliyetler düşük yaralanma riski, asgari beceri gereksinimi ve maliyet etkinliği nedeniyle yaygın katılım görmektedir (Durmuş vd., 2007).

EKOTURİZMİN TEMEL İLKELERİ

Ekoturizmin evrensel olarak kabul edilmiş tek bir tanımı olmamasına rağmen, bu alanda bir dizi temel ilke yaygın olarak kabul görmektedir. Bu temel ilkeler, ekoturizm girişimlerinin hem kapsayıcı amacını hem de pratik uygulamasını yansıtmaktadır ve kapsamlı düzenleyici kılavuzlardan oluşmaktadır (Demir, 2011).

Ekoturizm, özellikle ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla ilgili olarak sürdürülebilir turizmin kapsayıcı ilkelerine dayanmaktadır. Bununla birlikte, daha yerel, katılımcı ve koruma odaklı yaklaşımları vurgulayarak sürdürülebilir kalkınmanın daha geniş çerçevesinden farklılaşan bazı ilkeleri de bünyesinde barındırmaktadır. Ekoturizmin temel ilkeleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Çakır, 2011):

- Doğal ve kültürel miras varlıklarının korunmasını ve muhafaza edilmesini kolaylaştırmak.
- Yerel halkın yaşam kalitesini artırmak amacıyla turizmle ilgili faaliyetlerin planlanması, geliştirilmesi ve işletilmesine aktif katılımının teşvik edilmesi.
- Ziyaretçileri keşfettikleri bölgelerin doğal ve kültürel önemi hakkında bilgilendiren eğitim içeriklerinin sağlanması.
- Hem küçük grup turlarına hem de bireysel seyahat edenlere yüksek kaliteli ve kişiselleştirilmiş hizmetler sunulmasını sağlamak.
- Turizmden elde edilen gelirin ekolojik açıdan hassas alanların korunması ve sürdürülebilir yönetimine tahsis edilmesi.
- Turizm gelişiminin, ev sahibi destinasyonların çevresel veya sosyal taşıma kapasitelerini aşmadan, sürdürülebilir büyüme ve mekânsal planlama ilkeleriyle uyumlu olması gerektiğinin vurgulanması.
- Yerel olarak işletilen tesisler ve hizmetler aracılığıyla elde edilen gelirlerin önemli bir kısmının ev sahibi toplumlarda kalmasının garanti edilmesi ve böylece yerel ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi.
- Altyapı yatırımlarının çevresel etkilere duyarlı bir şekilde gerçekleştirilmesi, yenilenemeyen enerji kaynaklarına bağımlılığın en aza indirilmesi, yaban hayatının ve endemik türlerin korunması ve tüm bu boyutların doğal ekosistemle bütünleşik bir şekilde ele alınması.
- Yerel gelenek ve göreneklerin desteklenmesi ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasının desteklenmesi.

- Karşılıklı anlayış ve takdiri teşvik etmek için ziyaretçiler ve ev sahibi topluluklar arasında kültürel ve sosyal alışverişi kolaylaştırmak.
- Uzun vadeli sürdürülebilirliğini sağlayan uygulamalar yoluyla biyolojik çeşitliliğin korunmasının desteklenmesi.
- Hem ziyaretçiler hem de yerel paydaşlar tarafından ekoturizm faaliyetlerinin çevresel ve sosyo-kültürel açıdan sorumlu bir şekilde planlanmasının teşvik edilmesi.
- Yenilenemeyen ve ikame edilemeyen doğal kaynakların tüketimini en aza indirmeyi hedeflemek.
- Turizmin çevresel, sosyal ve ekonomik etkilerini düzenli olarak değerlendirmek ve olası olumsuz etkileri proaktif olarak azaltmak için uzun vadeli izleme ve değerlendirme mekanizmaları uygulamak.

EKOTURİZMİN DİĞER TURİZM TÜRLERİNDEN FARKI

Gelişmekte olan ülkelerde özellikle yaygın olan büyük ölçekli kitle turizmi uygulamaları, genellikle dış pazarlara ve ihracata ekonomik bağımlılıkla sonuçlanmaktadır. Bu bağımlılık, dış müdahale ve dış baskı olasılığını artırarak turizm sektöründeki yerel özerkliği zayıflatmaktadır. Bu bağlamda ekoturizm, dışa bağımlılığı en aza indirmeyi amaçlayan, turizmde sürdürülebilirliğin temel ilkelerine bağlı kalarak yerelliklerin kendi çevresel ve kültürel varlıklarından faydalanmalarını sağlayan alternatif bir turizm geliştirme modeli olarak ortaya çıkmaktadır. Ekoturizm uygun bir şekilde planlandığında ve sistematik olarak uygulandığında, kitle turizmiyle ilişkili birçok yapısal soruna potansiyel bir çözüm olarak görülmektedir (Khan, 1997).

Kitle turizmi, ağırlıklı olarak büyük gruplar halinde organize edilen ve belirli destinasyonlara yönelik seyahat faaliyetleri ile karakterize edilmektedir. Bu model, genellikle yabancı sermaye ile finanse edilen kapsamlı altyapı ve üstyapı yatırımlarını gerektirmektedir. Dolayısıyla destinasyon bölgeleri büyük ölçüde dış finansal kaynaklara ve uluslararası turist talebine bağımlı hale gelmektedir. Ayrıca, kitle turizminin hâkim olduğu bölgelerde yerel gelenek ve göreneklerin aşınması, aile yapılarının zayıflaması ve yerel kültürel kimliğin bozulması gibi çeşitli sosyo-kültürel bozulmalar gözlemlenmiştir. Bu sosyal sonuçlara ek olarak, kitle turizmi, doğal ekosistemlerin önemli ölçüde bozulması da dahil olmak üzere olumsuz çevresel etkileriyle yaygın olarak tanınmaktadır (Soyak, 2013).

Buna karşın ekoturizm, flora, fauna ve ekolojik dengelerin korunmasını vurgulayarak çevresel bütünlüğe öncelik vermektedir. Doğal çevre ile sorumlu etkileşimi teşvik ederek çevresel sürdürülebilirlik ilkelerini ilerletmek için tasarlanmıştır. Deneyimi öncelikle turiste odaklayan kitle turizminin aksine, ekoturizm yerel toplulukların ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. Ekoturizmin genel amacı sadece ziyaretçilerin doğayla etkileşimini kolaylaştırmak değil, aynı zamanda yerel doğal ve kültürel kaynakların sorumlu ve sürdürülebilir kullanımı yoluyla toplumsal kalkınmayı teşvik etmektir (Demir ve Çevirgen, 2006).

Tablo 1. Kitle Turizmi ile Ekoturizmin Temel Farklılıkları (Swarbrook, 1999)

Karşılaştırma Ölçütü	Kitle Turizmi	Ekoturizm
Uygulama Ölçeği	Büyük ölçeklidir ve genellikle bölgenin özgün yapısıyla örtüşmez.	Küçük ölçeklidir, çevresel zararları en aza indirmeyi amaçlar.
Çevresel Yapıya Etkisi	Estetikten uzak ve bölgeye uyumsuz yapılar inşa edilir.	Yeni ve doğayla uyumlu küçük yapılar tercih edilir.
Altyapı Üzerindeki Baskı	Trafik yoğunluğu ve altyapı yetersizlikleri yaratır.	Altyapıya sınırlı düzeyde ve dengeli talep getirir.
Yerel Halkla Etkileşim	Turizm dışında kalan halkla sınırlı ve resmi iletişim kurulur.	Tüm yerel toplulukla doğrudan ve yaygın etkileşim sağlanır.
Kültürel Etki	Yerli kültür üzerinde dönüştürücü etkiler yaratır.	Kültürel dokuya sınırlı ve saygılı etki yapar.
İşgücü Kaynağı	Dışarıdan gelen iş gücüne dayanır.	İş gücü tamamen yerel halktan sağlanır.
Ekonomik Katkı	Gelir destinasyon dışı işletmelere kayabilir; sektör ekonomiyi hâkim olur.	Turizm geliri çoğunlukla yerel ekonomi içinde kalır ve geleneksel faaliyetlere katkı sağlar.
Bölge Seçimi	Herhangi bir doğal güzelliğe sahip yer yeterli olabilir.	Yalnızca özgün ve başka yerde yaşanamayacak deneyimler sunan yerler tercih edilir.
Ziyaretçi Deneyimi	Kısa süreli dinlenme ve eğlence odaklıdır.	Halkın yaşam biçimini tanımaya ve uzun süreli deneyimlere yöneliktir.
Turistlerin Tutumu	Yerel değerlere karşı kayıtsız olabilirler.	Yerel gelenek ve kültürlere duyarlı davranışlar sergilerler.

Tablo 1’de gösterildiği gibi, kitle turizmi ve ekoturizm hem yapısal hem de işlevsel özellikler açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Ekoturizm, ekolojik bozulmayı en aza indirirken yerel topluluklar ve doğal çevre için çok yönlü faydalar üretmeyi amaçlayan bir yaklaşıma dayanmaktadır. Buna karşılık, ekonomik büyümeye çevresel ve sosyal refahtan daha fazla öncelik veren kitle turizmi bağlamında bu tür olumlu sonuçlar genellikle yoktur. Çok sayıda akademik çalışma ekoturizmin çevresel ve sosyo-ekonomik açıdan faydalı etkilerini vurgulamış olsa da, birçok ulusal hükümet ve turizm paydaşı kitle turizmine öncelik vermeye

ve teşvik etmeye devam etmektedir. Bu tercihin ardındaki kilit faktörlerden biri, kitle turizminin anında ve önemli ekonomik getiriler sağlayabilecek bir sektör olarak algılanmasıdır. Ayrıca, geleneksel turizm deneyimlerine yönelik olarak özellikle de doğayla etkileşime öncelik vermeyen turistler arasında süregelen talep, kitle turizmi modellerinin süregelen popülerliğini açıklamaya yardımcı olmaktadır (Khan, 1997).

Belgelenmiş çevresel ve sosyal eksikliklerine rağmen kitle turizmi, sağladığı önemli ekonomik katkılar nedeniyle sıklıkla sürdürülebilir bir model olarak algılanmaktadır. Bu olumsuz etkiler genellikle kısa vadeli finansal kazançlar uğruna göz ardı edilmektedir. Ancak ekoturizm uygulamaları dikkatli bir şekilde planlanır ve titizlikle yönetilirse, geleneksel olarak kitle turizmiyle ilişkilendirilen olumsuz sonuçların birçoğunu hafifletmek mümkün hale gelmektedir. Bu koşullar altında ekoturizm hem çevrenin korunmasına hem de toplumsal kalkınmaya yönelik uygulanabilir bir alternatif olarak hizmet edebilmektedir (Demir ve Çevirgen, 2006; Khan, 1997).

EKOTURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA KATKILARI

Ekoturizmin sürdürülebilir kalkınmayı desteklemedeki ekonomik rolü büyük önem taşımaktadır. Özellikle uygulandığı bölgelerde ekoturizmin yerel topluluklar için somut ekonomik kazanımlar sağladığı gözlemlenmektedir. Ekoturizmden elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı yerel halk tarafından elde tutulmaktadır. Bu durum özellikle dağlık veya ormanlık bölgelerde yer alan ve aile tarafından işletilen konaklama tesislerini işleten bireylerin turizmden elde edilen gelirden doğrudan faydalandığı kırsal alanlarda belirgindir. Bu bağlamda ekoturizm, dezavantajlı kırsal toplulukların ekonomik olarak güçlendirilmesi için potansiyel bir araç olarak görülmektedir (Kaypak, 2012).

Makroekonomik düzeyde turizm sektörü döviz çekme kapasitesi, yatırım ve tüketim üzerindeki çarpan etkisi ve vergi gelirleri yaratması nedeniyle bir gelir kaynağı olarak işlev görmektedir. Ayrıca, nispeten düşük maliyetlerle kısa vadeli istihdam artışını teşvik etme ve bölgesel kalkınma farklılıklarının azaltılmasına katkıda bulunma kabiliyeti önemli bir ekonomik avantaj teşkil etmektedir. Özellikle ekoturizm, küçük ölçekli ticari girişimlerin ortaya çıkmasını teşvik etmekte ve sadece turizm sektörünün kendi içinde değil, aynı zamanda ilişkili endüstrilerde de ekonomik faaliyet yaratmaktadır. Ayrıca, döviz girişi ve artan vergi gelirleri sayesinde yerel yaşam standartları yükselmekte, bu da hem bölge sakinlerine hem de ziyaretçilere hizmet veren yemek tesisleri, rekreasyon alanları ve yerel ulaşım gibi altyapı ve kamu hizmetlerinin geliştirilmesini desteklemektedir (Benzer, 2006).

Bu modelin sürdürülebilirliği için ekoturizmin dolaylı ekonomik etkilerinin yerel ekonomi içinde kalması esastır. Yerel işletmeler mal ve hizmetleri dış kaynaklardan temin ettiğinde “ekonomik sızıntı” olarak bilinen bir olgu ortaya çıkmakta ve turizm gelirinin bir kısmının bölge dışına çıkmasına neden olmaktadır. Bu da ekoturizmin yerel kalkınmaya tam olarak katkıda bulunma kabiliyetini zayıflatmaktadır. Ancak, yerel halkın sahip olduğu ve işlettiği küçük ölçekli turizm işletmelerinin yaygınlaştırılması bu kaçağı azaltarak turizmden elde edilen gelirlerin toplum içinde yeniden yatırıma dönüştürülmesi olasılığını artırmaktadır (Yücel, 2002).

EKOTURİZMİN SOSYAL ETKİLERİ

Ekoturizmin sosyokültürel sonuçları, ziyaretçiler ve yerel halk arasında çift yönlü bir etkileşime yol açmaktadır. Turizm hareketliliğinin yoğunlaştığı dönemlerde ulaşım sistemleri, altyapı, otopark mevcudiyeti ve hizmet kalitesindeki aksamalar yerel halkın gündelik yaşamını önemli ölçüde etkileyebilmekte, geleneksel yaşam biçimlerinde hem olumlu hem de olumsuz dönüşümlere yol açabilmektedir (Çalışkan, 2020). Örneğin, turizm amacıyla bölgeye gelen mevsimlik işçilerin kullandığı üretim yöntemleri, yerel halkın geleneksel üretim pratiklerinin bozulmasına neden olabilmektedir. Ayrıca, ekoturizm temelde doğal kaynakların korunmasına yönelik olsa da korunan alanların düzensiz ve bilgisiz kullanımı doğal çevrenin bütünlüğüne yönelik ciddi tehditler oluşturabilmektedir (Ankaya vd., 2018).

Ekoturizmin sosyokültürel etkileri, geleneksel sosyal yapıları ve günlük uygulamaları etkileyerek toplum yaşamının çeşitli boyutlarına yayılmaktadır. Yerel halk ve turistler arasındaki sürekli etkileşimin yerel geleneklerde kültürel normlarda ve yaşam tarzı kalıplarında dönüşümlere yol açabildiği gözlemlenmiştir. Bu olgu, özellikle turistlerin sosyoekonomik koşulları ile yerel halkın sosyoekonomik koşulları arasında önemli farklılıkların bulunduğu az gelişmiş bölgelerde yaygındır. Buna karşılık, bu tür kültürel etkiler, bu eşitsizliklerin daha küçük olduğu daha gelişmiş bölgelerde daha az belirgin olma eğilimindedir (Baştan, 2020).

Ekoturizmin kavramsal çerçevesinin iyi anlaşılmadığı veya düzgün bir şekilde uygulanmadığı bağlamlarda, sosyokültürel sonuçlar olumsuz olma eğilimindedir. Örneğin, kültürel festivallerin, performansların veya diğer yerel etkinliklerin yalnızca turist çekmek amacıyla düzenlenmesi, otantikliklerini tehlikeye atabilir ve kültürel erozyona katkıda bulunabilmektedir. Bu uygulamalar kültürün metalaştırılmasıyla sonuçlanabilmekte ve yerel halkları kendi miras ve değerlerine yabancılaştırabilmektedir (Sungur, 2012).

Sosyal sistem üzerindeki diğer olumsuz etkiler arasında, yoğun turizm sezonlarında konaklama tesislerinin bölge sakinleri ve turistler arasında paylaşılması, turizm sektöründeki yönetici pozisyonları için dışarıdan profesyonellerin -genellikle orantısız derecede yüksek ücretlerle- işe alınması ve yerel bireylerin bu tür fırsatlardan dışlanması yer almaktadır. Bu koşullar sosyal eşitsizliği beslemekte ve yasadışı faaliyetlerin ortaya çıkması, kültürel parçalanma ve yerel dil kullanımının bozulmasıyla da bağlantılı olabilmektedir.

Bu zorluklara rağmen, ekoturizm çok sayıda olumlu sosyal sonuç da sağlayabilmektedir. Ekoturizm, kırsal kesimdeki kadınların işgücüne katılımının artmasına katkıda bulunmakta ve aile dinamikleri içindeki etkilerini güçlendirmektedir. Ayrıca, kentleşmiş bölgelerden gelen turistler ile kırsal topluluk sakinleri arasında karşılıklı öğrenme süreçlerini kolaylaştırmaktadır. Bu tür etkileşimler, farklı yaşam tarzlarına maruz kalma yoluyla ziyaretçilerin dünya görüşlerini genişletebilmektedir. Ayrıca, ekoturizm yerel bölgelerin tanıtımına katkıda bulunmakta, sosyal farkındalığı güçlendirmekte ve kültürel miras ve değerlere ilişkin kamu bilincini yükseltmektedir (Çakır ve Çakır, 2012).

EKOTURİZMİN ÇEVRESEL ETKİLERİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Çevresel kaynaklar, turizm faaliyetlerinin üzerine kurulduğu başlıca temellerden birini oluşturmaktadır. Bu kaynaklardaki herhangi bir bozulma, turistik destinasyonların çekiciliğini ve işlevselliğini kaybetmesine neden olabilmektedir. Bu bağlamda, ekoturizmin çevresel sonuçları hem olumlu hem de olumsuz şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Ekoturizm, sürdürülebilirlik ilkelerine bağlı ve ekolojik farkındalık sergileyen bireyler tarafından yürütüldüğünde olumlu çevresel etkiler üretme eğilimindedir. Ancak, planlama ve yönetimin yetersiz olduğu durumlarda, ekoturizm çevresel bozulmaya da katkıda bulunabilmektedir. Bununla birlikte, ekoturizm faaliyetlerinin genellikle doğal ekosistemler üzerinde asgari düzeyde olumsuz etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir (Demir ve Çevirgen, 2006).

Ekoturizm, sürdürülebilir turizm gelişiminin sağlanması için en uygun yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bazı olumsuz çevresel sonuçlara yol açabilmesine rağmen, turizm uygulamaları ekosistemin korunmasına öncelik veren ilkelerle uyumlu hale getirildiğinde bu etkiler büyük ölçüde önlenmektedir. Bu özellik ekoturizmin önemini vurgulamaktadır (Çevirgen, 2003). Kitle turizminin aksine, ekoturizm büyük ölçekli altyapı gerektirmemekte, bunun yerine doğal çevreye uyumlu bir şekilde entegre olan daha küçük ölçekli yatırımları içermektedir. Dolayısıyla ekoturizmin ekolojik ayak izi nispeten düşük kalmaktadır. Bu nedenle, genellikle milli parklar gibi koruma altındaki doğal alanlarda yürütülen ekoturizm faaliyetlerinin yeterli kaynaklarla ve titiz bir planlamayla

gerçekleştirilmesi esastır. Bu tür hususların dikkate alınmaması durumunda, aşırı kullanım, çevresel zarar ve potansiyel faydaların azalması riskleri yüksek olasılık haline gelmektedir (Yücel, 2002). Buna ek olarak, turistlerin ekolojik açıdan hassas alanlarda sık sık bulunması, yabancı fauna ve floranın doğal davranışlarını bozabilmektedir (Kuter ve Ünal, 2009).

Ekoturizmden kaynaklanan potansiyel çevresel zararı azaltmak için çeşitli önleyici tedbirler uygulanabilmektedir. Bu önlemler arasında ekoturizm alanlarına erişimi düzenlemek için giriş ücretlerinin uygulanması, bölgenin ekolojik özelliklerinin planlama süreçlerine entegre edilmesi, nesli tükenmekte olan türlerin korunması ve yenilenmesi, koruma alanlarında izin zorunluluğu getirilmesi ve turizmle ilgili inşaatların sadece temel ziyaretçi ihtiyaçlarına hizmet eden tesislerle sınırlandırılması yer almaktadır (Tosun ve Şahin, 2006).

Ekoturizm uygulamaları kontrollü ve iyi düzenlenmiş bir şekilde uygulandığında, çevresel bozulmayı önlemek mümkün hale gelmektedir. Aslında, ekolojik olarak bozulmuş alanların restorasyonu ve rehabilitasyonu, yeni doğa rezervlerinin kurulması ve mevcut milli parkların genişletilmesi ekoturizmin doğrudan veya dolaylı katkılarıyla sağlanabilmektedir. Ancak, stratejik planlama, denetim ve düzenlemenin yokluğunda durum tersine dönebilmekte ve çevreye verilen zararın artmasına yol açabilmektedir. Bu zararların yoğunluğu, kapsamı ve sonuçları, yürütülen turizm faaliyetinin niteliğine bağlı olarak önemli ölçüde değişmektedir (Newsome vd., 2013).

Bunun yanı sıra, çevresel zarar bir kez ortaya çıktıktan sonra, önemli finansal yatırımlarla bile etkilerini tersine çevirmenin her zaman mümkün olmadığı unutulmamalıdır. Bu nedenle, ekolojik sürdürülebilirliği korumanın en temel stratejisi, bu tür bir zararı oluşmadan önce önlemek ve çevresel zararı en başından itibaren en aza indirmektir (Kahraman ve Türkay, 2014).

KAYNAKÇA

- Albayrak, A. (2013). *Alternatif turizm*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Ankaya, F. Ü., Yazıcı, K., Balık, G., & Aslan, B. G. (2018). Dünyada ve Türkiye’de ekoturizm, sosyal-kültürel ve ekonomik katkıları. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1(2), 69-72.
- Akpınar, Aynur Başkan ve Tuba Derya (2024). İşletmelerde Yapay Zekâ Uygulamalarının Muhasebe Sürecine Ve Sürdürülebilirlik Amaçlarına Katkılarının İncelenmesi: Sürdürülebilirlik Endeksindeki İşletmelerde Bir Araştırma, 108-109
- Arpacı, Ö., Zengin, B., & Batman, O. (2012). Karaman’ın mağara turizmi potansiyeli ve turizm açısından kullanılabilirliği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 59-64.
- Ballantyne, R., Packer, J., & Hughes, K. (2008). Environmental awareness, interests and motives of botanic gardens visitors: Implications for interpretive practice. *Tourism Management*, 29, 439-444.
- Baştan, N. B. (2020). *Turizmin yerel halk üzerine sosyo-kültürel etkileri: Şirince köyü örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Batman, Z. P., & Demirel, Ö. (2015). Altındere Vadisi Meryemana Deresi güzergâhında doğa temelli turizm etkinliği: Yamaç paraşütü. *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5(11), 13-26.
- Benzer, A. N. K. (2006). *Bolu-Göynük ve yakın çevresi doğal ve kültürel kaynaklarının ekoturizm açısından değerlendirilmesi* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Chapin, F. S., Torn, M. S., & Tateno, M. (1996). Principles of ecosystem sustainability. *American Naturalist*, 148(6), 1016-1037.
- Costa, C. A., & Chalip, L. (2005). Adventure sport tourism in rural revitalisation—An ethnographic evaluation. *European Sport Management Quarterly*, 5(3), 257-279.
- Çakıcı, A. C., & Harman, S. (2006). Kuş gözlemciliğinin önemi: Türkiye’de kuş gözlemcilerinin profili. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 161-168.
- Çakır, A., & Çakır, G. (2012). Kırsal kalkınmayı sağlayıcı bir unsur olarak Şarköy ve çevresinde kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2012(1), 53-60.

- Çakır, G. (2011). *İğneada ve çevresinde ekoturizm potansiyelinin belirlenmesi ve kırsal kalkınma açısından değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.
- Çalışkan, A. (2020). Hatay'ın ekoturizm potansiyeli ve yerel halkın ekoturizme bakış açısı (Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi). Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Çevirgen, A. (2003). *Sürdürülebilir turizm kapsamında ekoturizm ve Edremit yöresi için bir model önerisi* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İzmir.
- Demir, C., & Çevirgen, A. (2006). *Turizm ve çevre yönetimi: Sürdürülebilir gelişme yaklaşımı*. Nobel Yayınları, Ankara.
- Demir ve Çevirgen, 2006. Ekoturizm Yönetimi, Nobel Yayın No: 859, Ankara.
- Demir, S. (2011). *İğneada'nın ekoturizm potansiyelinin saptanması* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Doğanay, S. (2011). Doğu Karadeniz'de yayla merkezlerine yeni bir örnek: Taşköprü Yaylası. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26, 223-239.
- Durmuş, M. Y., Demir, M. B., & Aras, E. (2007). *İspir-Uzundere-Yusufeli dağ yürüyüşü (trekking) rotaları çalışma raporu*. Doğu Anadolu Turizm Geliştirme Projesi Trekking Raporu, Erzurum.
- Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (1987). <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.01.2026).
- Ekinci, G. (2018). *Makroekonomik göstergelerle turizm ekonomisi: Yeşil ekonomi ve turizm*. Nobel Yayınevi, Ankara.
- Emniyet, N. (2018). *Türkiye'de rafting ve akarsu kano slalom sporcularının spora başlama nedenleri ve beklentilerinin belirlenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Kış Sporları ve Spor Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, Erzurum.
- Gustavo, S. N. (2010). A 21st century approach to health tourism spas: The case of Portugal. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 17, 127-135.
- Güneş, G., Ülker, H. İ., & Karakoç, G. (2008). Sürdürülebilir turizmde yöresel yemek kültürünün önemi. A. Demir (Ed.). 2. *Ulusal Gastronomi Sempozyumu*, Antalya, s. 1-12. [Bildiri]
- Haberal, H. (2015). *Turizmde alternatif ekolojik turizm-doğa turizmi, kırsal turizm-yayla turizmi*. Detay Yayıncılık, Ankara.

- Han, E., & Kaya, A. A. (2015). *Kalkınma ekonomisi: Teori ve politika*. Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Henderson, J.C. 2009. Agro-tourism in unlikely destinations: A study of Singapore. *Managing Leisure*, 14 (4): 258-268.
- Kahraman, N., & Türkay, O. (2014). *Turizm ve çevre*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Kaymaz, Ç. K. (2018). *Artvin ilinin ekoturizm potansiyeli ve sürdürülebilir yönetimi* (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum.
- Kaypak, Ş. (2010). Ekolojik turizmin sürdürülebilirliği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 93-114.
- Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik turizm ve sürdürülebilir kırsal kalkınma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), 11-29.
- Khan, M. M. (1997). Tourism development and dependency theory: Mass tourism vs. ecotourism. *Annals of Tourism Research*, 24(4), 988-991.
- Kılıç, S. (2012). Sürdürülebilir kalkınma anlayışının ekonomik boyutuna ekolojik bir yaklaşım. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 201-226.
- Kozak, M. A., & Bahçe, S. (2012). *Özel ilgi turizmi*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Kozak, N., Kozak, M. A., & Kozak, M. (2015). *Genel turizm: İlkeler-kavramlar*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Kuter, N., & Ünal, H. E. (2009). Sürdürülebilirlik kapsamında ekoturizmin çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 9(2), 146-156.
- Küçükaslan, N. (2007). *Özel ilgi turizmi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım, Ankara.
- Mosammam, H. M., Sarrafı, M., Nia, J. T., & Heidari, S. (2016). Typology of the ecotourism development approach and an evaluation from the sustainability view: The case of Mazandaran Province, Iran. *Tourism Management Perspectives*, 18, 168-178.
- Newsome, D., Moore, S. A., & Dowling, R. K. (2013). *Natural area tourism: Ecology, impacts and management*. Channel View Publications, Bristol.
- Özdemir, M. (2015). Türkiye’de bisiklet turizmi: “Velosipet ile bir cevelan”. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 320-327.
- Öztürk, S. (2005). Kastamonu-Bartın Küre Dağları Milli Parkı’nın rekreasyonel kaynak değerlerinin irdelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 6(2), 138-148.

- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*. Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Pomfret, G. (2011). Package mountaineer tourists holidaying in the French Alps: An evaluation of key influences encouraging their participation. *Tourism Management*, 32, 501-510.
- Soyak, M. (2013). Uluslararası turizmde son eğilimler ve Türkiye’de turizm politikalarının evrimi. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, 1-18.
- Sungur, Z. (2012, 11-13 Ekim). Sürdürülebilir ekoturizmin toplumsal etkileri: Türkiye’den örnekler. A. Demir (Ed.). *International Conference on Eurasian Economies*, Kazakistan, s. 338-344.
- Szopik-Depczyńska, K., Cheba, K., Iwona Bąk, I., Stajniak, M., Alberto Simboli, A. and Ioppoloe, G. (2018). The study of relationship in a hierarchical structure of EU sustainable development indicators, *Ecological Indicators* (90), 120-131
- Swarbrook, J. (1999). *Sustainable tourism management*. CABI Publishing, New York.
- Şahin, İ. F. (2009). Erzincan ilinin turizm potansiyeli ve ildeki ekoturizm uygulamaları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22, 69-88.
- Taş, E. (2014). Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi: Doğu Karadeniz Bölgesi Bayburt İli Örneği. (Yayımlanmış Doktora Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tellioğlu, S. (2019). Yeşil ekonomi kapsamında sürdürülebilir turizm yaklaşımı. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 25(1), 9-26.
- Tetik, N. (2012). Turist rehberlerinin ekoturizm alanındaki yeterlilikleri: Doğu Karadeniz örneği (Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı, Balıkesir.
- Tosun, C., & Şahin, S. Z. (2006). Gelişen ve değişen eğilim ekoturizm. A. Demir (Ed.). *II. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi*, Balıkesir, s. 1-18.
- Türkben, C., Gül, F., & Uzar, Y. (2012). Türkiye’de bağıcılığın tarım turizmi (agro turizm) içinde yeri ve önemi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 47-50.
- World Tourism Organization (2013). *Sustainable tourism for development guidebook*. UNWTO, Madrid.
- Yalçın, A., & Yalçın, S. (2013). Sürdürülebilir yerel kalkınma için Cittaslow hareketi bir model olabilir mi? *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(1), 32-41.
- Yıkılmaz, R. F. (2011). *Sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi ve Türkiye için yöntem geliştirilmesi*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Ankara.

Yozcu, S. (2017). *Mağaraların rekreasyonel kullanımı ve mağaracılık motivasyonları: Ayvaini Mağarası örneği* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İstanbul.

Yücel, C. (2002). Turizmde yükselen değer: Ekoturizm. *TÜRSAB Dergisi*, 219, 1-7.

BÖLÜM 3

TÜRKİYE'NİN MİLLİ PARKLARINDA KORUMA, TURİZM VE REKREASYON

Arzu ARSLAN¹, Serdar CEYLAN²

¹ Kastamonu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Kastamonu, Türkiye karzu3456@gmail.com, ORCID: 0009-0004-4715-1153

² Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İTBF, Coğrafya Bölümü, Kastamonu, Türkiye serdar_ceylan_51@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9599-5586

GİRİŞ

Endüstri Devrimi'nden günümüze kadarki süreçte yaşanan sanayileşme, hızlı ve çarpık kentleşme doğal kaynakların bilinçsizce kullanılmasını ve birtakım çevresel tahribatların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Toprak kaybı, toprak, hava ve su kirliliği daha öne çıkmıştır (Bayer, 1993: 22). Aşırı avlanma, kaçak avcılık ve doğal çevrenin bozulması gibi nedenler sonucu görülen biyoçeşitlilikteki kayıplar koruma bilincinin artmasına ve milli park (national park) kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekolojik bakımdan hassas alanların korunması için yasal-hukuki bir vasıta olarak ortaya çıkan milli parklar, bitki ve hayvan çeşitliliği ve zenginliği olan hassas alanlar için önemli bir koruma kalkanı oluşmasına imkân vermiştir. Milli parkların koruma sınırları belirlenmesi ve bu alanların için bir planlama yapılması, bu parklarda korunma, denetim ve takibi kolaylaştırmıştır Cırık, 2007: 45). Bu parklar, günümüzde açık alanda rekreasyonel aktivitelerde bulunmak, doğa turizmi yapmak ve ekoturizm uygulamalarını gerçekleştirmek için önemli turizm alanlarından birisi olmuştur (Eagles ve McCool, 2002; Fennel ve Nowaczek, 2010; La Page, 2010). Milli park olarak korunan alanların oluşturulması ilk defa 1869 yılında ABD'de görülmüştür. ABD'de milli parkların oluşturulmak istenmesindeki temel motivasyonun doğal peyzajın ve coğrafi ünitelerin (dağ, şelale, orman, coğrafi peyzaj vb.) korunması fikri nedeniyledir. Bu anlamda Yellowstone 1872 yılında milli park ilan edilmiştir (Bayer, 1993: 22). 19. yüzyılın sonlarında Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda'da milli park olarak doğal alanların koruma altına alındığı görülmüştür. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise İsveç, Arjantin ve İsviçre gibi ülkelerde de milli park alanları oluşturulduğu görülmektedir (Holdgate, 1995). Dünyada milli parkların oluşumu ABD'de başlamış olsa da günümüzde Kanada milli park yüzölçümü bakımından dünyada ilk sırada gelmektedir. Kanada'da yer alan 35 parkın (180 bin km²) ülke yüz ölçümünün yüzde 2'sini kapladığı görülmektedir. Bunlar arasında yer alan Wood Buffalo Milli Parkı (45 bin km²) ise dünyanın en büyük milli parkı olarak literatüre girmiştir (Demir ve Çevirgen, 2006: 33-34; Ceylan ve Somuncu, 2017: 52).

Milli parklar, genelde dağlık alanlar ve ormanlardan oluşan doğal alanlardır. Yabani hayvanların ve bitkilerin tür ve çeşitliliğinin yüksek olduğu bu alanlarda öncelikli amaç koruma olsa da turizm talebi bu alanlar üzerindeki baskısını her geçen gün artırmaktadır. Özellikle Kovid-19 salgını döneminde insanların uzun bir dönem sokağa çıkamaması ve ev ortamında izole olması açık ve yeşil alanlara olan ilgiyi ve talebi artırmıştır. Günümüzde artan boş zaman ve doğal alanlara duyulan ilginin yükselmesi milli parklara olan ilgiyi artırmaktadır. Kentlerde kapalı ofislerde ve iş yerlerinde uzun süre çalışmak, iş stresi, trafik yoğunluğu ve yoğun nüfusun hareketliliğinden uzaklaşmak için milli parkların bir kaçış alanı haline geldiği görülmektedir. Özellikle otomobil gibi özel araçların varlığı, kentlerin dışına çıkışı ve milli parklara erişimi kolaylaştırmaktadır. Hafta sonlarında ve tatillerde konaklamalı ya da günübirlik olarak milli parkların ziyaret edildiği görülmektedir. Milli parklar içindeki kanyonlarda yürüyüş, akarsularda rafting, dağlarda trekking, tırmanma, kayak ve kar sporları, ormanlarda yaban hayatının gözlemlenmesi ve piknik yapma, göllerde balık tutma ve tekne turları yapılmaktadır. Ayrıca son zamanlarda dağ bisikleti, dağ motoru ve atv gibi araçlarla bu alanlar içindeki gezintilerin arttığı da görülmektedir.

Milli Park

Milli parklar, "Amerikan icadı" olarak bilinmektedir (Nash, 1970: 726); ancak bu kavramın dünya ülkelerine yayılması ile bu kavram da bir evrim geçirmeye başladı (Dunlap, 1999: 119). Milli parkların tanımlanması oldukça tartışmalı bir konudur. IUCN bir tanım sunsa da bu tanım düzenleyici olmaktan ziyade kavramaldır. Bazı yerler milli park olarak adlandırılmaktadır, ancak bazı kişiler bunların aslında öyle olmadığını savunmaktadır.

Örneğin İngiltere'nin milli parkları, rekreasyona ve geniş arazi alanlarına ağırlık verdiği için IUCN tanımının dışında kalmaktadırlar. Bu nedenle bazen “gerçek” milli parklar olarak adlandırılmamaktadırlar (MacEwen ve MacEwen, 1982). Bu sorun sadece İngiltere'ye özgü olmayıp, şehirlerin kenarında birçok rekreasyonel milli park ve birçok Avrupa milli parkı özel arazileri içermektedir (Osborne, 1994). Buna karşılık milli park adını taşımadığı halde koruma altında olan birçok park da vardır. Bu durum dünyadaki park sayısını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Milli parklar, 2003 yılı itibarıyla dünya korunan alanlarının yüzde 23,6'sını oluşturmaktadır (Chape vd. 2003; Hall ve Frost, 2009: 3-14).

Milli parklar; uluslararası ve ulusal ölçekte nadir bulunan doğal ve kültürel kaynakları koruma, ve bu alanlarda rekreatif amaçlı dinlenme ve turizm alanlarına sahip tabiat parçalarıdır (Kınacı vd., 2011: 113). Milli parklar; ekolojik sistemleri insanlar tarafından önemli bir şekilde değiştirilmemiş doğal alanlardır (Stadel, 1996: 446). Milli parklar, modern toplumda önemi gittikçe artan yerler olup, doğal ve kültürel kaynakları koruyarak, artan nüfusa rekreasyon fırsatı sunarak yaşam kalitesini artırmaktadır (Manning vd., 1998: 88-94). Milli parklar, önemli sosyal ve çevresel hedefleri ve eşsiz ekosistemleri korumak amacıyla kurulurlar. Milli parklar, bir ya da birkaç ekosistemin insanlar tarafından kullanılmalari sonucunda bozulmamış; hayvan ve bitki türlerinin, jeomorfolojik yapıların; eğitim ve rekreasyonel amaçlara hitap edecek derece oldukça yüksek bir güzelliğe sahip doğal alanlardır. Milli parklar, yapılaşmadan ve kullanmadan doğabilecek aksaklıkları korumak ya da elimine etmek için bir ülkenin en üst düzeyde yetkililerince girişimde bulunularak ekolojik, jeomorfolojik ve estetik yapısının korunması için tedbirlerin alındığı alanlardır. Milli parklar, ziyaretçilerin ilham almaları ve rahatlamaları için özel durumlar altında girişlerine izin verilen yerlerdir (Demir ve Çevirgen, 2006: 30-31). Dünya Koruma Birliği (IUCN, 2011) milli parkları, “Bir veya birden fazla ekosistemin ekolojik bütünlüğünü bugün ve gelecek nesiller için korumak, doğal çevrenin işgalini ve sömürülmesini engellemek ve çevreyle uyumlu biçimde bilim, eğitim, rekreasyon ve ziyaretçi aktivitelerinin gelişimini tesis etmek amaçları için ayrılmış (kara/deniz) doğa parçaları” olarak tanımlamaktadır (Şahbaz ve Altınay, 2015: 126). IUCN tarafından milli parklar, ekosistemin korunması, eğitim ve rekreasyonun teşvik edilmesi amacıyla yönetilecek alanlar olarak tanımlanmaktadır. Bu parkların bazıları ulusal değildir, bazılarında rekreasyona izin verilmemektedir (Bosworth ve Curry, 2020: 229). Milli parklar kanunda, doğal ve kültürel kaynak değerleri ile koruma, rekreasyon ve turizm alanlarına sahip tabiat parçaları olarak tanımlanmaktadır (Cırık, 2007: 4).

Bir alanın milli park olarak ilan edilmesindeki temel hedef, o alanın koruma altına alınmasıdır. Milli parkların sadece birkaçı, belirli türleri korumaya yöneliktir. Temel hedef, büyük bir alanda canlıların tüm yaşam alanlarını korumaktır. Böylece hem türler hem de genetik çeşitliliğin korunması hedeflenmektedir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1993: 195). Milli parklar; peyzaj güzelliği olan, doğal alanların bozulmadığı yerlerde yaban hayatını yaşamak, doğa gözlemleri yapmak gibi alternatif turizm çeşitlerinin arzulandığı değişik hizmetlerin ve altyapının avantajlarından yararlanmanın arzu edildiği yerler olarak birçok insanın ilgisini çekmektedir (Stadel,1996: 447; Demir ve Çevirgen, 2006: 31).

Dünya genelinde kaç adet milli park olduğu konusunda ne bir durum yoktur. Bunun en büyük nedeni, milli park tanımına uymayan bazı yerlere milli park denilmesinden kaynaklanmaktadır. Günümüzde 150 milyon km²'lik bir alanı kaplayan ve sayısı 6500'den 113.000'e kadar değişen çok sayıda park bulunmaktadır (Bosworth ve Curry, 2020: 229).

Dünya Parkları Kongresi, her on yılda bir toplanarak, ekosistemin korunması, sürdürülebilir kalkınma, iklim değişikliği ve yerel katılım konusunda küresel politikalar belirlemektedir. Ancak parkların yönetimi konusundaki en büyük zorluk, koruma ve kullanma dengesini sağlayabilmektir (Bosworth ve Curry, 2020. 229).

Türkiye’de Milli Parklar

Türkiye’de koruma bilinci giderek artmaktadır. Tahrip edilerek bozulmamış bir doğal peyzajın ve kültürel kaynakların gelecek nesillere de bırakılması düşüncesi ülkede giderek önem kazanmaktadır (Bayer, 1993: 22). Türkiye’de 1956-1980 yılları arasında oluşturulan yasal düzenlemeler ile milli park alanında kurumsallaşma çalışmaları başlayarak bu alanda müdürlükler ve bakanlıklar oluşturulmuştur (Demir ve Çevirgen, 2006: 35). Çıkarılan milli park yasası, doğal alanların milli park olarak belirlenmesini, doğal ve kültürel özelliğinin bozulmadan muhafaza edilmesini, geliştirilmesini ve yönetilmesini kapsayan konuları düzenlemektedir (Cırık, 2007: 46; Ceylan ve Somuncu, 2017: 52).

Türkiye’de koruma altına alınan 51 milli park bulunmaktadır (Tablo 1). 1958 yılından günümüze kadar farklı yıllarda koruma altına alınmış olan bu parkların toplam yüzölçümü 8.845.66 km²’dir. Bu parkların korunan alan olarak ilan edilmesinde doğal bitki ve hayvan toplulukları, kalıntı orman, coğrafi görünümü (peyzaj), jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri, mağara, göl, bataklık, şelale, sulak alan, akarsu ve göller, savaş alanları, arkeolojik alanlar ve kültürel yerler dikkate alınmaktadır.

Tablo 1. Türkiye’nin Milli Parkları

Milli Parklar	İl	İlan Yılı
1 Yozgat Çamlığı	Yozgat	1958
2 Karatepe-Aslantaş	Osmaniye	1958
3 Soğuksu	Ankara	1959
4 Kuş Cenneti	Balıkesir	1959
5 Uludağ	Bursa	1961
6 Yedigöller	Bolu	1965
7 Dilek Y.-B. Menderes Deltası	Aydın	1966
8 Spil Dağı	Manisa	1968
9 Kızıldağ	Isparta	1969
10 Güllük Dağı- Termessos	Antalya	1970
11 Kovada Gölü	Isparta	1970
12 Munzur Vadisi	Tunceli	1971
13 Beydağları Sahil	Antalya	1972
14 Köprülü Kanyon	Antalya	1973
15 Ilgaz Dağı	Kastamonu	1976
16 Başkomutan Tarihi	Afyon	1981
17 Göreme Tarihi	Nevşehir	1986
18 Altındere Vadisi	Trabzon	1987
19 Boğazköy-Alacahöyük	Çorum	1988
20 Nemrut Dağı	Adıyaman	1988
21 Beyşehir Gölü	Konya	1993
22 Kazdağı	Balıkesir	1994
23 Kaçkar Dağları	Rize	1994
24 Hatila Vadisi	Artvin	1994
25 Karagöl-Sahara	Artvin	1994
26 Altınbeşik Mağarası	Antalya	1994
27 Aladağlar	Niğde	1995
28 Marmaris	Muğla	1996
29 Saklıkent	Muğla	1996
30 Troya	Çanakkale	1996
31 Honaz	Denizli	1998
32 Küre Dağları	Kastamonu	2000
33 Sarıkamış-Allahuekber Dağları	Kars	2004
34 Ağrı Dağı	Ağrı	2004
35 Gala Gölü	Edirne	2005
36 Sultan Sazlığı	Kayseri	2006

37	Tek Tek Dağları	Şanlıurfa	2007
38	İğneada Longoz Ormanları	Kırklareli	2007
39	Nene Hatun Tarihi	Erzurum	2009
40	Sakarya Meydan Muharebesi Tarihi Alanı	Ankara	2015
41	Kop Dağı Müdafaası	Bayburt-Erzurum	2016
42	Malazgirt Meydan Muharebesi	Muş	2018
43	İstiklal Yolu	Kastamonu-Çankırı	2018
44	Botan Vadisi	Siirt	2019
45	Cilo ve Sat Dağları	Hakkâri	2020
46	Sarıçalı Dağı	Ankara	2021
47	Abant Gölü	Bolu	2022
48	Derebucak Çamlık Mağaraları	Konya	2022
49	Akdağ	Afyon-Denizli	2024
50	Divriği	Sivas	2024
51	Geben Vadisi	Kahramanmaraş	2025

Kaynak: Ceylan ve Somuncu, 2017; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2026.

Türkiye’de bilimsel araştırmaların milli parklar üzerinde olan araştırmalarının da sayısı ve konu çeşitliliği bakımından arttığı görülmektedir. Milli parkların rekreatif amaçlı ve turizmde kaynak değer olarak kullanımı ve potansiyel durumu (Doğanay, 2003; Ceylan, 2004; Ceylan, 2024; Ceylan ve Bulut, 2024; Zaman, 2008; Alaeddinoğlu ve Aliağaoğlu, 2007; Zaman ve Çoşkun, 2012). Mili parklardaki turizm ve rekreasyonel faaliyetlerin ekonomik etkilerinin araştırılması (Talay vd., 2010). Mili parkların rekreasyon ve turizmden kaynaklanan çevresel etkileri (Bayer, 1993; Türker ve Öztürk, 2013; Uzun vd., 2014; Sütgibi, 2008; Somuncu, 1998, 2003; Atik vd., 2010; Türker ve Öztürk, 2013, Ceylan, 2022). Mili parkların koruma-kullanım durumu ve sürdürülebilirlik (Bekdemir vd., 2010; Somuncu, 1986; Somuncu ve Yiğit, 2007, 2008, 2010; Temizkan ve Yıldırım, 2014). Mili parklarda planlama (Temizkan ve Yıldırım, 2014, Somuncu, 2000, 2004). Milli parklarda arazi kullanımının analiz edilmesi (Tağıl, 2006; Aydınözü vd., 2012; Özdemir vd., 2010). Milli park yönetimi (Arı, 2003). Milli parklarda taşıma kapasitesi (Aslanboğa ve Özkan, 1986; Gündüz ve Akpınar, 2002; Sayan vd., 2005).

Milli Parklarda Turizm ve Rekreasyon

Turizm faaliyeti ve rekreasyonel etkinlikler, milli parklara ciddi ekonomik katkılar sağlamaktadır. Milli parklarda turizmin gelişmesi ile bu alanlarda yol, kanalizasyon, elektrik, su ve internet gibi altyapı gelişmekte; gelen ziyaretçiler ile döviz elde etme, istihdam oluşturma, mevcut ekonomik faaliyetlere ek olarak turizmden de bir gelir sağlama gibi yararlar elde edilmektedir (WTO/UNEP, 1992). ABD’de yer alan Grand Canyon Milli Parkı 1993 yılında yaklaşık 5 milyon ziyaretçiye ev sahipliği yaparak fiziksle taşıma kapasitesinin üzerine çıkmıştır (Adler ve Glick, 1994, 46-50). Galapagos Milli Parkı’ndan (Ekvator), 25 milyon dolar gelir elde edebileceği belirlenmiştir. Nitekim bu parktan yıllık 700 bin dolar turizm geliri elde edildiği raporlara girmiştir (WTO/UNEP; 1992:6). Kenya’da da milli parklar, turizm gelirlerinin büyük bir bölümünün elde edilmesinde önemli alanlardan birisidir (Demir ve Çevirgen, 2006: 42-45; Ceylan ve Somuncu, 2017: 52).

Türkiye’deki milli parklar turizm ve rekreasyonel faaliyetlerde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Kamp ve karavan turizmi, doğa sporları, akarsu turizmi, kanyon turizmi, trekking, dağcılık, tırmanma, doğa fotoğrafçılığı, kuş gözlemciliği, kayak-kar sporları, olta balıkçılığı gibi faaliyetler yapılmaktadır. Ayrıca kültür turizmi ve hüzün turizmi olarak milli parklar içinde kalan arkeolojik kalıntılar, tarihi savaş alanı ziyareti, tarihi eski yerleşimler ve kültürel miras değerleri ziyaret edilmektedir.

Günümüzde milli parkların düzenlenmesindeki temel gerekçe, doğa koruma olmasına ve bu alanlar için rekreasyonun sadece bir fonksiyon olarak değerlendirilmesine rağmen, milli park sistemi içinde rekreasyon ve turizm kavramlarının önemi oldukça büyüktür. Bu alanların mevcut kaynak değerlerine uygun rekreaasyonel faaliyetlere olanak verecek biçimde kullanıma açılması oldukça yaygın bir görüştür. Bu yerler, içerdikleri değerlere uygun olarak kamp, piknik, foto safari, dağ yürüyüşü, kuş gözlemi ve peyzaj izleme gibi birçok faaliyete izin vermektedir. Milli park içerisinde göl ya da akarsu mevcut ise yüzme, rafting ve sportif balıkçılık gibi etkinliklerde yapılabilmektedir (Demir, 2001). Bu alanlarda yoğun olarak gerçekleşen rekreasyon etkinlikleri, modern toplum yapısının temel yapı taşlarından biri olarak görülmekte ve bu yönlü talep giderek artış göstermektedir (Çetinkaya, 2017: 239).

Amerikalıların yüzde 40'ı milli parkları en az bir kere ziyaret etmiş ve ziyaret eden bu kişilerin yüzde 75'i bu parklar içinde konaklamışlardır (Amerikan Seyahat Birliği, 2014; Miller ve Washington, 2014). ABD'de milli parkları giden yıllık ziyaretçi sayısı günümüzde 280 milyon kişiye ulaşmış durumdadır (www.statista.com). İngiltere'de de milli parkları ziyaret eden kişi sayısı ise 76 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir (Eagles ve Mc Cool, 2002; Çetinkaya, 2017: 240). Çin'de 2006 yılında 1 milyardan fazla yerel turist milli parkları ziyaret ettiği belirlenmiştir (Maa, Ryan ve Bao, 2009). Kore'de yapılan bir çalışmada, bireylerin sosyalleşmek, spor yapmak ve günlük yaşamlarındaki rutinlikten biraz olsun kaçmak istemeleriyle ulusal parkları ziyaret ettikleri belirtilmiştir (Lee ve Han, 2002). Kenya'da Amboseli Ulusal Park'ta yapılan bir araştırmada ise; ulusal parkı ziyaret eden turistlerin parka özgü vahşi hayvanları gözlemlemek nedeniyle ziyaretler gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir (Okello, Manka ve D'Amour, 2008; İstanbullu-Dinçer, Çiftçi ve Atsız, 2015: 112).

Turizm ve rekreaasyonel faaliyetlerin artması ile insanların kentlerin dışına çıkarak doğal ve kültürel kaynakların olduğu alanlara yönelmeye ve alanlarda dinlenme ihtiyacını gidermeye başladıkları görülmektedir. Rekreasyon ve tatil amaçlı bu değişim, milli parklara olan ziyaretçi sayısının her geçen gün artmasına neden olmaktadır. Dünyadaki birçok devlet, ulusal sınırlar içinde kalan milli parkları turizm alanlarına dönüştürmekte ve ziyaretçilerin bu alanlara yönelmesi ister istemez teşvik edilmiş olmaktadır. Örneğin ABD'deki milli parkların yılda 600 milyon ziyaretçiyi kendisine çektiği bilinmektedir. Bu nedenle milli parkların turizme açılmadan önce ekoturizm etkinliklerine uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Nitekim ABD'nin milli parklarındaki yetkililer, turizm büroları oluşturarak gelen ziyaretçileri bilinçlendirmek ve daha sağlıklı bir iletişim kurabilmek için çalışmaktadırlar (Öztürk, 2004: 592; Şahbaz ve Altınay, 2015: 127).

Türkiye'nin UNESCO dünya miras listesindeki korunan alanları da turizm için önemli bir kaynak değeridir. Bu yerler, UNESCO sayesinde bir marka ve imaj değeri kazanmakta, dünyaca tanınmakta ve farklı ülkelerden çok sayıda turisti kendisine çekmektedir. İstanbul Tarihi Yarımadası, Göreme, Pamukkale ve Safranbolu gibi UNESCO miras alanları Türkiye'nin önemli turizm destinasyonları olduğu, milyonlarca turisti kendisine çekebildiği görülmektedir. Göreme'nin UNESCO dışında aynı zamanda bir milli park olması, bu tür korunan alanların dünyaca tanınan önemli bir destinasyon olmasına imkan vermektedir. Balon uçuşları, atv ve at turları, vadi yürüyüşü, doğal peyzajın (coğrafi görünümün) izlenmesi, fotoğraf ve video çekimi gibi rekreaasyonel etkinlikler alanda yapılabilmektedir.

Milli Parklarda Görülen Sorunlar

Milli parklar, uluslararası bakımdan önem taşımakta olup, esas olarak tek bir bütünlük halinde korunan alanlardır. Buraları da diğer turizm alanları gibi turizmin başlangıç ve gelişme aşamaları sırasında farklı kullanım yoğunlukları ile karşı karşıya kalırlar. Özellikle kitle

turizminin yönelmesi, kaMilli Park yeri sayısının artması, artan turist sayısına göre konaklama olanaklarının daha da artırılması, otoparklar, karavan parkları, erişim yolları yapımı ve daha da kalabalıklaşmanın oluşturduğu kıyı sayfiye yerleşmelerine benzer döngü milli parkların yaban alanı olmaktan çıkıp birer turizm merkezi haline dönüşme tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bazı ülkelerde milli parka gelen ziyaretçilerin konaklama taleplerini karşılamak üzere ayrı bir yerleşme de geliştirilebilmektedir. Örneğin Avustralya'da Ayers Rock'ı ziyarete gelenler için inşa edilen Yulara turizm merkezi gibi. Milli parkları kurtaran bir özelliği de bu alanların kamu mülkiyeti olması ve bu yüzden de kontrol ve müdahalenin daha kolay yapılabilmesidir (Özgüç, 2007: 139).

Milli parklar üzerinde turizm ve rekreasyonel faaliyetlerden kaynaklı sorunların tespiti için yapılan bilimsel araştırmaların son 100 yıl içinde arttığı görülmektedir. Ziyaretçi yoğunluğu, ziyaretçi yönetim planı ve bu alanda hangi disiplinlerin birlikte çalışacağı üzerine tartışmalar yapıldığı görülmektedir (Cole, 2004). Milli parklarda turizm ve rekreasyonel faaliyetler için taşıma kapasitesinin belirlenmesi, milli parklarda planlama yapılması ve milli park yönetim modeli konuları üzerinde tartışmalar yapılmıştır (Dağ ve Mansuroğlu, 2018b; Mansuroğlu ve Dağ, 2020: 86).

Milli parklara yönelik talep artışı, bu alanların kaynak değerleri üzerindeki baskıyı artırmakta, artan baskı ise, koruma çalışmalarının artmasına neden olmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim sonucunda, en az koruma kullanma boyutları kazar önemli olan yönetim boyutu ortaya çıkmaktadır. Milli parkların korunması ve rekreasyonel açıdan etkin bir şekilde kullanılması için temel anahtar uygun yönetimsel stratejilerin seçilmesidir. Bu nedenle çeşitli ziyaretçi yönetim modelleri geliştirilip uygulanmaktadır. Bu yönetim modelleri sayesinde bir taraftan kullanıcı kaynaklı doğal alanlarda oluşabilecek tahribat azaltılırken, diğer taraftan da kullanıcıların deneyimlerinden elde ettikleri tatmin düzeyinin artmasına katkı sağlanmaktadır. Bu nedenle doğal alanlarda koruma kullanma dengesinin sağlanabilmesi için ziyaretçi kullanıcılarına ve taşıma kapasitesine yönelik birçok yönetim modeli oluşturulmaktadır (Akten, Gül ve Akten, 2012; Çetinkaya, 2017: 240-241).

Milli park işletmeciliğinde ana amaç bu alanlardan maksimum bir gelir elde etmek değildir. Milli parklarda esas unsur, koruma kullanma dengesinin gözetilmesi olmaktadır. Ancak günümüzde birçok milli park; yönetim eksikliği, uygun olmayan yapılaşmalar ve rekreatif faaliyetler nedeniyle baskı altındadır. Milli parkların çoğunda görülen bu baskı, bu doğal alanlardaki bozulmaları beraberinde getirmektedir. Milli parklardaki doğal dengenin ve ekolojik yapının bozulmasındaki temel faktör, bu alanlara uygun olamayan turizm ve rekreasyonel faaliyetler olduğu belirtilmektedir. Bir plan dâhilinde olamayıp, gelişigüzel yapılan turizm ve rekreasyonel faaliyetler milli parklar içinde birtakım çevresel etkiler oluşturmaktadır. Bu çevresel sorunların parkların içerisinde artması, bu alanların korunması ve sürdürülebilirliği tartışmasını bilimsel çalışmalarda yeniden gündeme getirmektedir. Bilim insanları günümüzde milli parklara zarar veren ve bu alanları tehdit eden faktörleri ortadan kaldırmak ya da azaltmak için farklı çalışmalar yapmaktadır. Yapılan bilimsel araştırmalar ile turizm ve rekreasyonel faaliyetlerin etki analizleri yapılarak gerekli önlemlerin neler olabileceği tartışılmaktadır (Demir, 2002: 113).

Milli parklardaki turizm ve rekreasyonel faaliyetler sonucunda; habitatın değişmesi, yaban hayatı davranışlarında değişimlerin yaşanması, hayvan yuvalarının yok edilmesi, su ve toprakların kimyasal özelliklerinde değişimler, korunakların yok edilmesi, hayvanların beslenme ve üreme noktalarında rahatsızlık verilmesi, otomobillerin oluşturduğu etkiler, atv ve motorların etkileri, plastik ve cam gibi katı atıkların doğada bırakılması, kaçak avlanma ve aşırı avlama gibi olumsuz etkiler park içinde görülebilmektedir (Evert, 1999). Milli parkların içerisindeki aşırı kalabalık çevresel strese ve hayvan davranışlarında değişimlere neden olmaktadır. Atv gibi arazi araçlarının yaban hayatını rahatsız etmesi, yürüyüş yapılırken

hayvanların rahatsız edilmesi, otomobil ve arazi araçlarının bitkilere ve toprağa hasar vermesi de söz konusu olmaktadır (WTO/UNEP, 1992: 14; Thorsell, 1984; Demir, 2002: 96-97).

Büyük Menderes Deltası Milli Parkı, sanayi ve yerleşimlerden kaynaklanan kirletici unsurlardan çok fazla etkilenmiştir. Sanayi faaliyetleri, atık su deşarjları, tarımsal faaliyetler ve jeotermal kaynaklı doğal salınımlar nedeniyle park alanı kirletilmektedir (Sütgibi, 2008). Altındere Milli Parkı, turizm ve rekreasyon baskısı altında olduğu, bitki örtüsünün park içinde tahrip edildiği ve yaban yaşam alanının daraltıldığı tespit edilmiştir. Park içinde ekosistemin bozulması nedeniyle, istilacı böcek türlerinin parkta türeyerek yaygınlaştığı görülmüştür (Doğanay, 2003; Ceylan ve Somuncu; 2017: 54).

Milli parkların turizm ve rekreasyonel faaliyetler için kullanılmasından önce, bu alanların koruma kullanma dengesi hesaplanmalı ve buna yönelik eylem planları hazırlanmalıdır. Bu parkların turizm ve rekreatif amaçlar için kullanılması uluslararası bir karar olsa da hangi park içinde ne tür aktivitelere izin verileceği önceden plan içinde belirtilmelidir. Bu parkların sürdürülebilir kullanımı için ziyarete açılmadan önce bir planlamasının yapılması gerekmektedir (Erduran, 2006: 231-232).

Sonuç

Türkiye’de doğal ve kültürel bakiyından hassas alanların milli park olarak koruma altına alınan yerlerin sayısının her geçen yıl artması sevindirici bir durumdur. Fauna ve flora bakımından çeşitlilik gösteren, endemik türlerin bulunduğu bu alanların insanların tarım, hayvancılık, madencilik, ormancılık ve balıkçılık gibi faaliyetleri karşısında muhafaza edilmesi antropojenik etkilerin azaltılması bakımından önem arz etmektedir. Ancak salt bir koruma yaklaşımı yerine, koruma kullanma dengesi gözetilerek bu alanlardan yararlanılması gerekmektedir. Nitekim bu amaçla milli parkların belirli bir kısımları (genelde dış zonları) günübirlik turizm ve rekreasyonel faaliyetlere ayrılabilirdiği görülmektedir. Ancak milli parklarda yapılan turizm ve rekreasyonel faaliyetlerin belirli bir planlamaya olmaksızın gelişigüzel yapılması, bu tür hassas alanlarda turizm ve rekreasyonel faaliyetlere bağlı bir takım çevresel sorunların ve arazi bozulmalarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle bu tür olumsuzlukları bu tür alanlarda önlemek için, koruma kullanma dengesinin gözetilmesi, taşıma kapasitesinin önceden hesaplanması, zonlama yapılarak iç zonlara ziyaretçi girişinin yasaklanması, girişlerin ücretlendirilmesi, koruma görevlilerinin sahada aktif olması, ziyaretçilerin piknik yapma, yürüyüş yapma, balık tutma, gezinti-yürüyüş yollar, wc, çeşme vb. donatılarının milli park içinde belirli lokasyonlarda olması sağlanmalıdır. Yapılacak tüm bu çalışmaların bir planlama dâhilinde olması gerekmektedir. Bunun için milli parkların uzun devreli gelişim planlarının önceden hazırlanması gerekmektedir. Mili parklardaki farklı bakanlık ve müdürlüklerin yetki çatışmasının azaltılması, gerekirse tek bir bakanlık ya da alan yönetimine milli park idaresinin bırakılması gerekmektedir. Milli parklarda yapılan turizm ve rekreasyonel faaliyetlerden elde edilen gelirler, bu alanların korunması ve iyileştirilmesi amacıyla yine bu alanlara kullanılmalıdır.

Türkiye’de artan nüfus, kentleşmenin oluşturduğu yaşamdan uzaklaşmak ve doğayla bütünleşmek için artan talep, özel araç sahipliğinin yaygınlaşması, artan gelir ile refah toplumunun ortaya çıkışı ve sosyal medya üzerinden bu tür alanlardaki faaliyetlerin sosyal bir statü olarak pazarlanması bu alanlara olan talebi giderek artırdığı görülmektedir. Gelecek dönemlerde de Türkiye’deki milli parkların turizm ve rekreasyonel amaçlı olarak yoğun bir şekilde kullanılacağı öngörülmektedir. Milli parklar içerisindeki rekreasyonel faaliyetlerin çeşitlendirilmesi ve park içinde çeşitli turizm faaliyetlerine izin verilmesi, Türkiye turizminin gelişimine de olumlu katkı sağlayacaktır.

Milli parkların açık alan rekreasyonel faaliyetlerinde günümüzde en çok ziyaret edilen alanlardır. Ancak milli parkların korunması ve sürdürülebilir kullanımı için çevreye duyarlı turizm anlayışı ile hareket edilmesi gerekmektedir. Sürdürülebilir turizm, ekoturizm, soft turizm ve yeşil turizm yaklaşımları ile bu alanlarda turizm ve rekreasyonel faaliyetlerin yapılması sağlanmalıdır. Bu alanları ziyaret edenlerin ziyaret öncesinde ya da milli park girişinde korunan alan hakkında bilgilendirilmesi gerekmektedir: Bitkilerin koparılması, ağaçlara zarar verilmemesi, hayvanların ürkütülmemesi, yüksek ses ile müzik dinlenmemesi, yasak noktalarda ateş yakılmaması, araç kornasına basılmaması vb.

Kaynakça

- Alaeddinoğlu, F. & Aliagaoglu, A. (2007). Savaş Alanları Turizmine Tipik Bir Örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 215-225.
- Arı, Y. (2003). Kuş Cenneti Milli Parkı'nda Park Yönetimi-Yöre Halkı İlişkileri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 8(9), 7-37.
- Aslanboğa, İ. & Özkan, B. (1986). Orman İçi Dinlenme Alanlarında Yoğun Ziyaretçi Baskısının Çevrede Doğurduğu Olumsuz Etkilerin Zarar Görmüş Ağaçlardaki Yıllık Halka Analizleri Yardımıyla Saptanması. TÜBİTAK, 107.
- Atik, M., Ortaçesme, V., Sayan, S., Kaşan, R. Sönmez, S., Göktürk, S. & Yıldırım, E. (2010). Oluşan Milli Parkos Beydağları Milli Parkı'ndaki Rekreatif Faaliyetlerin Bitki Örtüsü ve Toprak Üzerine Etkilerinin Belirlenmesi. TÜBİTAK, 107Y100.
- Aydınöz, D., İbret, B.Ü. & Aydın, M. (2012). Kastamonu Ilgaz Dağı Milli Parkında Arazi Kullanımın Analizi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26, 108-123.
- Bayer, M. Z. (1993). Milli parklar ve Türkiye Açısından Önemi, Alınması Gereken Önlemler. *Anatolia*, 4(6), 22-25.
- Bekdemir, Ü., Elmacı, S. & Sezer, İ. (2010). Turizmin Kıskacınca Bir Doğa Koruma Alanı, Dilek Yarımadası-Büyük Menderes Deltası Milli Parkı. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish*, 5(4), 890-913.
- Bosworth, G. & Curry, N. (2020). National Parks. A. Kobayashi (Ed.) Inside *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier.
- Ceylan, S. (2004). Yazılı Kanyon Tabiat Parkı'nın Turizm Açısından Önemi ve Kullanımı. *SDÜ Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(8), 59-82.
- Ceylan, S. (2022). Rekreatif Amaçlı Yapılan ATV ve Jip Turlarının Göreme Kapadokya Üzerindeki Baskısı. *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 49-65.
- Ceylan, S. (2025). Macera Turizmi Kapsamında Yapılan Bir Açık Hava Rekreatif Göreme Sıcak Hava Balon Turları. *Turizm Akademik Dergisi*, 12(1), 119-136.
- Ceylan, S. & Bulut, İ. (2024). Beyşehir Gölü ve Çevresinde Yapılan Turizm ve Rekreatif Aktiviteler. *Journal of Academic Tourism Studies*, 5(2), 1-22.
- Ceylan, S. & Somuncu, M. (2017). Beydağları Sahil Milli Parkı'nın Koruma Kullanma Bakımından Durumu ve Sürdürülebilir Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme. I. Uluslararası Sürdürülebilir Turizm Kongresi, Kastamonu, ss.51-63.
- Çetinkaya, G. (2017). Milli Parkların Rekreatif Amaçlı Kullanılması ve Yönetilmesi. F. Ardahan (Edt.) İçinde *Açık Alan Rekreatif*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Doğanay, S. (2003). Coğrafi Özellikleri Açısından Altındere Milli Parkı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 8(10), 43-64.
- Demir, C. (2002). Turizm ve Rekreatif Faaliyetlerin Olumsuz Çevresel Etkileri: Türkiye'deki Milli Parklara Yönelik Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17(2), 93-117.
- Demir C. & Çevirgen, A. (2006). *Turizm ve Çevre Yönetimi: Sürdürülebilir Gelişme Yaklaşımı*. Nobel Yayıncılık, Ankara.

- Eagles, P.F.J. & McCool, S. (2002). *Tourism in National Parks and Protected Areas: Planning and Management*. Wallingford: CABI.
- Erduran, F. (2006). Ilgaz Dağı Milli Parkı'nın Koruma ve Kullanma İlkeleri Açısından Turizm-Rekreasyon Potansiyelinin Saptanması. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 37(2), 225-233.
- Fennel, D. A. & Nowaczek, P. (2010). Moral and Environmental Dimensions of Human-Animal Interactions in Ecotourism: Deepening an Otherwise Shallow Pool of Debate. *Journal of Ecotourism*, 9(3), 239- 255.
- Gündüz, S. & Akpınar, N. (2002). Koruma Kullanım İlkeleri Çerçevesinde Beynam Muhafaza Ormanının Rekreatif Taşıma Kapasitesinin Saptanması Üzerinde Bir Araştırma. *Tarım Bilimleri Dergisi*, 8(4), 344-351.
- Hall, C. M. & Frost, W. (2009). The Making of the National Parks Concept. Inside *Tourism and National Parks: International Perspectives on Development, Histories and Change*. USA/Canada: Routledge.
- Holdgate, M. W. (1995). Pathways to Sustainability. *Environment*, 37(9), 16-25.
- İstanbul-Dinçer, F., Çiftçi, İ. & Atsız, O. (2015). Sürdürülebilir Kırsal Turizm Kapsamında Milli Parklar Üzerine Bir Araştırma: Munzur Vadisi Milli Parkı Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 5(1), 11-121.
- Kınacı, B., Albuz-Pehlivan, N. & Seyhan, G. (2011). *Turizm ve Çevre (Çevre Koruma)*. Ankara: Pegeme Akademi Yayıncılık.
- La Page, W. (2010). Rethinking Park Protection: Treading the Uncommon Ground of Environmental Beliefs. Wallingford: CABI.
- Mansuroğlu, S. & Dağ, V. (2020). Antalya'daki Korunan Alanlarda Turizm ve Rekreatif Etkinliklerine Bağlı Kullanım Sorunları: Köprülü Kanyon Milli Parkı Örneği. *Peyzaj Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 2, 85-95.
- Özdemir, M., Akbulak, C. & Yıldırım, H. H. (2010). Görüntü Farkı Alma Metodu Ve Beklenti Maksimizasyonu Algoritması İle Gelibolu Yarımadası Tarihi Mili Parkı Orman Alanlarındaki Mekânsal Değişimin Analizi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 115-138.
- Sayan, M. S., Ortaçşme, V., Karagüzel, O., Atik, M., Şahin, T. Yıldırım, E. & AVCI, Ü. (2005). Termessos (Güllük Dağı) Milli Parkı'nda Rekreatif Taşıma Kapasitesinin Belirlenmesi. TÜBİTAK, TOGTAG-3197.
- Somuncu, M. (1986). Milli Park Olması Gereken Bir Yöremiz: Aladağlar. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, 19(223), 1-3.
- Somuncu, M. (1998). Aladağlar Milli Parkında Doğa Turizminden Kaynaklanan Çevre Sorunları, 15. Türkiye Jeomorfoloji Bilimsel ve Teknik Kurultayı Bildiri Özetleri, Ankara, ss.17-18.
- Somuncu, M. (2000). Aladağlar Milli Parkı'nın Planlanması Sürecinde Planlamaya İlişkin Görüş ve Öneriler, 9. Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi, Trabzon, ss.394-405.
- Somuncu, M. (2003). Türkiye'de Koruma Altındaki Dağlık Alanlarda Turizm/Rekreasyon ve Çevre Etkileşimi: Aladağlar ve Kaçkar Dağları Milli Parkı Örnekleri, *Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm SeMilli Parkozyumu, Ege Üniversitesi Coğrafya Bölümü SeMilli Parkozyumları 2*, İzmir, 65-72.

- Somuncu, M. (2004). Türkiye'nin Dağlık Alanlarının Ekoturizm Verileri Ve Planlama Yaklaşımı (Olanaklar, Kısıtlar, Boşluklar ve Öneriler), Korunan Alanlarda Ekoturizm Çalıştayı (11-12 Mart 2004), Çevre ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Somuncu, M. & Yiğit, T. (2007). Türkiye'deki Dünya Miras Alanlarının Güncel Durumlarının Saptanması: Göreme Milli Parkı ve Kapadokya Kayalık Sitleri, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Kültürel Miras İhtisas Komitesi, Ankara.
- Somuncu, M. & Yiğit, T. (2008). Göreme Milli Parkı ve Kapadokya Kayalık Sitleri Dünya Mirası Alanındaki Turizmin Sürdürülebilirlik Perspektifinden Değerlendirilmesi, TÜCAUM V. Ulusal Coğrafya SeMilli Parkozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara, ss.387-402
- Somuncu, M. & Yiğit, T. (2010). Hattuşa Milli Parkı ve Dünya Mirası Alanının Korunmasında Bugünkü Durum, Sorunlar ve Gelecek, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Cilt 2, Ankara, ss.771-782.
- Şahbaz, R. P. & Altınay, M. (2015). Türkiye'deki Milli Parkların Rekreasyon Faaliyetleri Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(3), 125-135.
- Tağlı, Ş. (2006). Kazdağı Milli Parkı'nda Arazi Örtüsü Organizasyonu Kontrol Eden Jeomorfometrik Faktörler: Bir CBS Yaklaşımı. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 37-47.
- Talay, İ., Akpınar, N. & Belkayalı, N. (2010). Doğal Kaynakların Rekreasyonel ve Turizm Amaçlı Kullanımın Ekonomik Değerinin Tespiti: Göreme Tarihi Milli Parkı Örneği. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 8 (2), 37-146.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2026). Milli Parklar, <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMİLLİ PARK/Menu/27/Milli-Parklar> (Erişim: 15.03.2026).
- Temizkan, S.P. & Yıldırım, G. (2014). Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Alan Kılavuzluğu Uygulaması: Kaçkar Dağı Milli Parkı Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(49), 124-149.
- Türker, N. & Öztürk, N. (2013). Perceptions of Residents towards the IMilli Parkaacts of Tourism in the Küre Mountains National Park, Turkey. *International Journal of Business and Social Science*, 4(2), 45-56.
- UNESCO Türkiye Milli Komitesi (2026). UNESCO Dünya Miras Listesi, <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnya-Miras%C4%B1-Listesi> (Erişim: 15.03.2026).
- Uzun, E., Bekiroğlu, S. & Torunoğlu, U. (2014). Antalya OliMilli Parkos-Beydağları Sahil Milli Parkı Günöbirlik Rekreasyon Alanların Ziyaretçiler Açısından Sorunları, II. Ulusal Akdeniz Orman ve Çevre SeMilli Parkozyumu Bildiriler Kitabı (22-24 Ekim 2014), Isparta. ss.314-320.
- WTO/UNEP (1992). Guidelines: Development of National Parks and Protected Areas for Tourism, WTO/UNEP Technical Report Series No: 13.
- Zaman, S. & Çoşkun, O. (2012). Milli Parklarda Kaynak Değer Kullanımı İçin Bir Öneri: Nene Hatun Milli Parkı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 117-134.
- Zaman, M. (2008). Fırtına Deresi Havzası ve Kaçkar Dağları Mili Parkı'nın Alternatif Turizm Açısından Önemi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 1-33.

BÖLÜM 4

DÜNYA DIŞI TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ: UZAY LOJİSTİĞİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE YERİNDE KAYNAK KULLANIMI (ISRU)

Okan KEKÜL¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İrfan Can Köse Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Lojistik Programı, okankekul@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0517-6577>.

Giriş

Uzay araştırmaları uzun süredir bilim insanları tarafından gerçekleşmektedir. Bu süreçte insanlık, Ay'dan daha uzağa ulaşamamış ve uzaydaki tek insan faaliyeti, düşük Dünya yörüngesinde gerçekleşmiştir. Buna rağmen önceki projelere eşlik eden teknolojik ve organizasyonel yenilikler, uzay sektöründe ve küresel ekonomide önemli değişikliklere katkıda bulunmuştur (Baraniecka, 2019). Bu süreçte, lojistik sektöründe yer alan taşımacılık faaliyetlerinde uzay lojistiği ve yerinde kaynak kullanımı gibi kavramlar meydana gelmiştir.

Geleneksel tedarik zinciri yönetimi; coğrafi zorlukları aşarak, küresel optimizasyonun sağlandığı ve gerekli malzemelerin ihtiyaç duyulduğu anda teslim (tam zamanında) edildiği Dünya merkezli bir faaliyeti tanımlamaktadır. Bu faaliyetlerin söz konusu işleyiş ile uzay lojistiği kavramı altında Alçak Dünya Yörüngesine ya da daha ötesine taşınması, maliyet bağlamında pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Jehle ve Genzel (2022)'e göre; Dünya etrafındaki hareket alanı, Dünya'nın yerçekimi kuyusu (Gravity Well) sınırlarına kadar uzanmaktadır. Örneğin Dünya'dan ayrılan roketlerin neredeyse tamamı yakıtlardan oluşmakta, uzayda hareket edebilmesinin yüksek miktarda maliyetler meydana getirmektedir (Jehle ve Genzel, 2022: 97-98). Bu durum ekonomileri ciddi anlamda zorlayabilir aynı zamanda çevresel bozulmaların artışına sebep olabilmektedir. Miraux (2022)'a göre roket egzozları; sera gazları aynı zamanda alümina ve siyah karbon gibi parçacıklar içermektedir. Bazı roketler modern türbin motorlarından yaklaşık 10.000 kat daha fazla siyah karbon yayabildiğinden, 2018'de roketler tarafından stratosfere salınan siyah karbon miktarı küresel havacılık sektörü tarafından salınanla karşılaştırılabilir düzeydedir. Örneğin, tipik bir yörünge altı uzay turizmi uçuşundaki bir yolcunun karbon ayak izi, Los Angeles ile Londra arasında uçakla binlerce kez seyahat eden bir yolcununki ile karşılaştırılabilir bir düzeydedir (Miraux, 2022: 6). Ayrıca Dünya çıkışlı ve tek yönlü gerçekleşecek olan uzay lojistiği, yörüngede yer alan enkaz/çöp birikimi artış yaratarak sürdürülebilirliği uzun vadede tehdit etmektedir. OECD (2024) tarafından yayınlanan raporda özellikle 2019'dan bu yana alçak Dünya yörüngesindeki (LEO) hızlanan fırlatma faaliyetlerinin, uzay ortamında daha önce görülmemiş sayıda insan yapımı nesneye yol açtığı ve bu yoğunluğun çarpışma risklerini artırdığı belirtilmiştir. Raporda ayrıca yörüngede oluşan enkaz birikiminde meydana gelebilecek çarpışmaların kontrolden çıkması halinde yüksek sosyo – ekonomik değere sahip belirli yörüngelerin kullanılmaz hale geleceği belirtilmiştir.

Lojistik faaliyetinin temelinde birçok unsurun yanı sıra “teslim süresi” kavramı yer almaktadır. Dünya üzerinde gerçekleştirilen faaliyetlerde iki statik nokta arasında ortaya çıkabilecek sorunlar tahmin edilebilmekte ve buna bağlı olarak önlemler alınabilmektedir.

Fakat uzay boyutunda gezegenlerin ve yörüngelerde meydana gelen sürekli hareketlilik, teslim sürecinde aksamalar yaratabilmektedir. Bu olumsuzlukların üstesinden gelmek adına sağlıklı bir keşif sürecinin gerçekleşmesi ve fırlatma penceresi fırsatlarının önceden tasarlanarak oluşabilecek sorunlara karşı önlemler alınması gerekmektedir (Ishimatsu vd., 2013:3).

Dünyada meydana gelen gelişmeler ışığında, lojistik faaliyetinde gerçekleşmesi beklenen değişim ve buna bağlı olarak ortaya çıkan bu tarz sorunların aşılmasında, Dünya bağımlılığından sıyrılarak “Otonom ve Döngüsel” bir düzen yaratmanın önemli bir aşama olacağı kanaati ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada literatürde oldukça güncel bir yer alan ve uzay lojistiği için önem arz eden Yerde kaynak kullanımı (ISRU) kavramı dikkatleri üzerine çekmektedir. Hoyos ve diğerleri (2024)’e göre; ISRU, Dünya tabanlı kaynaklara ve tedarik zincirlerine bağımlı olmayan ekonomik ve lojistik sistemler yaratmanın ana stratejisidir (Hoyos ve diğerleri, 2024:1-2).

Bu çalışmanın amacı, havacılık ve uzay mühendisliği çalışmalarında teknik sınırlar içerisinde kalmış uzay lojistiği kavramını, işletme ve tedarik zinciri boyutunda ele alarak literatüre geniş bir teorik çerçeve yaratılmasıdır. Ayrıca bu çalışmada, Dünya dışı tedarik zinciri ile meydana gelen geleneksel lojistiğin ontolojik dönüşümüne; dinamik yörünge, hareketli uydular gibi kinematik ağ yapılarına ve yerinde kaynak kullanımı (ISRU) kökenli sürdürülebilir modellere vurgu yapılmaktadır. Bu doğrultuda ulusal ve uluslararası literatürde gerçekleştirilecek olan çalışmalara bir temel oluşturulması hedeflenmiştir.

1. UZAY LOJİSTİĞİ

1.1. Uzay Lojistiğinin Ontolojisi

Tedarik zinciri ve lojistik kavramları geçmişten bugüne birçok nesil tarafından incelenen ve uygulanan faaliyetler olarak ön plana çıkmaktadır. Fakat “uzay lojistiği” kavramı kendi doğası ve kısıtlamaları nedeniyle yeni bir varlık felsefesine diğer bir ifadeyle kendi ontolojisine sahiptir. Amerikan Havacılık ve Uzay Enstitüsü (AIAA) uzay lojistiğini, uzay sistemi tasarımını kullanılabilir, işletilebilir ve desteklenebilir bir hale dönüştürmek amacıyla yönlendirme ve uzayda yaşam döngüsünü desteklemek adına ihtiyaç duyulan malzeme, hizmet ve bilgi akışını yönetme kuramı ve pratiği şeklinde açıklamıştır. Uzay lojistiğinin genişlemesi, gelişmiş yer tabanlı altyapının oluşturulmasıyla da gerçekleştirilmektedir. Avrupa'da birçok ülke, yeni uzay limanlarına ve fırlatma alanlarına önemli yatırımlar yapmaktadır. Bunun en belirgin örneklerinden biri, yörünge altı görevlerde uzmanlaşmış Puglia bölgesindeki Grottaglie uzay

limanı projesidir. Ayrıca Almanya, Norveç ve Büyük Britanya'da da benzer altyapı çalışmaları devam etmektedir. Bu yeni tesisler sadece uzaya erişimi kolaylaştırmakla kalmayıp, entegre lojistik, bakım, montaj ve yenileme hizmetleri de sunarak, yerel ve uluslararası yatırımlar ve iş birliği için rekabetçi ve cazip bir ekosistem oluşturmaktadır. Bu altyapıdan kaynaklanan operasyonel verimlilik, Avrupa'nın küresel uzay pazarındaki stratejik konumunu daha da güçlendirmeyi hedeflemektedir. Uzayda lojistiğin nihai amacı, araç performansı, süreçlerin verimliliği ve etkinliği ile altyapı kapasitelerinden elde edilen keşif potansiyelini en üst düzeye çıkarmaktır (Baraniecka, 2019: 70; Ho, 2024: 2; IMI Intesa Sanpaolo, 2025)

Uzaydaki lojistik faaliyetler, en zorlu koşullarda bile Dünya'da gerçekleştirilenlerden çok daha büyük bir zorluk teşkil etmektedir. Burada, karasal benzerlerine kıyasla iki önemli fark bulunmaktadır. İlk olarak, roket itişinin fiziği, keşif sırasında ihtiyaç duyulan kaynaklar ve öğeler için fırlatma kütesinin sadece çok küçük bir kısmını (genellikle %1'in çok altında) sağlamaktadır. Bu dar marj, hangi yükün taşınacağına dikkatli bir şekilde seçilmesini zorunlu kılmakta ve çok seviyeli paketleme ve ambalajlamayı yüksek öncelikli hale getirmektedir. İkincisi, yörüngelerin dinamiği, nakliye programını ve süresini önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Keşif sırasında kritik bir öğe arızalanırsa, yeniden tedarik için alternatif olmadan yedeğinin teslim edilmesi haftalar veya aylar sürebilmektedir (Grogan, 2010: 14). Dolayısıyla uzay lojistiğini karasal lojistikten ayıran ontolojik farklılıklar bulunmaktadır. Yeryüzündeki lojistikte bir dağıtım merkezi inşa etme süresi o tesisin faaliyet ömrüne kıyasla çok kısarken; uzay lojistiğinde altyapıların (örneğin uzay istasyonlarının) kurulum ve montaj evresi çok yüksek maliyetlidir ve en az işletme aşaması kadar uzun sürebilmektedir (Ho vd., 2014: 429).

Uzay lojistiği ile ilgili tarihsel süreç incelendiğinde iki farklı lojistik stratejinin uygulandığı gözlemlenmektedir. İlki 1969 – 1972 yılları arasında gerçekleşen Apollo programında uygulanan ve astronotların ihtiyaç duyduğu malzemeleri yanlarında taşıdığı “yanında taşı (carry-along)” modelidir. İkincisi ise Uluslararası Uzay İstasyonu (ISS) tarafından uygulanan ve Amerikan Uzay Mekiği, Rus Progress ve Soyuz, Avrupa ATV, Japon HTV ve ticari Dragon ve Cygnus gibi çeşitli araçlarla yapılan düzenli ikmal uçuşlarına dayanan “yeniden tedarik (resupply)” stratejisidir. Bu tür bir strateji, Dünya gibi ikmal kaynağına nispeten yakın bir yerde yürütülen uzun vadeli görevler için elverişli bir yapıda bulunmaktadır. Örneğin, insanların yakınlardaki marketten düzenli olarak mutfaklarını ikmal etmeleri bu stratejiye benzer bir nitelik taşımaktadır (Ishimatsu vd., 2016: 6; Varon Hoyos vd., 2024: 20). Fakat bu stratejiler son yıllarda meydana gelen gelişmelerle birlikte yetersiz kalmaktadır. Nitekim insanlığın yeni hedefi, Ay'ın ve Mars'ın ötesinde derin uzay görevlerini yerine

getirmektedir. Bu hedef göz önünde bulundurulduğunda tek yönlü lojistik yapısı yetersiz kalmaktadır. Bu aşamada uygulanması ve benimsenmesi gereken yeni nesil uzay lojistiği ontolojisinin; gezegenlerin, yörüngelerin, ISRU tesislerinin, yörünge iç servis, montaj ve imalat (ISAM) sistemlerinin birbirine bağlı, kendi kendilerini besleyen çok yönlü bir ağ üzerine kurulmuş bir yapıda olması beklenmektedir (Ho, 2024: 2-3; Ishimatsu vd., 2016: 7-8).

1.2. Uzay Lojistiğinin Kinematik Ağ Mimarisi

Uzay lojistiği gibi derin uzay görevlerini gerçekleştirebilmek için Uzay'ın zorlu koşullarını hesaba katmak gerekmektedir. Bu süreçte söz konusu zorluklara vurgu yapan sofistike matematiksel ağ modellerinin geliştirmesi önem arz etmektedir (Ho vd., 2014: 430). Uzay lojistiğinin kinematik ağ mimarisi, grafik teorisini esas alan ve kökeninde düğümler (nodes) ile bağlantılardan (arcs) meydana gelen bir yapı üzerine inşa edilmektedir (Ishimatsu vd., 2016: s. 28).

- **Düğümler (Nodes) ve Bağlantılar (Arcs):** Kinematik ağ mimarisinde yer alan düğümler; Dünya, Ay, Mars yüzeyleri ile Alçak Dünya Yörüngesi, Jeosenkron Yörünge (GEO) gibi fiziksel varış noktalarını veya EML1/EML2 şeklinde ifade edilen kütleçekimsel şekilde dengede olan Lagrange noktalarını temsil etmektedir. Lagrange düğümleri, librasyon noktalarını (gök cisimlerinden net yerçekimi ivmesi olmayan bölgeler) ifade etmektedir. Bağlantılar (arcs) söz konusu düğümleri birbirine bağlayan yapıları açıklamaktadır. Uzay araçlarının kullandığı ve hareket ettiği yörüngesel transfer yollarını belirtmektedir. Bu görünüm ile karasal lojistiğe benzer bir yapıda olduğu düşünülse de uzaydaki bu yollar gezegenlerin hareketliliğine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Ağ üzerinde bulunan iki düğüm arasında yolculuğun gerçekleşmesi için gereken hız değişimi ve uçuş süresi, yörünge mekaniğinin dinamiğine bağlı olarak meydana gelmektedir (Ho vd., 2014; Ishimatsu vd., 2016; Grogan, 2010).
- **Ağ Akışının Korunumu İhlali ve GMCNF Modeli:** Geleneksel tedarik zinciri ağ optimizasyonunda taşınan emtialarda herhangi bir kayıp durumu oluşmamaktadır. Örneğin 100 birimlik yakıt A noktasından B noktasına kayıpsız bir şekilde taşınmaktadır. Fakat uzay lojistiğinde süreç bu şekilde gerçekleşmemektedir. Çünkü uzay lojistiğinde bulunan ağ mimarisinin fiziki koşulları taşınan emtialarda kayıp yaratabilmektedir. Bu süreçte taşınan emtialar hedefe ulaşınca kadar roket yakıtı olarak tüketilmektedir (Ho vd., 2014: 429) Aynı zamanda mürettebatın tükettiği yiyeceğin ve suyun atığa

dönüşmesi ile ağ akışında sürekli bir form ve miktar değişim meydana gelmektedir. Uzay lojistiğinin bu mimarisinde kontrollü bir yapının ortaya çıkartılması adına Genelleştirilmiş Çoklu Emtia Ağ Akışı (GMCNF) adlı bir formül geliştirilmiştir. Ishimatsu bu modeli ilk olarak, 2013 yılında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde (MIT) tamamladığı "Generalized multi-commodity network flows: case studies in space logistics and complex infrastructure systems" adlı doktora tezinde ortaya koymuştur (Ishimatsu, 2013). GMCNF; ağ üzerindeki kütle ve emtia etkileşimlerini, yakıt tüketimini ve her hattın öz-kısıtlamalarını matris çarpımlarıyla matematiksel bir lineer programlama problemi olarak çözmektedir (Ishimatsu vd., 2016: 13-14). Bu bağlamda uzay lojistiğinde, kayıpların hesaba katılması ve kütle dönüşümlerinin determinist bir şekilde hesaplanması için GMCNF zorunlu bir aşama olarak ön plana çıkmıştır.

- **Öz-Döngüler (Graph Loops) ve Çoklu Grafikler (Multigraphs):** Ağ üzerinde konumlandırılan bir tesis, örneğin Ay'da kurulan ve buzdan oksijen-hidrojen üreten bir Yerde Kaynak Kullanımı (ISRU) fabrikası, mimaride bir düğümden diğerine giden bir hat olarak değil, düğümü tekrar kendisine bağlayan bir "grafik öz-döngüsü" (graph loop) olarak modellenmektedir. Bu yapı, üretimin ve işlem faaliyetlerinin zamana bağlı işleyişini ağ akışına dahil etmektedir (Ishimatsu vd., 2016: 16). Bununla birlikte Uzay sisteminde aynı iki düğüm arasında yolculuk gerçekleştirmek üzere kimyasal roketler, nükleer termal roketler ya da atmosferik sürtünme sayesinde yavaşlamayı gerçekleştiren aero-frenleme şeklinde itki ve taşıma alternatifleri bulunmaktadır. Bu teknolojik seçenekler, uzay ağ mimarisinde yer alan iki düğümü birbirine bağlayan “paralel bağlantılar” olarak açıklanmaktadır (Ho vd., 2014: 431; Ishimatsu vd., 2016: 16-17).
- **Kinematik Zamansal Çözünürlük (Time-Expanded Networks):** Uzayda gerçekleşen faaliyetlerin dinamik yapısı bazı sorunlarında yanında getirmektedir. Örneğin uzayda statik bir ağ üzerinde üretilmemiş bir yakıtın geçmişte kullanılmış şekilde görünmesi gibi zaman paradoksları meydana gelmektedir. Aşılması zor olarak görünen bu durumun üstesinden “Zaman – Genişletilmiş Ağlar” mimarisi ile gelinmektedir. Söz konusu bu mimaride her düğüm farklı zaman aşamaları için kopyalanmakta ve dinamik akış için statik bir zemin oluşturulmaktadır (Ho vd., 2014: 432). Fakat bu durum hesaplama yükünü önemli oranda arttırmaktadır. Bu yükü hafifletmek ve yörünge mekaniğinin belirlediği “nadir fırlatma pencerelerini” temsil etmek adına yalnızca transferin gerçekleşebileceği aktif anlarda dar, bekleme

durumunun söz konusu olduğu anlarda ise geniş zaman dilimlerini dikkate alan çift ölçekli ya da olay güdümlü zaman-genişletilmiş ağlar tasarlanarak mimarinin operasyonel kullanılabilirliği oluşturulmuştur (Ho, 2024: 7-8; Ho vd., 2014: 433).

2. YERİNDE KAYNAK KULLANIMI (ISRU) VE OTONOM AĞLAR

2.1. Araziden Geçinme Modeli ve Lojistik Dönüşüm

İnsanlığın uzay sistemi üzerinde gerçekleştirdiği araştırmalar sırasında iki tür (yanında taşı ve yeniden tedarik) lojistik stratejilerini benimsediği gözlemlenmiştir. Bu geleneksel lojistik stratejilerinin, tekil görevlerden ziyade uzun vadeli ve özellikle Ay, Mars ve daha derinde yer alan uzay hedefleri göz önünde bulundurulduğunda yetersiz kaldığı ve sürdürülebilir bir nitelikte bulunmadığı gözlemlenmiştir (Ho, 2024: 2). Bu durumlar göz önünde tutularak önemli bir gelişme meydana gelmiş ve uzay lojistiğinde bir devrim yaratan, otonom tedarik zincirlerinin temel yapısını oluşturan “yerinde kaynak kullanımı” gelişmesi meydana gelmiştir.

NASA (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi) yerinden kaynak kullanımını stratejik olarak “araziden geçinme” olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma ek olarak daha geniş perspektifte ISRU; Ay ya da Mars gibi hedef gezegenlerde bulunan yerel kaynaklarının (regolit, su buzu, atmosfer vb.) roket yakıtı, oksijen ve su gibi yaşam destek sarf malzemeleri, yakıt hücresi reaktifleri gibi faydalı ürünlere dönüştürülmesi olarak ifade edilmektedir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere ISRU, uzayda sürdürülebilir insan varlığı için gerekli sistemin kurulmasında dikkat çekici bir inovasyon olarak ön plana çıkmaktadır (Ho, 2024: 2; Sanders vd., 2008:1). Bu kapsamda yürütülen ilk deney Mars'ta gerçekleştirilmiştir. Mars'ta yer alan Perseverance adlı araç ile taşınan MOXIE (Mars Oxygen ISRU Experiment) cihazı ile gerçekleşen deneyde Mars atmosferinden karbondioksit ayrıştırılmış ve başarılı şekilde oksijen üretilmiştir. Oksijenin üretilmesiyle birlikte Dünya'ya olan bağlılığın azaltılmasına ve otonom tedarik zincirinin oluşmasında önemli bir adım atılmıştır (Ho, 2024:2; Varon Hoyos vd.,2024:33). ISRU sayesinde otonom tedarik zincirinin inşa edilmesi ile Dünya'dan taşımacılık hizmetinin gerçekleşmesinde olan alçak Dünya yörüngesine başlangıç kütlelerini önemli ölçüde azalacağı düşünülmektedir (Ishimatsu vd., 2016: 26 -30).

2.2. İthalatçı Bir Üstten Net İhracatçı Konumuna Geçiş

Uzayda bulunan bir konumun ya da tedarik zincirinin tam otonom niteliğine sahip olabilmesi, dışarıdan temin edilecek kaynaklara bağımlı olan ithalatçı konumdan, kendi ağına yer alan düğümlere yetebilen net ihracatçı konumuna ulaşması ile mümkündür. Ay özelinde düşünüldüğünde net ihracatçı pozisyonuna geçiş, üssün su ve oksijen ihtiyacını karşılamak adına yılda 3,8 – 24.2 metrik ton su üreten bir pilot tesise sahip olunması ile gerçekleşmektedir. Bu duruma ek olarak yeniden kullanılabilir cisnular (Dünya – Ay arası) ulaşım düzeninde itici yakıt ihtiyacının da ISRU üretimiyle karşılanması gerekmektedir. Cislunar ulaşım sistemi, yılda iki mürettebatlı ve kargo hizmetinin desteklenmesi için 2590 ton sudan 180 ton itici yakıt ihtiyacı oluşmaktadır. Bu imkanların sağlanması ile Dünya'nın tedarik sınırlamasından kurtularak otonom bir yapının oluşması mümkün hale gelebilmektedir (Bienhoff, 2011: 1).

2.3. Konsantre ve Dağıtık (Distributed) ISRU Ağ Mimarileri

Otonom uzay ağı tasarımında, ISRU tesislerinin yapı içerisinde nasıl yer edineceği önemli bir aşamadır. Literatürde yer alan çalışmalarda ISRU sistemleri operasyonel işleyişe göre “Konsantre” ve “Dağıtık” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel uzay lojistiği konseptinde genellikle konsantre ISRU sistemine odaklanılmaktadır. Bu sistemde ISRU fabrikasında gerçekleşen faaliyetler (kazı, çıkartma, kimyasal işleme, sıvılaştırma, depolama) tek bir merkezde gerçekleşmektedir. Dağıtık ISRU mimarisi ise esnek bir yapıda bulunduğundan gelişmiş otonom ağlar tarafından değerlendirilmektedir. Örneğin Ay'da su üretim için “toprak su çıkarma” sisteminin yüzeyde konumlandırılması ön görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalarda bu aşamadan sonra elde edilen su yörüngeye taşınarak su elektroliz edilmekte olduğu, sıvı oksijen ve sıvı hidrojene dönüştürülen doğrudan su elektrolizi sistemi, EML1 şeklinde bir yörünge istasyonunda yer aldığı ifade edilmektedir. Söz konusu dağıtık otonom ağ mimarisi, kriyojenik yakıtların Ay yüzeyinden yörüngeye gönderilmesi sırasında yüksek buharlaşma ve aşırı termal yalıtım ağırlıklarının engellemektedir. Bu kapsamda dağıtık ISRU mimarisi, başlangıç aşamasında karmaşık yapıda bir lojistik yönetimi gereksinimine sahip olmasına rağmen çoklu tedarik düğümleri meydana getirerek ağın uzun süreli operasyonel dayanıklılığını yükseltirken ve bu işlemlerde konsantre mimariye kıyasla maliyetleri büyük ölçüde azalmaktadır. Böylelikle sürdürülebilir bir yapıdan söz etmek mümkün hale gelebilmektedir (Gkaravela vd., 2021). Diğer bir ifadeyle uzay lojistiğinde ISRU merkezlerinin yalnızca bir üretim merkezi değil aynı zamanda çok düğümlü bir tedarik zinciri olduğu bu bilgiler ışığında belirlenmiştir.

2.4. Öz-Destekleme (Bootstrapping) Stratejileri ve Ölçek Ekonomisi

Otonom uzay ağlarının sürdürülebilir bir çerçevede genişlemesi için “öz-destekleme” strateji benimsenmiştir. Uzayda bir alt yapının kurulumu uzun süreli ve aşırı maliyetli bir işlem olarak ön plana çıkmaktadır (Ho, 2024: 8). Öz – destekleme stratejisi ile uzayda kısa sürede büyük bir tesis kurmak yerine aşama aşama işlemler gerçekleştirilmesini esas almaktadır. İlk aşamada ISRU tesisiyle elde edilen yakıt daha sonra gerçekleşecek olan gelişmiş ve büyük altyapıların, Dünya üzerinden getirilmesinde önemli bir itici güç olarak kullanılmaktadır (Chen vd., 2018:1; Ho, 2024: 8). Böylelikle otonom ağ modeli, kendi kendini finanse ederek fiziki büyümesine katkı sağlamaktadır. Bu büyüme aşaması “ölçek ekonomisi” kurallarıyla gerçekleşmektedir. ISRU yapısının üretim hacmi artarken, birim üretim maliyeti doğrusal olmayan bir görünümde düşmektedir. Örneğin SWE tesisinin yapısal kütlesi 3000 kg’dan 6000 kg’a yükseldiğinde üretimde verimlilik artmakta ve sistem maliyetlerinde indirimler devreye girmektedir. Dağıtık mimari yapısı gereği çoklu noktalarda büyümeye olanak sağladığı için uzun süreli işlemlerde bu ölçek ekonomisi imkanlarından en yüksek düzeyde faydalanmaktadır. Dolayısıyla bu fayda, otonom ağının toplam maliyetini minimize etmektedir (Gkaravela vd., 2025).

2.5. İzole Uzay Ağlarının Yönetişi ve Sosyo-Lojistik Dinamikler

Uzay lojistiği ve otonom uzay ağının geliştirilmesi için yalnızca astrodinamik, mühendislik ya da matematiksel optimizasyon ile kısıtlı değildir. Bu sistemin başarılı olabilmesi, Ay ve Mars’ta oluşturulacak sürdürülebilir insan yerleşimlerinin işleyebilmesi için uzak mesafeler ve zorlu koşulların kısıtlamaları çerçevesinde bu sistemlerin çalışmasına, insan refahını ve sosyal yapısını garanti altına alınmasına imkân sağlayan bir yönetim yapısının oluşturulması ile mümkün olabilmektedir. Bu sistemin gelişmesinde Dünya’da gerçekleşen faaliyetlerden ilham alınmaktadır. Tristan da Cunha, Pitcairn Adaları, Nauru ve Paskalya Adaları oldukça uzak ve izole bulunan adalardır. Fakat nesiller boyu geliştirdikleri yaşamın sürdürme ve tedarik zinciri stratejileri uzay lojistiği için bir rehber niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda Paskalya adaları, küçük ve izole topluma sahip olma özellikleri ile uzay lojistiği için insan kaynakları bozulmaları ve krizlerin sonuçlarını değerlendirmek adına bir laboratuvar niteliği taşımaktadır. Çünkü Dünya dışı kurulacak olan tedarik yerleşkelerinde kaynak arzında düşüş ya da hızlı şekilde gerçekleşen nüfus artışı şeklinde meydana gelebilecek problemlerin uzay lojistiğinin temel amaçları arasında yer alan kendi kendine yeterlilik kısmında planlanması

oldukça önem arz etmektedir. Söz konusu uzak ada örneklerinden uzay lojistiğine aktarılabilir sosyo – lojistik stratejiler şu şekilde açıklanmaktadır (Varon Hoyos vd., 2024):

- **Ortak havuz kaynaklarının yönetimi ve uzlaşmaya dayalı karar alma**, Dünya'dan kilometrelerce uzakta yer alan uzay yerleşimlerine tedarik ağları, yukarıdan (Dünya merkezli) aşağı (uzay yerleşkeleri) şeklinde hiyerarşik bir sistemle ya da kaynakların özelleştirilmesi ile değil kolektif bir düzen ile yürütülmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle kaynağın eşit düzeyde dağıtımı esas alınmalıdır. Örneğin bir düğüm (node) yakıtı gereğinden fazla kullanırsa diğer düğüm zor durumda kalacaktır. Bu durumların yaşanmaması adına, grup kimliklerinin oluşturulması, kararların kararlara katılım şeklinde alınması, paydaşların süreci takip etmesi gerekmektedir.
- **Yerel otonomi ve kendi kendine yeterlilik fonları**, Dünya'da bulunan izole adalar, elde ettiği karlarının belirli bir bölümünü toplumun bazı ihtiyaçlarını (okul ihtiyacı vb.) gerçekleştirmek üzere fonlara aktarmakta ve kendi kendine yeterliliğe önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Uzay yerleşimlerindeki ISRU otonomisinde de söz konusu dayanışmanın bulunması gerekmektedir. Tam bağımsızlığın oluşması için düğümler arasında oluşacak olan ihtiyaçlara ve koşullara bağlı olarak ticari takasların gerçekleştirilebileceği bir iş birliğinin oluşturulması ön görülmektedir.
- **Tedarik Kalitesi ve İyi Üretim Uygulamaları**, izole yaşayan adalar, ithalatını gerçekleştirdiği ürünlerde kalite unsuruna önem vermektedir. Pitcairn adaları, tedarik ağında ürün için ödedikleri bedelin kalite olarak karşılığını alma hususunda satın alma politikası uygulamaktadır. Bunun yanı sıra Pitcairn adalarında mikrobiyolojik ürün testlerini barındıran kalite yönetim sistemleri bulunmaktadır. ISRU kapsamında gerçekleştirilecek madencilik, işleme ve mühendislik faaliyetlerinde de kalite standartlarının bulunması gerekmektedir. Çünkü bu kapsamda yapılabilecek en küçük hata, büyük sonuçlar doğurabilir. Aynı zamanda otonom uzay ağında, iade süreci olmayacağı için oluşabilecek mağduriyetlerin önüne geçilmektedir.
- **Ekiplerin Sosyal Roller ve Yerelden Yönetim**, hemen hemen her alanda olduğu gibi otonom uzay ağlarının başarıya ulaşmasında insan kaynağının rolü önemlidir. Nitekim otonom ağların işleminde yalnızca teknik unsurların başarısı yeterli olmamaktadır. Dolayısıyla uzun vadeli uzay keşiflerinde görev alan mürettebat üyelerinin sosyal rollerinin belirlenmesi ve bu kapsamda yürüttükleri işlemlerin başarısının ölçülmesi gerekmektedir. Ayrıca, tedarik zincirinde mürettebat üyelerinin Dünya temelli talimat

beklemek yerine doğrudan kararlara katılması, operasyonel risklere müdahale imkanı vererek, otonom ağ sorunlarının yerinde çözümüne olanak sağlayacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada uzay lojistiğinin yalnızca uzay erişim araçlarının taşıma düzeyleriyle sınırlı bir uzay mühendislik problemi olmadığı aynı zamanda astrodinamik, hedef odaklı araştırma ve sosyo – lojistik yönetim boyutlarının kesişiminde bulunan ve oldukça etkin, çok boyutlu bir tedarik zinciri modeli olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca bu çalışmada; uzay yerleşim yerleri arasındaki sürdürülebilirliğin, lojistik bağlamında Dünya'ya olan bağlılığın azaltılması ve uzay ağ otonomlarının kendi kendini besleyen ve kendini yönetebilen dağıtık sistemlere dönüşmesi ile gerçekleşebileceği vurgulanmıştır.

Uzay lojistiğinde karasal tedarik zincirinde yer alan statik doğanın geçersiz olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda uzay lojistiğinde Kinematik Ağ Mimarisinin etkinliği ön plana çıkmıştır. Yörünge dinamikleri ile şekillenen fırlatma pencereleri ve enerji dengeleri yalnızca Zaman – Genişletilmiş Ağlar, GMCNF gibi üst düzey optimizasyon ağ modelleri ile çözüme kavuşabilmektedir. Söz konusu matematiksel temel üzerine dizayn edilen Yerinde Kaynak Kullanımı (ISRU) yaklaşımı, düzende yer alan düğümleri ithalatçı konumundan tüm ağa enerji ve kaynak sağlayan tedarikçi haline getirerek, net ihracatçı bir merkeze dönüştürmektedir. Örneğin Ay'dan elde edilen suyun EML1 yörünge istasyonunda dönüşümü ile kurulan dağıtık ISRU sistemi başlangıç aşamasında karmaşık görünmekte; zamanla ölçek ekonomisinin gerçekleşmesine, maliyetlerin azalması ile uzun süreçte en optimum çözümün elde edilmesine olanak sağladığı gözlemlenmiştir.

Uzay lojistiğinde yer alan otonom ağların, sosyo – lojistik yönetim normları olmadan hayatta kalmayacağı gözlemlenmiştir. Dünya merkezli yukarıdan aşağı tasarlanmış bir tedarik zincirinin bu süreçte sistematik bozulmalar yarattığı belirlenmiştir. Dünya üzerinde yer alan ve izole bir yapıda bulunan topluluklardan elde edilen çıkarımlar, otonom ağlar için en ideal yöntemin ortak havuz kaynağı yaklaşımının olduğunu göstermiştir. Bu bilgiler ışığında üretilen yakıt ve kaynakların tüm düğümler için ortak değerde bulunduğu fikri kabul edilmelidir. Aynı zamanda hatalardan oluşabilecek mağduriyetleri gidermek adına iyi üretim uygulamaları ile kalite algısının benimsenmesi gerekmektedir.

Uzay lojistiği literatürde oldukça yeni bir kavramdır. Bu bağlamda gelecek çalışmalarda uzay kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlerin doğasında yer alan fırlatma pencere

kaymalarının, ISRU yapılarında oluşabilecek arızaların ve çevresel bozulmaların yarattığı risklerin uzay lojistiğini ne düzeyde etkileyeceği üzerine yoğunlaşılabilir. Aynı zamanda uzayda bulunan ve ömrünü tamamlamış uydu, roket vb. aracın geri dönüşümü ile uzayda tersine lojistik üzerine gerçekleştirilecek bir çalışmanın literatüre önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Baraniecka, A. (2019). Space logistics-current status and perspectives. *Transport Economics and Logistics*, 82, 67-78.
- Bienhoff, D. (2011, September). From Importing to Exporting: The Impact of ISRU on Space Logistics. In *AIAA Space 2011 Conference & Exposition* (p. 7112).
- Gkaravela, E., Lee, H. W., & Chen, H. (2025). Distributed space resource logistics architecture optimization under economies of scale. *Journal of Spacecraft and Rockets*, 62(5), 1654-1666.
- Grogan, P. T. (2010). *A flexible, modular approach to integrated space exploration campaign logistics modeling, simulation, and analysis* (Doctoral dissertation, Massachusetts Institute of Technology).
- Ho, K. (2024). Space logistics modeling and optimization: Review of the state of the art. *Journal of Spacecraft and Rockets*, 61(5), 1417-1427.
- Ho, K., De Weck, O. L., Hoffman, J. A., & Shishko, R. (2014). Dynamic modeling and optimization for space logistics using time-expanded networks. *Acta Astronautica*, 105(2), 428-443.
- IMI Intesa Sanpaolo. (2025). *Space Logistics: strategic leverage for sustainable development*. <https://imi.intesasanpaolo.com/en/insights/focus/space-logistics-sustainable-development/>.
- Ishimatsu, T. (2013). *Generalized multi-commodity network flows: case studies in space logistics and complex infrastructure systems* (Doctoral dissertation, Massachusetts Institute of Technology).
- Ishimatsu, T., De Weck, O., Hoffman, J., Ohkami, Y., & Shishko, R. (2013). A generalized multi-commodity network flow model for space exploration logistics. In *AIAA SPACE 2013 Conference and Exposition* (p. 5414).
- Ishimatsu, Takuto, Olivier L. de Weck, Jeffrey A. Hoffman, Yoshiaki Ohkami, and Robert Shishko. "Generalized Multicommodity Network Flow Model for the Earth–Moon–Mars Logistics System." *Journal of Spacecraft and Rockets* 53, no. 1 (January 2016): 25–38.
- Jehle, A., & Genzel, A. (2022). IN-SPACE SUSTAINMENT. *Æther: A Journal of Strategic Airpower & Spacepower*, 1(4), 95-110.
- Miriaux, L. (2022). Environmental limits to the space sector's growth. *Science of The Total Environment*, 806, 150862.
- OECD (2024), *The Economics of Space Sustainability: Delivering Economic Evidence to Guide Government Action*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/b2257346-en>.

Sanders, G., Larson, W., Sacksteder, K., & Mclemore, C. (2008, September). NASA in-situ resource utilization (ISRU) project: Development and implementation. In *AIAA SPACE 2008 Conference & Exposition* (p. 7853).

Varon Hoyos, M., Hessel, V., Salas, E., Culton, J., Robertson, K., Laybourn, A., ... & de Zwart, M. (2024). Supply chain sustainability in outer space: lessons to be learnt from remote sites on earth. *Processes*, *12*(10), 2105.

BÖLÜM 5

İKALE SÖZLEŞMELERİ VE İŞTEN AYRILMA YÖNETİMİ: İŞ HUKUKU İLE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ ARASINDA NORMATİF VE STRATEJİK BİR KÖPRÜ

Seçil GÜRÜN KARATEPE¹, Gökçe TOPÇU ONAR²

¹ Doç. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ORCID:0000-0001-5355-6131

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0002-9789-8675

Giriş

İş sözleşmesi, taraflar arasında kurulan sıradan bir borç ilişkisi olmanın ötesinde, işçinin ekonomik varlığını ve sosyal güvenliğini doğrudan etkileyen, anayasal güvenceye sahip bir hukuki ilişkidir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 49. maddesinde çalışma hakkı ve ödevi düzenlenmiş; 48. maddesinde ise sözleşme özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte iş hukuku, klasik özel hukuk anlayışından ayrılarak sosyal devlet ilkesinin bir yansıması olarak gelişmiş; taraflar arasındaki yapısal eşitsizliği gidermeye yönelik emredici ve koruyucu normlarla donatılmıştır (Süzek, 2023; Eyrenci, Taşkent, & Ulucan, 2019). Bu bağlamda iş sözleşmesinin sona erme rejimi, salt irade özerkliği perspektifiyle değil, kamu düzeni ve işçinin korunması ilkesi çerçevesinde ele alınmak durumundadır (Mollamahmutoğlu, Astarlı, & Baysal, 2022).

4857 sayılı İş Kanunu ile sistematik bir çerçeveye kavuşturulan iş güvencesi hükümleri, işverenin fesih yetkisini sınırlandırarak geçerli veya haklı neden koşuluna bağlamış; geçersiz feshe karşı işe iade ve tazminat yaptırımları öngörmek suretiyle işçinin iş ilişkisinin devamına yönelik menfaatini koruma altına almıştır (Süzek, 2023). Böylece fesih kurumu, sözleşme özgürlüğünün doğal bir sonucu olmaktan çıkarak, kamu düzeni boyutu taşıyan ve yargısal denetime tabi bir hukuki işlem niteliği kazanmıştır (Eren, 2021). İş sözleşmesinin sona ermesi, bu nedenle yalnızca taraf iradelerinin kesişmesine indirgenemeyecek ölçüde normatif bir yoğunluk taşımaktadır.

Bu çerçevede, iş sözleşmesinin tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla sona erdirilmesini ifade eden ikale (bozma sözleşmesi) kurumu, iş hukukunun normatif yapısı içerisinde tartışmalı bir konuma sahiptir. İkale, 4857 sayılı İş Kanunu'nda açıkça düzenlenmemiş; dayanağını 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nda ifadesini bulan sözleşme özgürlüğü ve irade özerkliği ilkelerinden almıştır (Eren, 2021). Ancak iş hukukunun temel karakteri, taraflar arasındaki fiilî eşitsizliği dikkate alan ve işçiyi koruma amacını önceleyen bir düzen kurmak olduğundan, ikalenin salt borçlar hukuku perspektifiyle değerlendirilmesi yeterli görülmemektedir (Süzek, 2023).

Öğretide ikalenin hukuki niteliği konusunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bir görüş, ikaleyi sözleşmeyi sona erdiren bağımsız bir bozma sözleşmesi olarak kabul ederken; diğer bir yaklaşım, iş güvencesi hükümleri karşısında ikalenin sınırsız bir sözleşme özgürlüğü alanı yaratamayacağını, aksine emredici normlar ve kamu düzeni sınırları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Akyiğit, 2015; Centel, 2012). Özellikle iş

güvencesi hükümlerinin dolanılması ihtimali, ikalenin normatif meşruiyetini tartışmalı hale getirmekte; taraf iradelerinin gerçekliği, irade fesadı halleri ve işçi lehine “makul yarar” kriteri gibi denetim mekanizmalarını gündeme getirmektedir (Mollamahmutoğlu et al., 2022). Bu noktada yargısal içtihatlar, ikalenin geçerliliğini salt şekli bir irade uyuşmasına değil, maddi anlamda serbest ve bilinçli bir rızanın varlığına bağlayarak koruyucu bir yaklaşım geliştirmiştir (Süzek, 2023). Diğer bir ifade ile ikale kurumu, bir taraftan sözleşme özgürlüğünün anayasal temeline yaslanmakta; diğer taraftan sosyal devlet ilkesi ve işçinin korunması prensibi ile sınırlandırılmaktadır.

Bununla birlikte karşılıklı anlaşma yoluyla iş sözleşmesinin sona erdirilmesi yalnızca Türk hukukuna özgü bir kurum olmayıp, birçok hukuk sisteminde farklı kavramsal çerçeveler altında düzenlenmektedir. Anglo-Sakson hukuk sistemlerinde bu yöntem genellikle “termination by mutual agreement” veya “settlement agreement” kavramları ile ifade edilmekte olup, iş ilişkilerinin uyuşmazlık doğurmadan biçimde sona erdirilmesine hizmet etmektedir (Barnard, 2012). Benzer şekilde Avrupa iş hukuku literatüründe de karşılıklı anlaşma yoluyla sona erme yöntemi, iş güvencesi rejimi ile sözleşme özgürlüğü arasındaki denge bağlamında ele alınmakta ve işçinin iradesinin korunmasına yönelik çeşitli hukuki güvencelerin gerekliliği vurgulanmaktadır (Deakin & Morris, 2021).

Bu çalışmada, iş hukukunda ikale kurumunun normatif temelleri; sözleşme özgürlüğü, işçinin korunması ilkesi, iş güvencesi rejimi ve kamu düzeni kavramları ekseninde değerlendirilecektir. Bu doğrultuda ikalenin hukuki niteliği, sistem içindeki yeri ve sınırları doktrinel tartışmalar ve yargısal yaklaşım çerçevesinde analiz edilerek kurumun teorik dayanakları ve uygulamadaki yansımaları ortaya konulacaktır. Bununla birlikte çalışma, ikale sözleşmelerini yalnızca hukuki bir sona erme yöntemi olarak ele almakla sınırlı kalmayarak, insan kaynakları yönetimi perspektifinden de değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda ikale sözleşmeleri, örgütlerde işten ayrılma süreçlerinin yönetimi, iş gücü planlaması, örgütsel yeniden yapılanma ve çalışan–işveren ilişkilerinin sürdürülebilirliği açısından ele alınacaktır.

İkale Sözleşmesine Kavramsal Bakış

İkale “akdi veya alışverişi bozmak” ve sözleşme taraflarının karşılıklı uyuşan irade beyanları ile sözleşmeyi bozmaları anlamına gelmektedir. Bir başka ifade ile tarafların daha önce kurmuş oldukları bir hukuksal bir ilişkiyi, başka bir hukuksal işlemle ortadan kaldırma ve anlaşarak yeni bir sözleşme yapmaları anlamını taşımaktadır (Akyiğit, 2008, s. 176). Türk Hukukunda

sözleşme özgürlüğü genel bir ilke olup, taraflar, bir sözleşmenin içeriğini kanunda öngörülen sınırlar içinde özgürce belirleyebilirler (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2011, madde 26). İfade edilen bu ilke doğrultusunda işçi ve işveren karşılıklı anlaşarak sözleşmeyi her zaman sona erdirebilirler. Bu durum uygulamada ikale sözleşmesi olarak adlandırılmaktadır.

İkale sözleşmesi, iş hukukunda iş sözleşmesinin tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanları ile sona erdirilmesini ifade eden özel bir hukuki kurumdur. Türk hukukunda bu sözleşmenin açık bir yasal düzenlemesi bulunmamakla birlikte, borçlar hukuku ilkeleri çerçevesinde sözleşme özgürlüğü temelinde değerlendirilmektedir (Eren, 2021). Bu durum, ikale sözleşmesini hem tarafların karşılıklı anlaşmasına dayanan bir borçlar hukuku işlemi hem de iş hukukunun koruyucu normatif çerçevesinde sınırlandırılmış bir sona erme yöntemi olarak ortaya koymaktadır (Süzek, 2023).

İkale sözleşmesi, işverenin tek taraflı fesih yetkisini kullanmadığı durumlarda, işçinin iş güvencesi hükümlerinden yararlanma hakkını ortadan kaldırması bakımından özel bir önem taşır. Bu nedenle, ikale sözleşmesi yalnızca tarafların irade beyanlarına dayanmamakta; aynı zamanda işçinin korunması ilkesi, iş güvencesi rejimi ve kamu düzeni açısından da değerlendirilmektedir (Mollamahmutoglu, Astarlı & Baysal, 2022). Literatürde, ikale sözleşmesi, “karşılıklı irade beyanı yoluyla iş ilişkisinin sona erdirilmesi” olarak tanımlanmakta ve sözleşmenin geçerliliği ile hukuki sonuçları üzerine yoğun tartışmalar yürütülmektedir (Akyiğit, 2015; Centel, 2012).

İkale sözleşmesi kavramsal olarak, iş hukukunda üç temel boyut üzerinden incelenmektedir: (1) Tarafların irade özerkliği, yani sözleşmenin özgür irade ile yapılması; (2) Hukuki denetim ölçütleri, özellikle işçinin makul yararının sağlanması ve irade fesadının önlenmesi; (3) Normatif çerçeve, iş güvencesi ve kamu düzeni ilkeleriyle sözleşmenin sınırlanmasıdır. Bu boyutlar, ikale sözleşmesinin salt bir borçlar hukuku işlemi olarak değil, iş hukukunun koruyucu ve denetime açık bir sona erme yöntemi olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Süzek, 2023).

Belirtmek gerekir ki, iş sözleşmesinin sona ermesi, klasik borçlar hukuku sözleşmelerinden farklı olarak iş hukukunun koruyucu yapısı nedeniyle özel bir öneme sahiptir. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 18 ve devamı maddelerinde düzenlenen iş güvencesi hükümleri, işverenin fesih yetkisini sınırlandırmakta ve geçersiz feshe karşı işe iade davası açma imkânı tanımaktadır. İkale sözleşmesi ise fesih niteliğinde olmadığından, geçerli bir ikale sözleşmesinin varlığı

halinde işçi iş güvencesi hükümlerinden yararlanamayacaktır (Yargıtay 9. HD., 2009/21649 E., 2009/6967 K.). Bu durum, ikale kurumunun uygulamada yaygınlaşmasının önemli nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

İkale sözleşmelerinin hem işçi hem işveren adına makul yararları mevcuttur. Bunların başında işçi açısından işe iade talebiyle açılan davaların sonuçlanması uzun süreleri bulmaktadır. İkale sözleşmeleri bu açıdan işçinin zaman kaybını ortadan kaldırmaktadır. İşveren açısından ise işe iade talebinin işçi tarafından kazanılması sonucunda en az sekiz aylık (boşta geçen süre ve iş güvencesi tazminatının asgari kısmı) ücreti tutarında tazminata hak kazanabilmektedir. Ayrıca işçinin savunma ve ihtar gibi fesih bildiriminden önceki süreçler de işverenleri sıkıntılı sürece sokabilmektedir (Gerek, 2011). Diğer bir ifade ile tarafların karşılıklı olarak anlaşarak ikale sözleşmesiyle iş sözleşmelerini sona erdirmeleri durumunda iş güvencesi hükümlerinden, -İş Kanununun 18. Maddesi kapsamında- yararlanma imkanları bulunmayacaktır. Çünkü ikale bir fesih durumu değildir. Söz konusu durum ikale sözleşme türünün yaygınlaşma nedeni olarak gösterilebilmektedir (Gerek, 2011). İş sözleşmesinin ikale sözleşmesi ile sona erdirilmesi, iş güvencesi ile ilgili düzenlemeleri veya iş sözleşmesinin feshine ilişkin düzenlemeleri etkisiz bırakmak amacıyla kullanılabilir (Şakar, 2009).

İnsan Kaynakları Yönetimi Perspektifinden İkale Sözleşmeleri

Modern insan kaynakları yönetimi literatüründe çalışanların örgütlerden ayrılma süreçleri, yalnızca hukuki bir prosedür olarak değil aynı zamanda stratejik yönetim sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Çalışanların örgüte katılımı kadar örgütten ayrılma süreçlerinin nasıl yönetildiği de örgütsel performans, çalışan bağlılığı ve kurumsal itibar açısından belirleyici bir rol oynamaktadır (Alnehabi, 2025). İnsan kaynakları yönetiminde çalışan ayrılmaları genellikle gönüllü ayrılmalar ve zorunlu ayrılmalar şeklinde sınıflandırılmaktadır (Batt & Colvin, 2011). İşveren tarafından gerçekleştirilen tek taraflı fesihler zorunlu ayrılma kategorisinde değerlendirilirken, tarafların karşılıklı anlaşmasına dayanan ikale sözleşmeleri bu iki kategori arasında yer alan hibrit bir sona erme yöntemi olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle ikale sözleşmeleri, işten ayrılma süreçlerinin daha kontrollü ve çatışmasız biçimde yönetilmesini sağlayan bir araç olarak kullanılabilir.

Özellikle örgütsel yeniden yapılanma, maliyet azaltma stratejileri veya performans yönetimi süreçlerinde işverenlerin ikale sözleşmelerine başvurdukları görülmektedir (Parsons, 2011; Pawar, 2024). Tek taraflı fesih işlemlerine kıyasla ikale sözleşmeleri, işveren açısından hukuki

risklerin azaltılması ve olası uyuşmazlıkların önlenmesi bakımından avantaj sağlayabilmektedir. İşe iade davaları, tazminat yükümlülükleri ve uzun yargı süreçleri dikkate alındığında, işverenlerin karşılıklı anlaşma yoluyla iş ilişkisini sona erdirmeyi tercih edebildikleri görülmektedir. Bununla birlikte insan kaynakları yönetimi açısından ikale sözleşmelerinin etik ve yönetsel boyutları da önem taşımaktadır. İş ilişkisinde var olan güç dengesizliği, çalışanların iş güvencesine ilişkin kaygıları ve ekonomik bağımlılık gibi faktörler, çalışanların ikale sözleşmesini kabul etme sürecini etkileyebilmektedir (Rubery, Earnshaw, Marchington, Cooke & Vincent, 2002). Bu durum, çalışanların gerçekten özgür bir irade ile karar verip vermediği sorusunu gündeme getirmektedir.

Örgütsel davranış literatüründe bu durum çoğu zaman örgütsel adalet ve psikolojik sözleşme kavramları çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışanların işten ayrılma süreçlerinin adil ve şeffaf biçimde yürütüldüğünü düşünmeleri, örgüte duyulan güvenin korunması açısından kritik öneme sahiptir (Jiang & Luo, 2018). Aksi durumda ikale sözleşmeleri çalışanlar tarafından baskı altında imzalanan belgeler olarak algılanabilmekte ve bu durum örgütsel itibar üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir.

Bu nedenle insan kaynakları yönetimi uygulamalarında ikale süreçlerinin şeffaf, açık ve çalışanların bilgilendirilmesini esas alan bir yaklaşımla yürütülmesi önem taşımaktadır. Çalışanların sözleşmenin hukuki sonuçları konusunda bilgilendirilmesi, sözleşmeyi değerlendirebilecekleri makul bir süre tanınması ve çalışan açısından makul bir yararın sağlanması hem hukuki geçerlilik hem de etik insan kaynakları yönetimi uygulamaları bakımından önemli unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

İkale Sözleşmesinin Hukuki Niteliği ve Yargısal Gelişimi

İkale sözleşmesi, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla mevcut bir sözleşmeyi ortadan kaldırmalarını ifade eden bir hukuki işlem olup, Türk hukukunda genellikle “bozma sözleşmesi” olarak adlandırılmaktadır. Borçlar hukuku sistematığı içerisinde değerlendirilen bu kurum, tarafların sözleşme özgürlüğü kapsamında daha önce kurdukları bir sözleşmeyi karşılıklı anlaşma ile sona erdirmelerini mümkün kılmaktadır (Eren, 2021). İş hukukunda ise ikale sözleşmesi, iş sözleşmesinin tarafların ortak iradeleriyle sona erdirilmesini sağlayan bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte iş hukukunun işçiyi koruyucu niteliği ve emredici hükümleri dikkate alındığında, ikalenin klasik borçlar hukuku çerçevesinden farklı olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Süzek, 2023).

Türk hukukunda ikale sözleşmesine ilişkin açık bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Buna rağmen sözleşme özgürlüğü ilkesi çerçevesinde tarafların karşılıklı anlaşma ile sözleşmeyi sona erdirebilmeleri mümkün görülmektedir. Bu nedenle ikale sözleşmesinin hukuki niteliği ve uygulanma koşulları büyük ölçüde doktrin ve yargı içtihatları aracılığıyla şekillenmiştir (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022). Özellikle iş güvencesi hükümlerinin yürürlüğe girmesinden sonra, iş sözleşmelerinin sona erdirilmesinde ikale kurumunun uygulamada daha sık kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Zira ikale yoluyla sona erdirilen iş sözleşmelerinde işçi, iş güvencesi hükümlerinden yararlanma imkânını kaybetmekte ve işveren açısından feshe bağlı hukuki riskler ortadan kalkabilmektedir.

Yargıtay, ikale sözleşmelerinin geçerliliğini değerlendirirken iş hukukunun koruyucu yapısını dikkate alan bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu kapsamda özellikle işçinin sözleşmeye özgür iradesiyle katılıp katılmadığı ve ikale sözleşmesinin işçi bakımından makul bir yarar sağlayıp sağlamadığı hususları önem taşımaktadır. Yargıtay içtihatlarında, ikale teklifinin işverenden geldiği durumlarda işçiye makul bir menfaat sağlanmasının sözleşmenin geçerliliği bakımından önemli bir ölçüt olduğu belirtilmektedir (Yargıtay 9. HD., 2008/18836 E., 2008/25058 K.). Benzer şekilde Yargıtay 22. Hukuk Dairesi de işçinin imzasını inkâr etmemesi ve irade fesadı iddiasını ispatlayamaması hâlinde ikale sözleşmesinin geçerli kabul edilebileceğini ifade etmektedir (Yargıtay 22. HD., 2013/37017 E., 2014/196 K.).

Bu çerçevede ikale sözleşmesinin hukuki niteliği, iş hukukunda sözleşme özgürlüğü ilkesi ile işçinin korunması ilkesi arasındaki dengenin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Nitekim öğretilerde de ikale sözleşmesinin iş hukukunun koruyucu karakteri göz önünde bulundurularak dar yorumlanması gerektiği ve işveren tarafından fesih hükümlerinin dolanılması amacıyla kullanılmasının önlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Süzek, 2023). Dolayısıyla ikale sözleşmesi, her ne kadar borçlar hukuku kökenli bir kurum olsa da iş hukukunda yargısal içtihatlar aracılığıyla şekillenen ve belirli koşullara tabi tutulan özel bir sona erme yöntemi olarak kabul edilmektedir. Türk hukukunda ilk kez Yargıtay kararlarıyla sistematik biçimde ele alınmıştır (Yargıtay 15. HD., 1995/2259 E., 1995/5181 K.). Borçlar hukuku çerçevesinde ikale önerisi bir “icap” niteliğindedir ve karşı tarafın kabulü ile bozma sözleşmesi kurulmuş olur. Bu yönüyle ikale, tarafların ortak iradesine dayanan iki taraflı bir hukuki işlemdir.

İkalelinin geçerliliği bakımından en temel unsur, taraf iradelerinin serbest ve sakatlanmamış olmasıdır. Bu sebeple Borçlar Kanunu’nda düzenlenen irade sakatlığı halleri (hata, hile, ikrah)

ikale bakımından da gündeme gelebilecektir. Bununla birlikte Yargıtay uygulamasında, irade fesadı iddialarının çoğu zaman ispatlanamadığı görülmektedir (Yargıtay 9. HD., 2007/40352 E., 2008/15723 K.). Özellikle “tazminatların ödenmeyeceği” yönündeki beyanların tek başına irade fesadı oluşturmayacağı yönünde kararlar mevcuttur.

İkalenin fesih niteliğinde olmaması, önemli hukuki sonuçlar doğurmaktadır. Geçerli bir ikale sözleşmesi sonrasında işçi, işe iade davası açamayacak; kıdem ve ihbar tazminatı gibi haklarını ancak sözleşmede öngörüldüğü ölçüde talep edebilecektir. Bu nedenle Yargıtay, ikale sözleşmelerine temkinli yaklaşmakta ve özellikle iş güvencesi hükümlerinin dolanılması amacının bulunup bulunmadığını titizlikle incelemektedir. Yargıtay 9. Hukuk Dairesinin bu konudaki isabetli kararı uyarınca “Davacı işçi işten çıkartılacağı ve tazminatlarının ödenmeyeceği yolunda yapılan baskı sonucu bu sözleşmeyi imzaladığını ileri sürmekte olup... davacıya kıdem ve ihbar tazminatları yanında 6 ay ücreti olan... ek bir ödeme yapıldığı görülmektedir... bu yoldaki bildirim işçiyi iradesi dışında sözleşme imzalamaya zorlayacak nitelikte olmadığı... davalı şirkete ait iki birimin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan istihdam fazlalığının giderilmesi amacıyla işverence yapılan bu işleme davacı işçinin muvafakat ederek, iş sözleşmesinin tarafların karşılıklı iradesiyle sona erdirildiği, bu nedenle davacının işe iade taleplerinin reddi gerekeceği sonucuna varılmış”tır (Süzek, 2018).

İkale sözleşmesinin geçerliliği açısından işverenin işçiyi sözleşmenin hukuki sonuçları hakkında bilgilendirmesi önem arz etmektedir. Özellikle işsizlik sigortasından yararlanılamayacağı hususunun açıkça belirtilmesi gerektiği uygulamada vurgulanmaktadır. Yargıtay, işçinin serbest iradesiyle sözleşmeye katıldığını gösteren yazılı beyanın varlığına önem atfetmekte; imzanın inkâr edilmemesi ve irade fesadının ispat edilememesi halinde davanın reddine karar verebilmektedir (Yargıtay 22. HD., 2013/7017 E., 2014/196 K.).

İkale Sözleşmesinin Geçerlilik Şartları

İkale sözleşmesi, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla mevcut bir sözleşmeyi sona erdirmelerini ifade eden bir hukuki işlem olup, iş hukukunda iş sözleşmesinin tarafların anlaşmasıyla ortadan kaldırılmasını sağlayan bir sona erme yöntemi olarak kabul edilmektedir. Türk hukukunda ikale sözleşmesine ilişkin açık bir yasal düzenleme bulunmamasıyla birlikte, sözleşme özgürlüğü ilkesi kapsamında tarafların mevcut bir sözleşmeyi

karşılıklı anlaşma ile ortadan kaldırılabilmeleri mümkün görülmektedir. Bununla birlikte iş hukukunun işçiyi koruyucu yapısı ve emredici nitelikteki hükümleri dikkate alındığında, ikale sözleşmesinin geçerliliğinin belirli şartlara bağlı olarak değerlendirilmesi gerektiği kabul edilmektedir (Süzek, 2023).

İkale sözleşmesinin geçerliliğinin ilk şartı, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarının bulunmasıdır. Bu çerçevede sözleşmenin kurulabilmesi için taraflardan birinin ikale teklifinde bulunması ve diğer tarafın bu teklifi kabul etmesi gerekmektedir. Bu durum borçlar hukuku sistematığında sözleşmenin kurulmasına ilişkin genel esaslarla paralellik göstermektedir (Eren, 2021). Ancak iş hukukunda ikale sözleşmesinin geçerliliğinin değerlendirilmesinde yalnızca sözleşme özgürlüğü ilkesi yeterli görülmemekte; işçinin korunması ilkesi doğrultusunda taraf iradelerinin gerçek ve serbest olup olmadığı da ayrıca incelenmektedir.

İkale sözleşmesinin geçerliliği bakımından önem taşıyan bir diğer unsur, işçinin iradesinin serbest şekilde açıklanmış olmasıdır. İşçinin baskı, tehdit, hata veya hile gibi irade fesadı hâlleri altında sözleşmeyi kabul etmesi durumunda ikale sözleşmesinin geçerliliğinden söz edilemez. Bu nedenle yargı içtihatlarında işçinin sözleşmeye özgür iradesiyle katılıp katılmadığının belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Nitekim Yargıtay, işçinin imzasını inkâr etmemesi ve irade fesadı iddiasını ispatlayamaması durumunda ikale sözleşmesinin geçerli kabul edilebileceğini ifade etmektedir (Yargıtay 22. HD., 2013/37017 E., 2014/196 K.).

Yargıtay içtihatlarında ikale sözleşmesinin geçerliliği bakımından üzerinde durulan önemli kriterlerden biri de işçi açısından makul yararın bulunmasıdır. Özellikle ikale teklifinin işverenden geldiği durumlarda, işçiyeye kıdem ve ihbar tazminatına ek olarak belirli bir menfaat sağlanmasının sözleşmenin geçerliliğinin değerlendirilmesinde önemli bir ölçüt olduğu kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, işverenin fesih hükümlerini bertaraf etmek amacıyla ikale sözleşmesini kötüye kullanmasının önlenmesini amaçlamaktadır (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022). Yargıtay da çeşitli kararlarında, işçiyeye makul bir yarar sağlanmayan durumlarda ikale sözleşmesinin geçerliliğinin tartışmalı hâle gelebileceğini vurgulamıştır (Yargıtay 9. HD., 2008/18836 E., 2008/25058 K.).

İkale sözleşmesinin geçerliliği açısından ayrıca ikale teklifinin hangi taraftan geldiği de önem taşımaktadır. Eğer ikale teklifi işçiden gelmişse sözleşmenin geçerliliğinin değerlendirilmesinde makul yarar kriteri daha sınırlı bir rol oynamaktadır. Buna karşılık teklifin

işverenden gelmesi durumunda, işçinin iş güvencesi hükümlerinden mahrum kalacağı dikkate alınarak işçi lehine ek bir menfaat sağlanması gerekliliği doktrinde ve yargı içtihatlarında sıklıkla vurgulanmaktadır (Süzek, 2023).

Son olarak ikale sözleşmesinin yazılı şekilde yapılması, her ne kadar hukuken zorunlu bir geçerlilik şartı olarak kabul edilmese de ispat kolaylığı sağlaması bakımından uygulamada büyük önem taşımaktadır. Özellikle işçinin sözleşmeye özgür iradesiyle katıldığını gösteren yazılı belgeler, olası uyuşmazlıklarda önemli bir delil niteliği taşımaktadır. Bu nedenle uygulamada ikale sözleşmelerinin çoğunlukla yazılı şekilde düzenlendiği görülmektedir.

Sonuç olarak ikale sözleşmesinin geçerliliği, yalnızca tarafların anlaşmasına dayanmakla kalmamakta; işçinin serbest iradesinin bulunması, işçi açısından makul yararın sağlanması ve sözleşmenin iş hukukunun koruyucu ilkelerine aykırı olmaması gibi unsurlar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, iş hukukunda sözleşme özgürlüğü ile işçinin korunması ilkesi arasındaki dengenin sağlanması bakımından önemli bir rol oynamaktadır.

Yargıtay İçtihatlarında İkalenin Denetim Ölçütleri (Makul Yarar Testi)

Türk hukukunda ikale sözleşmesine ilişkin açık bir yasal düzenleme bulunmamakla birlikte, uygulamada bu kurumun sınırları ve geçerlilik koşulları büyük ölçüde yargı içtihatları aracılığıyla belirlenmiştir. Özellikle iş güvencesi hükümlerinin yürürlüğe girmesinden sonra, iş sözleşmelerinin sona erdirilmesinde ikale sözleşmesinin kullanılmasının artması, yargı organlarının bu sözleşmeleri daha sık denetlemesine neden olmuştur. Bu bağlamda Yargıtay, ikale sözleşmelerinin geçerliliğini değerlendirirken iş hukukunun temel ilkeleri doğrultusunda bazı ölçütler geliştirmiştir. Bu ölçütlerin başında ise doktrinde “makul yarar testi” olarak ifade edilen denetim yaklaşımı gelmektedir (Süzek, 2023).

Makul yarar testi, ikale sözleşmesinin özellikle işveren tarafından önerildiği durumlarda, işçinin bu sözleşmeyi kabul etmesini haklı kılacak objektif bir menfaatinin bulunup bulunmadığının araştırılmasını ifade etmektedir. İş güvencesi hükümleri kapsamında işçinin iş sözleşmesinin feshi hâlinde işe iade davası açma ve belirli tazminat haklarından yararlanma imkânı bulunduğundan, işveren tarafından önerilen ikale sözleşmesinin işçi açısından bu haklardan vazgeçmeyi makul kılacak bir yarar sağlaması gerektiği kabul edilmektedir (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022). Bu yaklaşım, işverenin fesih hükümlerini etkisiz

kılmak amacıyla ikale sözleşmesini kötüye kullanmasının önlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin yerleşik içtihatlarında da ikale sözleşmesinin geçerliliğinin değerlendirilmesinde işçi açısından makul bir yararın bulunup bulunmadığının araştırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Nitekim Yargıtay, işveren tarafından yapılan ikale teklifinin işçi bakımından ek bir menfaat içermediği durumlarda sözleşmenin geçerliliğinin tartışmalı hâle gelebileceğini belirtmiştir (Yargıtay 9. HD., 2008/18836 E., 2008/25058 K.). Bu kapsamda işçiye kıdem ve ihbar tazminatına ek olarak belirli bir ödeme yapılması, bazı sosyal hakların korunması veya işçiye başka bir avantaj sağlanması makul yarar kapsamında değerlendirilebilmektedir.

Bununla birlikte Yargıtay içtihatlarında makul yarar değerlendirmesi yapılırken yalnızca sağlanan ekonomik menfaatler değil, aynı zamanda somut olayın özellikleri de dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda işçinin eğitim düzeyi, işyerindeki konumu, iş sözleşmesinin sona erdirilme sürecindeki koşullar ve ikale teklifinin hangi taraftan geldiği gibi unsurlar değerlendirme sürecinde önem taşımaktadır (Süzek, 2023). Özellikle işçinin işverenin yönlendirmesi veya baskısı altında sözleşmeyi kabul etmesi hâlinde ikale sözleşmesinin geçerliliği ciddi biçimde tartışmalı hâle gelebilmektedir.

Öte yandan ikale teklifinin işçiden gelmesi durumunda makul yarar kriterinin uygulanması daha sınırlı bir rol oynamaktadır. Zira bu durumda iş sözleşmesinin sona erdirilmesi yönündeki irade işçiden kaynaklanmakta olup işverenin fesih hükümlerini dolanma amacı taşıdığı varsayımı zayıflamaktadır. Bu nedenle yargı içtihatlarında makul yarar kriterinin özellikle işveren tarafından önerilen ikale sözleşmeleri bakımından daha sıkı bir denetime tabi tutulduğu görülmektedir (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022).

Yargıtay'ın geliştirdiği bu yaklaşım, iş hukukunda sözleşme özgürlüğü ile işçinin korunması ilkesi arasındaki dengenin sağlanmasına hizmet etmektedir. Nitekim ikale sözleşmesi her ne kadar tarafların karşılıklı anlaşmasına dayanan bir hukuki işlem olsa da iş hukukunun koruyucu yapısı gereği bu sözleşmenin gerçek anlamda serbest iradeye dayanıp dayanmadığının denetlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle makul yarar testi, ikale sözleşmelerinin hukuki geçerliliğinin değerlendirilmesinde önemli bir yargısal denetim aracı olarak kabul edilmektedir. Buna karşılık ikale icabının işçiden gelmesi durumunda, ayrıca ek bir menfaat sağlanması zorunlu değildir (Yargıtay 22. HD., 2013/37017 E., 2014/196 K.). Ancak Yargıtay, işçinin

“kıdem ve ihbar tazminatlarının ödenmesi şartıyla ayrılma” talebini istifa olarak değil, ikale yapma yönünde bir icap olarak değerlendirmektedir.

Sonuç olarak Yargıtay içtihatlarında geliştirilen makul yarar testi, ikale sözleşmesinin iş hukukunun koruyucu ilkeleriyle uyumlu şekilde uygulanmasını sağlamayı amaçlayan önemli bir denetim ölçütüdür. Bu yaklaşım sayesinde ikale sözleşmesinin işveren tarafından fesih hükümlerini dolanmak amacıyla kullanılmasının önüne geçilmesi ve işçinin irade özgürlüğünün korunması hedeflenmektedir.

İkale Sözleşmesinin İş Güvencesi Hükümleriyle İlişkisi ve Fesih Hukukunun Dolanılması Sorunu

İş güvencesi, modern iş hukukunun temel kurumlarından biri olup işçinin iş sözleşmesinin keyfi biçimde sona erdirilmesini önlemeyi amaçlayan bir koruma mekanizmasıdır. Türkiye’de iş güvencesi sistemi, 4857 sayılı İş Kanunu ile daha da güçlendirilmiş ve belirli koşulları sağlayan işçilere iş sözleşmelerinin geçerli bir sebep olmaksızın feshedilmesi hâlinde işe iade davası açma hakkı tanınmıştır. Bu düzenleme ile işverenin fesih yetkisi önemli ölçüde sınırlandırılmış ve işçinin iş ilişkisinin devamına yönelik menfaati hukuki koruma altına alınmıştır (Süzek, 2023). Ancak iş sözleşmesinin tarafların karşılıklı anlaşmasıyla sona erdirilmesini ifade eden ikale sözleşmesi, iş güvencesi hükümlerinin uygulanma alanını dolaylı biçimde etkileyen bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır.

İkale sözleşmesi yoluyla sona eren iş sözleşmelerinde, hukuki olarak işveren tarafından tek taraflı bir fesih işlemi söz konusu olmadığından, işçinin iş güvencesi hükümlerinden yararlanması mümkün olmamaktadır. Bu nedenle uygulamada bazı işverenlerin fesih işlemi yerine ikale sözleşmesini tercih ettiği görülmektedir. Zira ikale yoluyla iş sözleşmesinin sona ermesi durumunda işçi işe iade davası açma imkânını kaybetmekte ve işveren açısından feshe bağlı hukuki riskler önemli ölçüde ortadan kalkmaktadır (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022). Bu durum ise ikale sözleşmesinin iş güvencesi hükümlerinin dolanılması amacıyla kullanılabilmesi yönünde doktrinde çeşitli tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Doktrinde birçok yazar, ikale sözleşmesinin teorik olarak sözleşme özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, iş hukukunun işçiyi koruyucu karakteri nedeniyle bu sözleşmelerin sıkı bir denetime tabi tutulması gerektiğini vurgulamaktadır.

Özellikle işverenin fesih hakkını kullanmak yerine ikale sözleşmesi yoluna başvurmasının, iş güvencesi sisteminin amaçlarını zayıflatabileceği ifade edilmektedir (Güzel, Okur & Caniklioğlu, 2020). Bu nedenle ikale sözleşmelerinin geçerliliğinin değerlendirilmesinde işçinin irade özgürlüğünün gerçek anlamda var olup olmadığının titizlikle incelenmesi gerektiği kabul edilmektedir.

Yargıtay da ikale sözleşmelerinin iş güvencesi hükümlerini dolanma aracı olarak kullanılmasını önlemek amacıyla belirli denetim ölçütleri geliştirmiştir. Bu kapsamda özellikle ikale teklifinin hangi taraftan geldiği, işçinin sözleşmeye özgür iradesiyle katılıp katılmadığı ve işçi açısından makul bir yararın bulunup bulunmadığı gibi unsurlar yargısal değerlendirmede önem taşımaktadır. Yargıtay 9. Hukuk Dairesi, işveren tarafından önerilen ikale sözleşmelerinde işçiye ek bir menfaat sağlanmasının sözleşmenin geçerliliğinin değerlendirilmesinde önemli bir unsur olduğunu belirtmiştir (Yargıtay 9. HD., 2008/18836 E., 2008/25058 K.). Bu yaklaşım, işverenin fesih hükümlerini dolanmak amacıyla ikale sözleşmesini kullanmasının önüne geçmeyi amaçlamaktadır.

Bununla birlikte ikale sözleşmesinin iş güvencesi hükümleriyle ilişkisi yalnızca işverenin olası kötüye kullanım riskleri açısından değil, aynı zamanda işçinin menfaatleri bakımından da değerlendirilmelidir. Bazı durumlarda işçi, uzun sürecek bir yargılama süreci yerine belirli bir tazminat veya ek ödeme karşılığında iş sözleşmesini sona erdirmeyi tercih edebilmektedir. Bu nedenle ikale sözleşmesinin mutlak olarak işçi aleyhine bir kurum olarak değerlendirilmesi de doğru değildir. Önemli olan husus, sözleşmenin gerçek anlamda tarafların serbest iradelerine dayanması ve işçi açısından makul bir menfaat sağlamasıdır (Eyrenci, Taşkent & Ulucan, 2019).

Sonuç olarak ikale sözleşmesi ile iş güvencesi hükümleri arasındaki ilişki, iş hukukunda sözleşme özgürlüğü ilkesi ile işçinin korunması ilkesi arasındaki dengenin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. İkale sözleşmesi teorik olarak tarafların serbest iradesine dayanan bir sona erme yöntemi olmakla birlikte, iş hukukunun koruyucu niteliği gereği bu sözleşmenin fesih hukukunun dolanılması amacıyla kullanılmasının önlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle yargı içtihatlarında geliştirilen makul yarar testi ve irade denetimi gibi ölçütler, ikale sözleşmelerinin iş güvencesi sistemiyle uyumlu şekilde uygulanmasını sağlamaya yönelik önemli hukuki araçlar olarak kabul edilmektedir.

İkale Sözleşmesinin Çalışanlar Tarafından Bilinirliği ve Uygulamadaki Sorunlar

İnsan kaynakları yönetimi perspektifinden ikale sözleşmeleri, yalnızca hukuki bir sona erme yöntemi değil, aynı zamanda işten ayrılma süreçlerinin stratejik biçimde yönetilmesini sağlayan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu sözleşmeler, işverenlere ayrılma süreçlerini daha düşük çatışma düzeyiyle yönetme imkânı sunarken, çalışan deneyimi ve örgütsel adalet algısı üzerinde de etkili olmaktadır. Bununla birlikte iş ilişkisindeki güç asimetrisi ve çalışanların bilgi eksikliği, ikale süreçlerinde şeffaflık ve gönüllülük ilkelerinin önemini artırmaktadır. Bu nedenle ikale uygulamalarının, çalışanların bilgilendirilmesini ve makul yarar ilkesini gözetilen bir yaklaşımla yürütülmesi gerekmektedir.

Çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin bilinirliği konusu, iş hukuku literatüründe sınırlı sayıda ampirik araştırmaya konu olmakla birlikte, uygulamada iş ilişkilerinin sona erdirilmesi bakımından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu çalışma kapsamında çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin farkındalığı ve bilinirlik düzeyi, doğrudan saha araştırmasına dayalı ampirik verilerden ziyade doktrindeki değerlendirmeler, yargı içtihatları ve uygulamaya ilişkin akademik çalışmalar çerçevesinde literatür temelli bir yöntemle analiz edilmiştir. Bu bağlamda, özellikle Yargıtay kararlarında yer alan uyuşmazlıkların niteliği, işçinin iradesinin serbestçe oluşup oluşmadığına ilişkin tartışmalar ve öğretilerde dile getirilen değerlendirmeler incelenerek çalışanların ikale sözleşmesinin hukuki sonuçları konusunda yeterli bilgiye sahip olup olmadıkları dolaylı göstergeler üzerinden değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin bilinirliği, doktrinsel tartışmalar ve yargı pratiğinin ortaya koyduğu veriler ışığında nitel bir değerlendirme yöntemiyle ele alınmaktadır. İş sözleşmesinin sona erme biçimleri arasında yer alan ikale sözleşmesi, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla mevcut iş sözleşmesini sona erdirmelerini ifade eden bir hukuki işlem olarak kabul edilmektedir. Türk hukukunda ikale sözleşmesine ilişkin açık bir yasal düzenleme bulunmamasıyla birlikte, sözleşme özgürlüğü ilkesi çerçevesinde tarafların karşılıklı anlaşma yoluyla iş sözleşmesini sona erdirebilmeleri mümkün görülmektedir. Ancak iş hukukunun işçiyi koruyucu yapısı ve iş güvencesi hükümlerinin varlığı dikkate alındığında, ikale sözleşmesinin uygulanması çeşitli hukuki ve pratik sorunları da beraberinde getirmektedir (Süzek, 2023).

Bu sorunların başında çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin bilgi ve farkındalık düzeyinin sınırlı olması gelmektedir. İş hukukuna ilişkin düzenlemelerin teknik yapısı ve iş sözleşmesinin sona ermesine ilişkin hukuki sonuçların karmaşıklığı nedeniyle birçok çalışanın ikale

sözleşmesinin hukuki sonuçlarını yeterince bilmediği ifade edilmektedir. Özellikle iş sözleşmesinin ikale yoluyla sona ermesi durumunda işçinin işe iade davası açma hakkını kaybetmesi ve işsizlik sigortasından yararlanma imkânının sınırlanması gibi sonuçlar, çalışanlar açısından önemli hak kayıplarına yol açabilmektedir (Akyiğit, 2015).

Doktrinde de çalışanların ikale sözleşmesi konusundaki bilgi eksikliğinin uygulamada çeşitli sorunlara neden olduğu belirtilmektedir. İşveren tarafından hazırlanan standart metinler aracılığıyla çalışanlara sunulan ikale sözleşmelerinin çoğu zaman işçinin hukuki durumunu yeterince açıklamadığı ve işçinin bu sözleşmeleri çoğunlukla detaylı biçimde değerlendirme imkânı bulamadan imzaladığı ifade edilmektedir (Centel, 2012). Bu durum ise işçinin gerçek iradesinin oluşup oluşmadığı konusunda tartışmalara yol açabilmektedir.

Uygulamada karşılaşılan bir diğer sorun, ikale sözleşmesinin bazı durumlarda işveren tarafından fesih hükümlerinin dolanılması amacıyla kullanılabilmesidir. İş güvencesi hükümleri kapsamında işverenin iş sözleşmesini geçerli bir sebep olmaksızın feshetmesi hâlinde işçi işe iade davası açabilmekte ve belirli tazminat haklarından yararlanabilmektedir. Ancak iş sözleşmesinin ikale yoluyla sona erdirilmesi durumunda bu koruma mekanizması devre dışı kalmaktadır. Bu nedenle bazı işverenlerin iş sözleşmesini tek taraflı olarak feshetmek yerine ikale sözleşmesi yolunu tercih ettiği görülmektedir (Mollamahmutoğlu, Astarlı & Baysal, 2022).

Çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin yeterli bilgiye sahip olmaması, sözleşmenin işçi açısından doğuracağı sonuçların tam olarak anlaşılmasına neden olabilmektedir. Özellikle işten çıkarılma endişesi, işyerindeki güç dengesi ve işçinin ekonomik bağımlılığı gibi faktörler, çalışanların ikale sözleşmesini kabul etme kararını etkileyebilmektedir. Bu bağlamda işçinin gerçek anlamda özgür bir iradeyle sözleşmeye katılıp katılmadığının değerlendirilmesi önem taşımaktadır (Eyrenci, Taşkent & Ulucan, 2019).

Yargı içtihatlarında da çalışanların korunması amacıyla ikale sözleşmeleri belirli ölçütler çerçevesinde denetlenmektedir. Bu kapsamda özellikle işçinin sözleşmeye özgür iradesiyle katılıp katılmadığı, ikale teklifinin hangi taraftan geldiği ve işçi açısından makul bir yararın bulunup bulunmadığı gibi unsurlar dikkate alınmaktadır. Yargıtay tarafından geliştirilen bu denetim ölçütleri, ikale sözleşmesinin işveren tarafından kötüye kullanılmasının önlenmesini ve işçinin korunmasını amaçlamaktadır (Süzek, 2023).

Sonuç olarak ikale sözleşmesinin çalışanlar tarafından bilinirliği ve bu sözleşmeye ilişkin farkındalık düzeyi, iş hukukunun koruyucu işlevi açısından önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışanların ikale sözleşmesinin hukuki sonuçları hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, uygulamada hak kayıplarına yol açabilecek durumların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle hem akademik çalışmalarda hem de uygulamada çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin bilgilendirilmesi ve sözleşmenin hukuki sonuçlarının açık bir şekilde ortaya konulması büyük önem taşımaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

İş sözleşmelerinin sona ermesinde ikale sözleşmeleri, iş hukukunun koruyucu niteliği ile sözleşme özgürlüğü ilkesi arasında dikkatle dengelenmiş özel bir sona erme yöntemini temsil etmektedir. İş sözleşmesinin sona erdirilmesine ilişkin klasik yaklaşımlar, ağırlıklı olarak fesih kavramı etrafında şekillenmiş olmakla birlikte, ikale sözleşmesi tarafların karşılıklı iradelerine dayanan alternatif bir sona erme yöntemi olarak bu çerçeveyi genişletmektedir. Bu çalışma, ikale sözleşmelerinin iş hukuku ve insan kaynakları yönetimi perspektiflerinin kesişiminde yer alan hibrit bir düzenleme alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, ikale sözleşmelerinin uygulamada yalnızca hukuki bir sona erme yöntemi olarak değil, aynı zamanda işten ayrılma süreçlerinin yönetiminde stratejik bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte, çalışanların sınırlı bilgi düzeyi ve iş ilişkisindeki güç asimetrisi, ikale sözleşmelerinin her durumda gerçek anlamda karşılıklı rızaya dayanmadığına işaret eden önemli bir bulgu olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada belirlenen temel bulgular, ikale sözleşmesinin geçerliliğinin üç ana unsur çerçevesinde değerlendirildiğini göstermektedir: birincisi tarafların karşılıklı ve uygun irade beyanlarının varlığı; ikincisi işçinin serbest iradesinin korunması ve baskı, hile veya hata gibi irade sakatlığı unsurlarından arınmış olması; üçüncüsü ise işçinin sağlanan makul yararının, ikale teklifinin hangi taraftan geldiğine bağlı olarak titizlikle değerlendirilmesidir. Yargıtay'ın geliştirdiği makul yarar testi ve irade denetimi mekanizmaları, işverenin fesih hükümlerini dolanmak amacıyla ikale sözleşmesini kötüye kullanmasının önlenmesini ve işçinin hukuki güvenliğinin sağlanmasını hedefleyen temel denetim araçları olarak öne çıkmaktadır (Yargıtay 9. HD., 2008/18836 E., 2008/25058 K.; Yargıtay 22. HD., 2013/37017 E., 2014/196 K.). Bu bağlamda, ikale sözleşmeleri iş hukukunun normatif çerçevesinde hem tarafların rızasını

dikkate alan hem de iş güvencesi sistemini koruyan hibrit bir hukuki işlem olarak konumlanmaktadır.

Buna karşın uygulamada, çalışanların ikale sözleşmesine ilişkin bilgi ve farkındalık düzeyinin sınırlı olması, sözleşmenin hukuki sonuçlarının doğru biçimde algılanamaması ve işverenin yönlendirmesiyle imzalanan sözleşmelerin gerçek anlamda serbest iradeye dayanıp dayanmadığının sorgulanabilir hâle gelmesi gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Literatür ve yargı örnekleri, ikale sözleşmelerinin teknik hukuki yapısının ve iş güvencesi hükümlerinin karmaşıklığının, çalışanların hak kayıplarına uğramasına yol açtığını göstermektedir (Akyiğit, 2015; Centel, 2012). Bu nedenle, işverenlerin bilgilendirme yükümlülüklerinin artırılması, ikale sürecinde şeffaflığın sağlanması ve işçiye sözleşmenin hukuki sonuçlarının açık biçimde aktarılması, kurumun iş hukukundaki normatif işlevinin etkinliği açısından kritik öneme sahiptir.

İkale sözleşmeleri ayrıca, işveren açısından da stratejik bir öneme sahiptir. Tek taraflı fesih işlemlerine kıyasla, ikale yoluyla iş sözleşmesinin sona erdirilmesi, işverenin hukuki risklerini sınırlamakta ve olası işe iade davalarının maliyetini azaltmaktadır. Bu bağlamda, ikale sözleşmeleri, tarafların karşılıklı rızasına dayalı bir sona erme yöntemi olmasının yanı sıra, iş ilişkilerinin etkin bir şekilde yönetilmesini sağlayan ekonomik ve hukuki bir araç olarak da değerlendirilebilir. Ancak iş hukuku sisteminin temel ilkeleri gereği, bu araç yalnızca işçinin serbest iradesi ve makul yararı gözetildiğinde geçerli kabul edilmektedir. Bu yönüyle ikale sözleşmeleri, yalnızca hukuki sonuçları ve ekonomik etkileri bakımından değil, aynı zamanda örgütsel yönetim süreçleri ve insan kaynakları uygulamaları çerçevesinde de değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır.

İnsan kaynakları yönetimi perspektifinden değerlendirildiğinde, ikale sözleşmeleri yalnızca hukuki bir sona erme yöntemi değil, aynı zamanda örgütlerde işten ayrılma süreçlerinin stratejik olarak yönetilmesini sağlayan önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Modern insan kaynakları yaklaşımlarında çalışan ayrılmaları, örgütsel verimlilik, maliyet yönetimi ve kurumsal itibar ile doğrudan ilişkilendirilmekte; bu süreçlerin adil, şeffaf ve planlı biçimde yürütülmesi sürdürülebilir insan kaynakları politikalarının temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda ikale sözleşmeleri, işverenlere daha düşük çatışma düzeyiyle ayrılma süreçlerini yönetme imkânı sunarken, çalışanların örgüte ilişkin adalet algısı ve psikolojik sözleşme düzeyleri üzerinde de belirleyici bir etki yaratmaktadır. Dolayısıyla ikale uygulamalarının yalnızca hukuki geçerlilik kriterleri çerçevesinde değil, aynı zamanda etik

insan kaynakları yönetimi ilkeleri doğrultusunda ele alınması, çalışma ilişkilerinin uzun vadeli sürdürülebilirliği açısından kritik bir önem taşımaktadır.

Sonuç olarak ikale sözleşmeleri, iş sözleşmelerinin sona erdirilmesinde iş güvencesi hükümleri ile sözleşme özgürlüğü arasında dengeli bir çözüm sunan, normatif olarak sınırlandırılmış ve yargı içtihatlarıyla şekillendirilmiş özel bir sona erme yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Kurum hem işverenin hukuki risklerini azaltmakta hem de işçinin korunması ilkesini gözetmektedir. Ancak uygulamada, işçinin bilinçli rızasının sağlanması ve hukuki sonuçların doğru biçimde aktarılması, ikale sözleşmesinin meşruiyeti ve geçerliliği açısından temel bir ön koşuldur. Bu açıdan, ikale sözleşmeleri yalnızca bir sonlandırma aracı değil, aynı zamanda iş hukukunun koruyucu normlarının pratiğe yansıtıldığı, sınırlarının yargı içtihatlarıyla çizildiği ve hem teorik hem uygulamalı olarak iş güvencesi sistemini destekleyen dinamik bir hukuki kurum olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Akyiğit, E. (2008). *İş hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Akyiğit, E. (2015). İş sözleşmesinin ikale yoluyla sona ermesi. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, 23–41.
- Alnehabi, M. (2025). The mediating role of employee performance in the relationship between organizational identification, organizational commitment, and corporate reputation among Saudi bank employees. *Corporate Reputation Review*, 28(1), 43-56.
- Barnard, C. (2012). *EU employment law* (4th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Batt, R., & Colvin, A. J. (2011). An employment systems approach to turnover: Human resources practices, quits, dismissals, and performance. *Academy of Management Journal*, 54(4), 695-717.
- Centel, T. (2012). İş sözleşmesinin karşılıklı anlaşma ile sona ermesi (ikale). *Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi*, 9(33), 3–20.
- Deakin, S., & Morris, G. (2021). *Labour law* (7th ed.). Oxford: Hart Publishing.
- Eren, F. (2021). *Borçlar hukuku genel hükümler* (27. bs.). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Eyrenci, Ö., Taşkent, S., & Ulucan, D. (2019). *Bireysel iş hukuku* (9. bs.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Gerek, H. N. (2011). İş sözleşmesinin ikale sözleşmesi ile sona ermesi. *Çalışma ve Toplum*, 31, 43–58.
- Güzel, A., Okur, A. R., & Caniklioğlu, N. (2020). *Sosyal güvenlik hukuku* (18. bs.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Jiang, H., & Luo, Y. (2018). Crafting employee trust: from authenticity, transparency to engagement. *Journal of Communication Management*, 22(2), 138-160.
- Mollamahmutoğlu, H., Astarlı, M., & Baysal, U. (2022). *İş hukuku* (7. bs.). Ankara: Lykeion Yayınları.

- Parsons, D. O. (2011). Mandated severance pay and firing cost distortions: A critical review of the evidence. *Reforming Severance Pay*, 121.
- Pawar, R. (2024). Labour Law Considerations in Corporate Restructuring: Safeguarding Employee Rights amidst Mergers and Layoffs. *Jus Corpus LJ*, 5, 1.
- Rubery, J., Earnshaw, J., Marchington, M., Cooke, F. L., & Vincent, S. (2002). Changing organizational forms and the employment relationship. *Journal of Management Studies*, 39(5), 645-672.
- Süzek, S. (2018). *İş hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Süzek, S. (2023). *İş hukuku* (23. bs.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Şakar, M. (2009). İş hukukunun yeni meselesi: Bozma (ikale) sözleşmelerinin hukuki durumu. *Yaklaşım Dergisi*, 17(204), 1-3.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2011). Türk borçlar kanunu (Kanun No. 6098). Resmî Gazete (Sayı: 27836).
- Yargıtay 9. Hukuk Dairesi. (2008). E.2007/40352, K.2008/15723.
- Yargıtay 9. Hukuk Dairesi. (2008, 22 Ekim). E.2008/18836, K.2008/25058.
- Yargıtay 9. Hukuk Dairesi. (2009). E.2009/21649, K.2009/6967.
- Yargıtay 15. Hukuk Dairesi. (1995). E.1995/2259, K.1995/5181.
- Yargıtay 22. Hukuk Dairesi. (2014). E.2013/7017, K.2014/196.
- Yargıtay 22. Hukuk Dairesi. (2014, 14 Ocak). E.2013/37017, K.2014/196.

BÖLÜM 6

OKUL DIŞI ÖĞRENME VE ÖNEMİ

*Faruk KARDAŞ*¹

¹ Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi, Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı. Erzincan E-mail:fkardas@erzincan.edu.tr

1. GİRİŞ

İçinde bulunulan çağda hayatın her alanında olduğu gibi eğitim öğretim süreçlerinde de hızlı değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Eskiden eğitim öğretimin yürütüldüğü mekânlar olarak sadece okul adı verilen kapalı binalar akla gelirken günümüzde öğretilecek konuların içeriğine ve doğasına uygun olarak belirlenmiş olan her yer bu kapsamda değerlendirilmektedir (Şahin, 2021). Okulda gerçekleştirilen eğitim süreçlerine destek olarak ele alınan bu durum literatürde genel olarak “okul dışı öğrenme” adıyla anılmaktadır.

Okul dışı öğrenme ortamları, örgün eğitim dışına çıkan bireylerin herhangi bir zamanda bir plan veya programa bağlı kalmaksızın ziyaret edebilecekleri bir öğrenme ortamının olmasının yanı sıra, eğitim-öğretim programı dâhilinde formal eğitim çerçevesinde daha önceden hazırlanan bir plan ve program doğrultusunda öğrencilerin yararlanabilecekleri öğrenme ortamlarıdır. Okul dışı öğrenme ortamları sanıldığı gibi aksine bilim merkezleri, müzeler, botanik bahçeler, hayvanat bahçelerinden ibaret değildir. Teknoloji, mühendislik, bilim ve matematik alanında kullanılan STEM laboratuvarları, camiler, akvaryumlar, sanal gerçeklik ortamları, harabeler, milli parklar, kiliseler, hanlar, kervansaraylar, antik kentler, kazı alanları, hükümet konakları, belediye binaları, kültür merkezleri, tarım arazileri ve benzeri birçok mekân okul dışı öğrenme ortamı olarak kabul edilebilir. Özetle eğitim-öğretim etkinliğinin uygulandığı ve kalıcı öğrenmenin gerçekleştiği her mekân okul dışı öğrenme ortamı olarak ifade edilebilir (Gül,K ve Saz,İbrahim, (2023).Bu nedenle, beyin temelli öğrenmenin gerçekleşeceği formal veya okul dışı öğrenme ortamları; görsel, işitsel tasarım ilkelerine uygun biçim ve iletişim teknolojileriyle donatılmış gerçek nesnelere ile modeller kullanarak beyni uyuracak şekilde düzenlenmelidir (Öztürk & Kardaş, 2024).

UNESCO yaşam boyu öğrenmeyi, bireyin doğumdan ölüme kadar devam eden, formal (örgün), non-formal (yaygın) ve informal (serbest) öğrenme süreçlerinin bütünü olarak tanımlar. Bu çerçevede okul dışı öğrenme, yaşam boyu öğrenmenin temel bileşenlerinden biridir. Çünkü birey yalnızca okul ortamında değil; iş başında, sosyal etkileşimlerde ve dijital ortamlarda da sürekli öğrenmeye devam eder (Unesco,2015). OECD’ye göre günümüz bilgi toplumunda bireylerin değişen ekonomik ve teknolojik koşullara uyum sağlayabilmesi için sürekli beceri geliştirmesi gerekmektedir. Okul dışı öğrenme, özellikle problem çözme, eleştirel düşünme, iletişim ve dijital yeterlilik gibi 21. yüzyıl becerilerinin gelişiminde önemli rol oynar(OECD, 2019)

Öğrenme sürecinin etkili hale gelmesi, anlamlı ve kalıcı öğrenmenin sağlanabilmesi için, öğrenilen bilgilerin günlük yaşamla ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Fakat öğrenciler genellikle yeni bilgilerin günlük yaşama transferinde sorun yaşamaktadırlar. Bu sebeple sadece sınıf içinde değil sınıf dışında da yaparak yaşayarak anlamlı ve kalıcı öğrenmelerin sağlanması desteklenmelidir. Okul dışı öğrenme ortamları tam bu noktada devreye girerek öğrencilerin yaparak yaşayarak öğrenmesine imkân sağlamaktadır(Ayfer & Özkan ,2023). Durumsal öğrenme kuramı, bilginin üretildiği ve kullanıldığı bağlamdan bağımsız düşünülmemeyeceğini ileri sürer. Lave & Wenger(1991), tarafından geliştirilen bu kurama göre öğrenme, gerçek yaşam bağlamlarında ve toplumsal uygulamalar içinde gerçekleşir. Okul dışı öğrenme ortamları, bilgiyi otantik bağlamlarda deneyimleme fırsatı sunduğu için durumsal öğrenmenin doğal alanlarıdır. Örneğin bir çevre projesine katılan öğrenciler, çevre bilincini yalnızca teorik olarak değil, uygulamalı biçimde geliştirirler.

Okul dışı öğrenme ortamları, öğrencilerin okuldaki öğrenmelerini güçlendiren ve öğrenilen teorik bilginin gerçek hayatla ilgili olduğunu gösteren öğrenme ortamlardır. Araştırma bulgularına göre fen bilgisi öğretmen adayları, okul dışı öğrenme ortamları olarak en çok bilim merkezleri ve bilim müzelerini; en az olarak da hayvanat bahçeleri ve planetaryumları belirtmişlerdir. Yapararak-yaşayarak ve ilk elden deneyim elde etmenin avantajlı; yasal prosedürlerin uzun sürmesinin ve zahmetli olmasının da dezavantajlı oluşu, öğretmen adaylarının en çok vurguladığı hususlardır. Yapılan çalışmalarda öğretmen adayları, programdaki kazanımların gerçekleşmesine ve kalıcı öğrenmeye okul dışı öğrenme ortamlarının olumlu katkılarından dolayı dile getirmişlerdir (Kubat, 2018). Yine Kubata göre, Okul dışı öğrenme bağlamında, bilim kulüpleri, gençlik merkezleri veya gönüllülük projeleri bireylerin uygulama topluluklarına katılarak bilgi ve beceri geliştirmelerine imkan tanır. Bu tür ortamlarda öğrenme, yalnızca bilişsel değil aynı zamanda kimlik gelişimi açısından da önemlidir.

Eğitim, toplumların gelişmesinde, bireylerin yaşamlarını doğrudan etkilemesi ve sosyal kültürün oluşmasındaki katkısı nedeniyle önemli bir süreçtir. 21. yüzyılın koşulları gereği eğitimde başarı için bilgiye erişimin kolaylığı ve sınır tanımaz büyüklüğü hem eğitim sistemlerinin ve felsefesinin hem de öğrenci öğretmen ve öğretim süreçleri gibi eğitimin diğer dinamiklerinin değişimini de zorunlu kılmaktadır (Kılıç & Güven, 2018, s. 1). Okul dışı öğrenmenin bir diğer yönü deneyimsel öğrenme kuramı, öğrenmenin doğrudan yaşantı yoluyla gerçekleştiğini savunur. (Dewey, 1938), eğitimin yaşamın kendisi olduğunu belirtmiş ve öğrenmenin gerçek yaşam deneyimleriyle bağlantılı olması gerektiğini vurgulamıştır. Dewey'e göre okul ile yaşam arasında kopukluk olmamalıdır. Bu yaklaşımı sistematik bir modele dönüştüren (Kolb,1984) deneyimsel öğrenme döngüsünü dört aşamada tanımlamıştır: somut yaşantı, yansıtıcı gözlem, soyut kavramsallaştırma ve aktif deneme. Okul dışı öğrenme etkinlikleri (örneğin doğa yürüyüşleri, saha çalışmaları, atölyeler) bu döngünün tüm aşamalarını içerebilecek zengin öğrenme fırsatları sunar.

Eğitim dünyasındaki bu bakış açısı, öğrenci merkezli yaklaşımların önemini altını bir kez daha çizerken, araştırmacıları da öğrenen bireyin kapasitesini artırma yönündeki çalışmalara yönelmiştir. Son yıllarda toplumların yaşadığı hızlı değişim ve teknolojik gelişmeler, eğitim dünyasında oluşan pek çok yenilik ve yönelimleri ortaya çıkarmakla birlikte öğrenme-öğretme sürecini etkileyerek öğretmeden çok öğrenmenin önemine vurgu yapmaktadır (Sönmez, 2012, s. 5). Bundan dolayıdır ki öğrencilerin bilgiyi ilk elden alıp deneyimledikleri ve yapılandırdıkları durumlar ortaya çıkmaktadır. Eğitimciler bu durumların gerçekleşmesi için, öğrencilerin yaşarken öğrenecekleri, öğrenirken eğlenecekleri etkinlikleri yapabilecekleri ortamları aramıştır. Bu etkinliklerin gerçekleştirileceği yerlerden biri de okul dışı öğrenme ortamlarıdır. Bu çalışmanın amacı; sınıfını okul dışı öğrenme ortamına götüren sınıf öğretmenlerinin okul dışı öğrenme ortamlarının öğretime katkısı ile ilgili görüşlerini belirlemektir. Buradan; öğretmenlerin yapararak, yaşayarak ve görerek öğrenme ile soyut konuların somutlaştırıldığı görüşünde olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Karbeyaz A & Karamustafaoğlu . 2021).

Okul dışı yapılandırmacı kuram, bilginin birey tarafından aktif biçimde inşa edildiğini savunur. Jean Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı, öğrenmenin bireyin çevresiyle etkileşimi sonucunda gerçekleştiğini ileri sürer. Piaget'ye göre birey, yeni bilgileri mevcut bilişsel şemalarıyla uyumlu hale getirerek öğrenir. Okul dışı ortamlarda (örneğin bir bilim merkezinde yapılan deneysel etkinliklerde) öğrenciler doğrudan deneyim yoluyla bilgiyi yapılandırma fırsatı bulurlar(Piaget, 1952). Okul dışı sosyal yapılandırmacı yaklaşımın öncüsü olan Lev Vygotsky ise öğrenmenin sosyal etkileşimle gerçekleştiğini vurgular. Vygotsky'nin "yakınsal gelişim alanı" kavramı, bireyin daha yetkin bir rehber eşliğinde daha ileri düzeyde öğrenme

gerçekleştirebileceğini ifade eder. Okul dışı öğrenme ortamlarında (örneğin rehberli müze gezilerinde) uzman rehberler ya da akran etkileşimi, bu süreci destekler (Vygotsky,1978).

Bu nedenle, beyin temelli öğrenmenin gerçekleşeceği formal veya okul dışı öğrenme ortamları; görsel, işitsel tasarım ilkelerine uygun biçim ve iletişim teknolojileriyle donatılmış gerçek nesnelere ile modeller kullanarak beyni uyaracak şekilde düzenlenmelidir. Makalenin içinde varmı yokmu incele Faruk KARDAŞ

Öğrenme Kuramı Olarak: Beyin Temelli Öğrenme

Öğrenme; gerçekleşen yaşantılar sonucu bireyin davranışlarında görülen değişim olarak ifade edilebilir. Senemoğlu'ya (1997) göre öğrenmenin oluşabilmesi için; öğrencinin öğretmeöğrenme ortamının öğeleriyle olan etkileşimlerinin yaşantı eşiğini aşması, öğrencide bir iz bırakması ve yaşantı meydana gelmesi gerekmektedir.

Hebb'in *Beyin Temelli (Nörofizyolojik) Öğrenme Kuramı'na* göre, her bireyin beyin yapısının benzersiz bir biyokimyasal ve biyoelektriksel örüntüleme sistemine sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu kurama göre, aynı uyarıcılara maruz kalan bireylerin dahi farklı tepkiler vermesi mümkündür (Hebb, 1972'den akt. Duman, 2015). BTÖ, bireyin öğrenme süreçlerinin beyin işleyişi tarafından şekillendiği temeline dayanır. Bu nedenle, öğrenme ortamları bireyin bu benzersiz özelliklerini dikkate alacak şekilde tasarlanmalıdır. Bu ilke, hem formal eğitim ortamlarını hem de okul dışı öğrenme ortamlarını kapsar.

Beyin Temelli (Nörofizyolojik) Öğrenme Kuramı'na göre, öğrenme sürecinin yürütüldüğü okul içi veya okul dışı ortamlar;

- Görsel ve işitsel tasarım ilkelerine uygun bir şekilde düzenlenmiş,
- İletişim ve bilişim teknolojileri ile desteklenmiş,
- Gerçek nesnelere ve modeller kullanılarak bireyin beyin yapısını etkili bir şekilde uyaracak şekilde planlanmış olmalıdır (Üçüncü & Sakız .(2019).

2.1. Beyin Temelli Öğrenme ve Fen Öğretimi

Fen Bilimleri dersi, içerdiği konuların günlük hayatla bağlantılı, denenebilir ve merak uyandırıcı olması nedeniyle öğrencilerin sorgulama, keşfetme ve yaratıcılık becerilerini geliştirmeyi amaçlayan önemli bir öğrenme alanı olarak ön plana çıkmaktadır. Güncel Fen Bilimleri programı, öğrencilerin eleştirel düşünme, yaparak yaşayarak öğrenme ve gündelik hayattaki problemlere çözüm üretme becerilerini kullanarak öğrenmelerini vurgulamaktadır (MEB, 2018).

Fen eğitimi, öğrencilere karmaşık kavramları ve doğa olaylarını anlama becerisi kazandırmayı hedefler. Bu bağlamda, Fen derslerinde kullanılan eğitim yaklaşımlarının, öğrencilerin öğrenme süreçlerini destekleyici ve ilgi çekici olması önemlidir. Fen derslerinde BTÖ yaklaşımının uygulanması, öğrencilerin Fen derslerine karşı tutumlarını olumlu yönde etkilerken, motivasyonlarını da artırarak öğrenme sürecine daha aktif katılmalarını desteklemektedir (Tosun & İlkörücü (2023).

2.Okul Dışı Öğrenme Kavramı ve Tanımı

Toplumsal hayatta ortaya çıkan sosyal, politik, ekonomik vb. etmenler ülkelerin eğitim sistemlerinin geleceğini etkilemekte ve çeşitli eğitim modellerinin ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Toplumsal dönüşüme ek olarak; yalnızca okul duvarları içinde kalan eğitim-öğretim etkinlikleriyle yetinmeyen ve hemen her ortamı öğrenme ortamına dönüştürme eğilimi sergileyen Z ve Alfa kuşaklarının da gelecek yılların eğitim modelleri üzerinde etkili

olduğu söylenebilir. Genel anlamda her türlü alan eğitimi için geçerli olan öğrenme ortamları, görsel sanatlar eğitiminin geleceğinde de etkili olmaktadır (Çağlayan, 2020).

Okul dışı öğrenme, yapılandırılmış öğrenme etkinliklerinin sınıf dışında, toplum ve doğal çevre gibi değişik ortamlarda çalışılmasını içeren çok boyutlu bir süreçtir(Jeffs & Smith, . 2005).

Ayrıca okul dışı öğrenme:

- Öğrenmeyi günlük yaşamla ilişkilendirir,
- Bireyin öz yönelimli öğrenme becerisini geliştirir,
- Toplumsal katılımı ve aktif vatandaşlığı destekler,
- Farklı ortamlarda beceri ve bağımsızlık geliştirir.
- Mesleki gelişimi ve istihdam edilebilirliği artırır.

Sonuç olarak okul dışı öğrenme, yaşam boyu öğrenmenin sürekliliğini sağlayan dinamik bir süreçtir. Bireyin yalnızca akademik değil; sosyal, kültürel ve mesleki gelişimini de destekleyerek bütüncül bir öğrenme anlayışını mümkün kılar(Bunting, 2006). Bireyin örgün eğitim kurumları (okul) dışında, gerçek yaşam ortamlarında, planlı ya da kendiliğinden gerçekleşen öğrenme süreçlerini ifade eder. Bu öğrenme; müzeler, bilim merkezleri, doğa gezileri, aile ortamı, sivil toplum çalışmaları, iş deneyimleri, medya ve dijital platformlar gibi farklı sosyal ve kültürel bağlamlarda gerçekleşebilir. Okul dışı öğrenme, öğrencilerin yaparak-yaşayarak deneyim kazanmalarını, günlük yaşamla bağlantı kurmalarını ve öğrenmeyi daha anlamlı hâle getirmelerini sağlar(Falk & Dierking 2000). 1987 yılında Lauren Resnick tarafından Amerikan Eğitim Araştırmaları Birliğinin başkanlığını yaptığı dönemde ortaya atıldığı bir kavramdır.Öğrencilerde öğrenme güçlüklerini ortadan kaldırmak, öğrencilerin becerilerini geliştirmek, toplumsal bağları güçlendirmek ve eğitime olan ilgiyi arttırmak hedefler arasındadır. Pratik zeka, akademik zekaya göre gerçek hayatta daha fazla önem taşır. Geçmişlerinde Okul yaşantıları olmayan bireyler de ileri hayatlarında sağduyularını kullanarak başarılı olabilirler(Resnick, 1987). Okul dışı öğrenme, yaşam boyu öğrenme anlayışının önemli bir bileşenidir. UNESCO ve Avrupa Birliği politikalarında yaşam boyu öğrenme; formal, non-formal ve informal öğrenme süreçlerinin bütüncül biçimde ele alınmasını gerektirir. Okul dışı öğrenme bu bağlamda özellikle, formal, informal non-formal ve öğrenme kategorilerinde değerlendirilir.

3.1. Formal Eğitimin Rolü

Formal Eğitim; Konum tabanlı olarak uygulamaya konmuş olsada, eğitimcilerin ve eğitilenlerin buldukları yer hakkında yönlendirme ve bilgi sağlama işlevi gören bir sistem olarak tanımlanabilir. Formal eğitim kurumları, iklim değişikliği konusunda farkındalık yaratmada önemli bir platform sunar. öğretmenlerin okul dışı öğrenme ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmaları, öğrencilerin doğru ve güncel bilgilerle donatılmasında kritik öneme sahiptir. Yapılan bir çalışmada, Özellikle coğrafya, fen bilimleri ve çevre eğitimi derslerinde, iklim değişikliğinin nedenleri, etkileri ve çözüm yolları ele alınmalıdır. Türkiye'de coğrafya dersi öğretim programında, "Çevre ve Toplum" ile "Doğal Sistemler" öğrenme alanlarında, okul dışı öğrenme ile ilgili kazanımlara yer verildiği saptanmıştır (Kardaş,2025).

Bazen de oluşabilecek güncel çevre sorunlarının tamamını aynı ortamda ve aynı zamanda gözlemlene imkânı olmayabilir, bu da deneyimleyerek öğrenme adına fırsat eşitsizliğini doğurmaktadır. Sınırlı zaman, materyal eksikliği gibi sebepler de okul dışında yapılan eğitimlerde öğrencilerin çevrelerini keşfetmeleri bakımından sınırlılık oluşturmaktadır (Sommerauer & Müller, 2014). Okul dışı öğrenme ortamı eğitim-öğretim programları

kapsamında yer alan konu ve kazanımlar doğrultusunda öğrencilerin kendi bölgelerinin üretim, kültür, sanat ve coğrafi kapasitesini keşfetmesine; bitki ve hayvan türlerini, yöresel özelliklerini, oyun ve folklorunu tanımasına; derslerle bütünleşik veya ders dışı etkinlik olarak yaparak ve yaşayarak öğrenmelerine imkân sağlamak amacıyla eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yerler olarak tanımlanmaktadır (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2019). Okul dışı ortamların olmadığı veya sınırlı ortamlarda, gerçek ortama yardımcı olabilecek teknolojik uygulamalar sınıf ortamına dâhil edilerek verimli ve öğrencilerin dikkatini çekebilecek çevre eğitimi verilebilir. Tüm olumsuzluk ve sınırlılıklara çözüm olarak eğitim ortamının daha zengin hale getirecek, öğrencilerin motivasyon ve dikkatini en üst seviyelere çıkaracak öğretim materyallerinin kullanılması gerekmektedir (Molloy & Farrell, 2024). Formal eğitimin ilk kademesinden başlamak üzere tüm çevre sorunları ile ilgili olması gerektiği gibi iklim değişikliği ile ilgili de düzeye uygun bilimsel veriler ve yapılması gerekenleri içeren çalışmalara yer verilmelidir (Duran, 2023).

3.2. İnfomal Eğitimin Rolü

İnfomal eğitimin, yaşam boyu öğrenme içindeki yeri ve önemini kavratmak, infomal öğrenmenin kavramsal temelleri ve okul dışı öğrenme ortamlarının örgütsel yapıları, amaçları, program alanları hakkında bilgi kazandırmak. İnfomal eğitim, bireylerin okul dışı ortamlarda edindikleri bilgi ve becerileri kapsar (Atıf ekle). İklim kriziyle mücadelede, medya, sivil toplum kuruluşları ve topluluk etkinlikleri aracılığıyla gerçekleştirilen bilinçlendirme faaliyetleri büyük önem taşır. İnfomal eğitim, toplumun geniş kesimlerine ulaşarak, İnfomal eğitim konusunda toplumsal farkındalığı artırmada etkili bir araçtır (Feinstein & Mach, 2020). İklim krizi karşısında infomal eğitimin önemi üzerinde durulmuştur. Günümüzde etkileri her geçen gün artmakta olan doğa olaylarına maruz kalan çevrelerde bu tür etkenlere karşı daha fazla duyarlılığın sergilendiğini söylemek mümkündür. İklim değişikliği, sosyal, ekonomik, psikolojik, sosyolojik ve coğrafi açıdan hayatın birçok alanını doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir (Uyar, 2023).

Çevresel meselelere yönelik çözüm yollarını keşfettiğimiz ve çevre bilincinin artış gösterdiği şu dönemlerde, doğrudan doğal dünya ile olan etkileşimin yetersizliği, insanların çevresel problemleri doğru bir şekilde kavramasını güçleştirmektedir. Okul dışı eğitim alanlarının çeşitli sebeplerden dolayı resmi eğitim sürecine entegre edilemediği durumlarda, sınıf içerisinde öğrencilere gerçek dünyadaki çevre sorunları hakkında bilgi verebilecek teknolojik araçların kapsamlı bir çevre eğitimi sunmada önemli rol oynayabileceği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, artırılmış gerçeklik teknolojileri kullanılarak yapılan çevre eğitiminin öğrencilerin hem zihinsel hem de duygusal gelişimine katkıda bulunabileceği öngörülmektedir (Arabacı; Kardaş & Erbaş 2025).

3.3. Non-formal Eğitimin Rolü

Non-formal eğitim ise hem planlanmış hem de belli bir müfredat ya da sistemin dışında kalan, okul dışında olan eğitim sürecine verilen isimdir. Non-formal eğitimde bilgi herkesindir. Öğreten ile öğrenenler bildiklerini paylaşırlar. Non-formal eğitimde, herkesin öğrenme şekline ve motivasyonuna hitap edecek şekilde eğitim tasarlanır (OECD, 2010). Formal eğitimde, ortalama norm olarak alınır ve ona göre öğrenme şekli ve motivasyonu belirlenerek hazırlanır. Eğitim atölyeleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Non-formal ortamlarda bireylere rehberlik edilerek öğrenme desteklenirken infomal ortamlarda bireylerin etkileşimi sonucu kendiliğinden gelişen öğrenmeler gerçekleşmektedir. Non-formal öğrenme ortamları öğrencinin bilgiyi yapılandırmasını sağlayan bireylere rehberlik edilerek etkili öğrenme ortamlarının oluşturulduğu mekanlardır. İnfomal ortamlar da ise bireyin karşılaştığı bir olay ve durum karşısında daha plansız ve gelişigüzel öğrenmeler yaşadığı ortamlardır (Fidan, 2012). Non-formal öğrenme ortamları akvaryum, planetarium,

hayvanat bahçesi, bilim merkezi ve müzeler gibi resmî kurumlardan oluşurken informal öğrenme ortamları sokaklar, oyun alanları, okul bahçesi ve ev gibi ortamlardır (Eshach,2007).

Eğitim kavramının gereklilikleri, formal eğitimde mekân isterken non-formal eğitimde mekân sorunu ortadan kalkar. Bu durum da sınırsızlığı ve özgürlüğü beraberinde getirir. Non-formal eğitimde herkes için öğrenme ve öğretme bir aradadır. Burada da non-formal eğitim, öğrencinin ilgi ve isteği sürecin belirleyicisidir. Aile, arkadaş çevresi, kitle iletişim araçları ve kurs merkezleri aracılığı ile eğitim görülür (wingobe.com). Okul dışı öğrenme, formal (örgün) eğitim ortamlarının dışında gerçekleşen; ancak bireyin bilgi, beceri, tutum ve değer kazanmasına katkı sağlayan planlı veya plansız tüm öğrenme yaşantılarını kapsar. Bu süreçler yaygın (non-formal) ve informal öğrenme biçimlerini içerir ve çoğu zaman gerçek yaşam bağlamına dayalı deneyimsel öğrenme fırsatları sunar(La Belle, 1982).

4.Okul Dışı Öğrenme Ortamlarında Kullanılan Öğrenme Kuramları

Geçmişten günümüze Fen Bilimleri dersi öğretim programlarının uygulanmasında farklı öğrenme ortamları ile birlikte, bu öğrenme sürecinin yürütülmesinde farklı öğrenme kuramları tercih edilmiştir. Öğrenme kuramlarının temel aldığı referanslara göre öğrenme süreci planlanmakta, etkinliklerde kullanılacak yöntem ve teknikler ile değerlendirme sürecine karar verilmektedir. ODÖO'nun farklı öğrenme kuramlarında yer aldığı görülmektedir;

• J. Bruner'in Buluş Yoluyla Öğrenme Kuramı, bireylerin hedeflenen bilgi ve becerileri keşfetme yoluyla öğrenmelerinin önemini vurgulamaktadır. Bruner, öğrenmenin sadece öğrencilere bilgi aktarımı değil, aynı zamanda kendi keşfetme süreçleriyle edinilmesi gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, öğrenme deneyimini daha etkili ve kalıcı kılma amacını da taşır (Senemoğlu, 2018). Bruner'in bu kuramı, özellikle sergi alanlarının düzenlenmesi ve geliştirilmesi süreçlerinde etkili olmuştur. Okul dışı öğrenme ortamlarında ziyaretçilere, keşfetmeleri ve etkileşimde bulunmaları için fırsatlar sunma noktasında buluş yoluyla öğrenme yaklaşımı rehberlik edici olmuştur.

R. Gagne'nin Bilgi İşlem Yaklaşımında, öğrenme bir sistem yaklaşımı içinde ele alınmış ve öğrenmenin insan beynindeki işleyişi biyolojik ve kimyasal olaylar temelinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kuram, öğrencilerin nasıl öğrendiğini anlama ve öğretim süreçlerini bu anlayışa göre tasarlama amacını taşımaktadır. Gagnenin Bilgi İşlem Kuramı, öğrencilere bilgi sunma ve öğretimde daha etkili stratejiler geliştirme konusunda program geliştiricilere rehberlik etmektedir (Ayas ;vd, 2023).

Bir başka tanımda ise öğrenme; insan zihninde meydana gelen biyokimyasal ve biyoelektriksel bir değişme olarak da ifade edilmektedir. Deneyimler ve aktif öğrenme yaşantıları ile beyin hücreleri arasında daha farklı bağlantı yolları kurulmakta, kurulan bağlantılar ile üst düzeyde öğrenmeler gerçekleşebilmektedir (Duman, 2015). Her bir kuram "öğrenme" kavramına getirdiği tanım ve değerlendirmeler üzerinden öğrenme sürecinin farklı yönlerini vurgulamaktadır. Bu nedenle bireyin öğrenme tarzına, konuya ve öğrenme ortamına bağlı olarak farklı öğrenme kuramların daha etkili olabileceği durumlar da bulunmaktadır (Sönmez, 2020). Günümüzde, uzun yıllardır yapılan araştırma ve çalışmalar öğrenme üzerinde etkili olan parametrelerin doğru tespit edilmesini sağlamakla birlikte öğrenmenin gerçekleştiği insan beyninin biyokimyasal ve biyoelektriksel yapısının modern teknoloji sayesinde her geçen gün daha iyi anlaşılması öğrenme süreçlerini daha etkili bir şekilde yorumlamaya ve öğrenme süreçlerinde kullanılacak yöntem ve tekniklere karar vermede uygulayıcılara yol göstermektedir (Duman, 2015). Bu bağlamda, beynin işleyişini ve öğrenmeyi kolaylaştırmak

amacıyla geliştirilen Beyin Temelli (Nörofizyolojik) Öğrenme (BTÖ) yaklaşımı, çeşitli faktörlere bağlı olarak öğrenme süreçlerini açıklamaya odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, sadece bilişsel süreçlere değil, aynı zamanda duygusal, sosyal ve fiziksel faktörlere de dikkat ederek öğrenmeyi kapsamlı bir şekilde ele almaktadır (R. Caine & G.Caine 2002).

4.1. Öğrenme Kuramı Olarak: Beyin Temelli Öğrenme

Hebb'in *Beyin Temelli (Nörofizyolojik) Öğrenme Kuramı'na* göre, her bireyin beyin yapısının benzersiz bir biyokimyasal ve biyoelektriksel örüntüleme sistemine sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu kurama göre, aynı uyarıcılara maruz kalan bireylerin dahi farklı tepkiler vermesi mümkündür (Hebb, 1972'den akt. Duman, 2015). BTÖ, bireyin öğrenme süreçlerinin beyin işleyişi tarafından şekillendiği temeline dayanır. Bu nedenle, öğrenme ortamları bireyin bu benzersiz özelliklerini dikkate alacak şekilde tasarlanmalıdır. Bu ilke, hem formal eğitim ortamlarını hem de okul dışı öğrenme ortamlarını kapsar.

Beyin Temelli (Nörofizyolojik) Öğrenme Kuramı'na göre, öğrenme sürecinin yürütüldüğü okul içi veya okul dışı ortamlar;

- Görsel ve işitsel tasarım ilkelerine uygun bir şekilde düzenlenmiş,
- İletişim ve bilişim teknolojileri ile desteklenmiş,
- Gerçek nesnelere ve modeller kullanılarak bireyin beyin yapısını etkili bir şekilde uyuracak şekilde planlanmış olmalıdır (Üçüncü & Sakız .(2019).

4.2. Beyin Temelli Öğrenme ve Fen Öğretimi

Fen Bilimleri dersi, içerdiği konuların günlük hayatla bağlantılı, denenebilir ve merak uyandırıcı olması nedeniyle öğrencilerin sorgulama, keşfetme ve yaratıcılık becerilerini geliştirmeyi amaçlayan önemli bir öğrenme alanı olarak ön plana çıkmaktadır. Güncel Fen Bilimleri programı, öğrencilerin eleştirel düşünme, yaparak yaşayarak öğrenme ve gündelik hayattaki problemlere çözüm üretme becerilerini kullanarak öğrenmelerini vurgulamaktadır (MEB, 2018).

Fen eğitimi, öğrencilere karmaşık kavramları ve doğa olaylarını anlama becerisi kazandırmayı hedefler. Bu bağlamda, Fen derslerinde kullanılan eğitim yaklaşımlarının, öğrencilerin öğrenme süreçlerini destekleyici ve ilgi çekici olması önemlidir. Fen derslerinde BTÖ yaklaşımının uygulanması, öğrencilerin Fen derslerine karşı tutumlarını olumlu yönde etkilerken, motivasyonlarını da artırarak öğrenme sürecine daha aktif katılmalarını desteklemektedir (Tosun & İlkörücü (2023).

5. Literatürde okul dışı öğrenme yaklaşımları

Okul dışı öğrenme ortamı kavramı; okul sınırları dışında yer alan çeşitli yaşam alanlarından sanal ortamlara kadar birçok alanı kapsamaktadır (Eshach, 2007). Okul, dinamik yapısı ile çevresel etkilere açıktır. Tarihsel, kültürel ve teknolojik gelişmelerden etkilenir çünkü her devrin ihtiyaç duyduğu insan modeli birbirinden farklıdır. Sanayi öncesi devirde usta-çırak ilişkisini temel alan eğitim paradigması sanayi devrimiyle birlikte yeniden şekillenen dünyanın ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelmiştir. Endüstriyel okul modeli, sanayi toplumunun gereksinimlerini en iyi karşılayacak çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin baskın rolleriyle değişen günümüz koşulları sanayi çağının ötesinde bir çağa eriştiğimizi göstermektedir. "Dijital Çağ" adını verebileceğimiz bu yeni çağda bilgi ve iletişim teknolojilerinin tetiklediği süreçler toplumun tüm sosyal ve ekonomik yapılarını etkilemektedir (Alkan & Bülbül .2024).

Okul dışı öğrenme sürecinde yapılan değerler eğitimi aracılığıyla çocuk aktif bir süreç içine girer daha kalıcı etkin ve kolay öğrenmeler gerçekleştirir (Uitto & diğerleri, 2006). Değerler eğitimi aileden başlayıp, okulda devam ederek çevreyle iş birliğinde olduğu için

sadece sınıf içi süreçleri ile sınırlı olmayacak kadar önem arzetymekte olup, okul dışı öğrenme merkezlerinde uygulanan etkinlikler sonucu değer kazanımı gerçekleşmektedir. Yine farklı yaş grubuyla yapılan çalışmalarda ise doğrudan okul dışında değerler eğitimine yer verilmektedir (Bardakcı & Mart ,2023). Değerler eğitimi, sınıfa sığacak bir kavramdan çok daha fazlası olup aile, okul ve toplumu içine alan karmaşık bir süreci kapsamaktadır. Mili Eğitim Bakanlığınca okul öncesi eğitim programının temel ilkelerinden biri olan “Okul öncesi dönemde verilen eğitim ile çocukların sevgi, saygı, iş birliği, sorumluluk, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma ve paylaşma gibi duygu ve davranışları geliştirilmelidir. Eğitim, çocuğun kendine saygı ve güven duymasını sağlamalı; ona öz denetim kazandırmalıdır” (MEB, 2013, sf.11) maddeden değerler eğitiminin gerekliliği bildirilmiştir.

Okul dışı öğrenme, sınıf duvarları dışında bir plan dâhilinde gerçekleştirilen bütün etkinlikleri kapsamaktadır. Bu etkinlikler bazen sınıf içi etkinliklerden bağımsız olarak düşünülmektedir. Oysa bu etkinlikler sınıf içi etkinliklerden bağımsız olmaktan ziyade sınıf içi etkinlikleri zenginleştiren ve tamamlayan etkinliklerdir. (Şen, 2019). Okul dışı öğretim ortamları; müzeler, hayvanat bahçeleri, botanik bahçeleri, bilim merkezleri, uzay ve gözlem evleri, millî parklar, sanayi kuruluşları, enerji santralleri, geri dönüşüm tesisleri gibi gerçek ortamların yanı sıra WEB 2.0 araçları, Eğitim Bilişim Ağı (EBA) vb. eğitim içerikleri, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik gibi dijital ortamları içermektedir (Karademir, 2018). Öğrenme sürecinin etkili hale gelmesi, anlamlı ve kalıcı öğrenmenin sağlanabilmesi için, öğrenilen bilgilerin günlük yaşamla ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Fakat öğrenciler genellikle yeni bilgilerin günlük yaşama transferinde sorun yaşamaktadırlar. Bu sebeple sadece sınıf içinde değil sınıf dışında da yaparak yaşayarak anlamlı ve kalıcı öğrenmelerin sağlanması desteklenmelidir. Okul dışı öğrenme ortamları tam bu noktada devreye girerek öğrencilerin yaparak yaşayarak öğrenmesine imkân sağlamaktadır (Şimşek, 2011).

Kolb, & Dewey (1984), ye göre Okul dışı öğrenme, yapılandırmacı yaklaşım, deneyimsel öğrenme kuramı, sosyo kültürel öğrenme kuramı ve yaşantısal öğrenme ve çevre temelli öğrenme gibi güçlü kuramsal temellere dayanmaktadır. Bu kuramlar, öğrenmenin aktif, sosyal, bağlamsal ve deneyimsel bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde eğitim politikalarının ve öğretim tasarımlarının, okul dışı öğrenme fırsatlarını bilinçli biçimde planlaması, öğrencilerin derinlemesine ve kalıcı öğrenmeler gerçekleştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

6. Yöntem

Okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan Yapılan makale ve diğer bilimsel çalışmaların İncelenmesi amaçlandığı bu çalışma bir doküman incelemesi çalışmasıdır. Doküman incelemesi; belirlenen konuya ilişkin daha önce yapılan her türlü yazılı çalışmanın amaca yönelik taranması, kategorize edilmesi, özetlenmesi ve ulaşılan bulguların amaç doğrultusunda analizi ve yorumlanması sürecini içeren bilimsel araştırma yöntemidir (Bowen, 2009; Şimşek,2009).

6.1. Araştırmanın Deseni

Çalışmamızda; Geleneksel derleme türü kullanılmıştır. Genellikle derlemeler türünde, seçilen konunun farklı boyutlarındaki ilerlemeleri inceleyen ve konuyu geniş bir yelpaze içerisinde değerlendiren derlemelerdir. Geleneksel derlemelerin kendilerine özgü olarak geliştirilmiş resmi kuralları yoktur. Bununla birlikte, sistematik derlemelerin ortaya çıkmasından sonra giderek daha kapsayıcı ve daha sistematik biçimlere dönüşmüşlerdir. Öyküsel derlemeler, öyküsel özetler, eleştirel derlemeler, bütünleştirici derlemeler ve son durum derlemeleri geleneksel derlemelerdir (MJ.vd.,2020).Bu bağlamda dünyadaki ve Türkiye’deki değişik eğitim kademelerinde veya sivil toplum kuruluşlarında yapılan çalışmalar, Science Direct, Google akademik, Google Scholer ve Web of Science veri tabanlarında

indekslenen dergilerde yayımlanan makaleler olmak üzere alanyazın taranmıştır. Bu taramada “Okul Dışı Öğrenme ve Önemi” “Okul Dışı Öğrenme Kavramı ve Tanımı”, “Formal Eğitimin Rolü”, “İnformal Eğitimin Rolü”, “Non-formal Eğitimin Rolü” “Literatürde okul dışı öğrenme yaklaşımları”, “Öğrenme Kuramı Olarak: Beyin Temelli Öğrenme” Beyin Temelli Öğrenme ve Fen Öğretimi” Okul Dışı Öğrenme Ortamlarında Kullanılan Öğrenme Kuramları” den oluşan toplam 9(dokuz) ana ve alt başlıktan oluşmaktadır. Tarama sonucunda; Küresel İklim Krizi ve Eğitimin Önemi, konusunda 1938-2025 yılları arasında yayımlanan toplam 50 bilimsel yayın araştırmaya dâhil edilmiştir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

1938-2025 yılları arasında okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin 50 tanemakale, tez ve diğer neşriyatlardan yapıldığı gözlemlenen özellikle 2012 yılından sonra bu konuya ilişkin yapılan yayınların sayısında artış olduğu görülmektedir. Okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik yapılan tezlerin sayısının özellikle 2018 yılından sonra artmasının nedenlerinden birisi 2012 yılında öğretim programlarının güncellenmesi ve yeni programlarla okul dışı öğrenme ortamlarının öğretim ortamına dahil edilmesiyle açıklanabilir (Milli Eğitim Bakanlığı (Meb, 2018). Aynı şekilde (Saraç, 2017) yaptığı çalışmada özellikle 2012 yılından sonra okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan çalışmaların sayısında bir artış olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Araştırma kapsamında değerlendirilmelere göre okul yöneticileri okul dışı öğrenme etkinliklerinin öğrencilerin akademik başarılarını doğrudan veya dolaylı olarak olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Okul dışı öğrenme etkinliklerinin akademik başarı ile birlikte öğrencinin motivasyonunu, özgüvenini ve kişiler arası ilişkilerini güçlendirdiği yanında, okul dışı öğrenme etkinliklerinin öğrencileri genel anlamda olumlu yönde etkilediği bir hakim görüşü olarak Bu araştırmada okul dışı öğrenme ortamlarının etkili kullanılmasında, etkili okul dışı öğrenme için öneriler; iyi bir planlama süreci, ön hazırlık, değerlendirme, aile, kurum iş birliği, politika ve yönetim desteği olması gerekir. Bu amaç doğrultusunda yukarıda sıralanan değerler, okul dışı öğrenme etkinliklerinin, etkili okul dışı öğrenme için önerilen, iyi bir planlama süreci, ön hazırlık ve değerlendirme, aile ve kurum iş birliği, gibi önerilerin politika ve yönetim desteği olması gerekir.

Aile ve kurum işbirliği performanslarına etkisi; bürokrasi başlığı altında okul dışı öğrenme etkinliklerinin yürütülmesinde karşılaşılan durumlar(Maddi imkânlar, Güvenlik, Zaman yönetimi, Bürokratik engeller, Öğretmen yeterlilikleri vs.) bu gibi durumlarda giderilmesi gerekmektedir. Okul dışı öğrenme etkinliklerinin okulun kurum kültürüne ve iletişimine etkisi; hedeflenen insan kaynaklı durum ele alınmıştır. ortaya çıkmıştır. Araştırmamızda görülen şey özellikle okullardaki okul yöneticilerinin genel manada, okul dışı öğrenme etkinliklerinin öğretmenleri olumsuz etkilemekte olduğudur (Alkan & Bülbül .2024). araştırmalarında okul dışı öğrenme ortamlarının uygulanabilirlik bakımından, öğretmen açısından iyi planlama yapılması gereken, öğrenciler açısından motivasyon kaynağı, eğlenceli, gezi gözlem yapacakları, eğlenceli ortamlar olduğu sonucuna ulaşmışlardır. (Arabacı & Dönel Akgül (2020), araştırmalarında katılımcıların okul dışı öğrenmenin hem akademik hem de akademik olmayan becerileri geliştirdiği yönünde fikir beyan ettiklerini belirtmişlerdir.

Okul dışı öğrenme, yapılandırmacı yaklaşım, deneyimsel öğrenme kuramı, sosyo kültürel öğrenme kuramı ve yaşamsal öğrenme ve çevre temelli öğrenme gibi güçlü kuramsal temellere dayanmaktadır. Bu kuramlar, öğrenmenin aktif, sosyal, bağlamsal ve deneyimsel bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır(Kolb, & Dewey,1984). Günümüzde eğitim politikalarının ve öğretim tasarımlarının, okul dışı öğrenme fırsatlarını bilinçli biçimde planlaması, öğrencilerin derinlemesine ve kalıcı öğrenmeler gerçekleştirmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Okul dışı öğrenmenin öğrenciye katkılarını değerlendirecek olursak, Akademik başarıya etkisi, kalıcı öğrenme sağlaması, motivasyon ve tutum gelişimi göstermesi, sosyal

becerilerin gelişmesi, problem çözme ve eleştirel düşünme becerileri kazanması önemli bir kazanım olarak görülmektedir. Öğretmen ve okul açısından önemi ise, derslerin somutlaştırılması,(ODÖO)'nin müfredatla ilişkilendirmesi, öğretmenin rehberlik rolünün önemi ve planlama ve organizasyon süreci yetkin kişilerce sağlanmasının gerekli olduğudur. Öğretmen ve okul Açısından önemine gelince, derslerin somutlaştırılmasını gerekliliği, ODÖO'nun müfredatla ile ilişkilendirmesinin gerekli olduğu, öğretmenin rehberlik rolü yetrli ve yetkin bir biçimde yürütmesi ve planlama ve organizasyon sürecidüzenli yürütülmesi gerkliliğidir.

Bu araştırmada edinilen bulgular, bu tür zorluklara rağmen ODÖO' larının sınıf içi eğitim-öğretim faaliyetlerini destekleyen ve öğrencinin gelişimine katkı sağlayan alternatif öğrenme ortamları olduğunu göstermiştir. Buna göre Okul dışı öğrenme ortamlarında yapılacak etkinlikler fen programları ile ilişkilendirilerek öğrencilerin çeşitli kazanımlar edinmelerine, konuları daha iyi anlamalarına ve kavramları somutlaştırmalarına yardımcı olur (Erten & Taşçı .2016).

Araştırma sonuçlarından edindiğimiz bulgulara göre öneriler sunulmaktadır: Geleceğin eğitim sistemlerini planlamak ancak günümüzde yapılacak olan çalışmalarla mümkündür. Geleceğin dünyası bugünkünden çok farklı olacağından, bugünkünden çok daha özellikli niteliklere donatılmış bireyler isteyecek ve zaman, geleceğin kuşaklarını hazırlamada kısa kalacaktır (Gültekin, 2006). Araştırmada karşılaşılan problemlerden en önemlisi zamanın yetersizliği olduğu vurgulanmıştır. Böyle bir problemin çözümü için; eğitim ve öğretim programlarında okul dışı öğrenme ortamında(ODÖO)' nda uygulanması gerekl konular önceden belirlenerek ders süresini gerektiği şekilde etkili kullanmaya yönelik örnek verimli etkinlikler verilebilir. Okul dışı öğrenme ortamlarının gezi ve gözlem amaçlı ziyaret edilmesinde ki zorlukları aşmada yerel yönetimler imkanlarını teşvik edilebilir. Okul yönetiminin, öğretim sürecini hem de değerlendirme sürecini çağın gereklerine uygun bir yaklaşımlar ile destekler olabilir. Araştırmayı yapanlar tarafından bilimsel süreç becerilerinin yanı sıra okul dışı öğrenme ortamlarının farklı unsurlar üzerine etkisini gösteren daha kapsayıcı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Alkan, D. ve Bülbül, T. (2024). Okul dışı öğrenme ortamlarının etkili kullanılmasında okul yöneticilerinin rolü. *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(2), 534-551.
- Arabacı, S. & Dönel Akgül, G. (2020). Okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik fen bilgisi öğretmenlerinin görüşleri. *International Journal of Scholars in Education*, 3 (2), 276-291.
- Arabacı,S; Kardaş,F & Erbaş,Ç .(2025). Türkiye’de Uygulanan Çevre Eğitim Politikaları ve Çevre Eğitimi Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar, *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 19(51), 17-35.
- Ayas, A. P., Çepni, S., Akdeniz, A. R., Özmen, H., Yiğit, N. ve Ayvacı, H. Ş. (2023).Kuramdan Uygulamaya Fen ve Teknoloji Öğretimi (15. Baskı). (Ed. Salih Çepni). **Türkiye: Pegem A Yayıncılık**.
- Ayfer Şahin,A & Özkan, A, R.(2023).2010-2022 Yılları Arasında Okul Dışı Öğrenme Ortamlarına İlişkin Yapılan makale ve diğer bilimsel çalışmaların İncelenmesi, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(1), 70-81.
- Bardakçı,N.M ve MART ,M.(2023). Evaluation of Values Education in Out-of-School Learning Environments in terms of the Applications in Preschool: Systematic Literature Review, *Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 52-71 Doi: 10.55008/te-ad.1352579
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Çağlayan, E. (2020). Sanat eğitiminin geleceğinde okul dışı öğrenme ortamlarının yeri ve önemi. *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 145-158.
- Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. New York: Macmillan.
- Duman, B. (2015). *Neden Beyin Temelli Öğrenme?* (4.Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Duran, M. (2023). “Erken Çocukluk Eğitiminde İklim Değişikliği”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(32), 100-114. DOI: 10.54600/igdirsosbilder.1132048
- Erten, Z., & Taşçı, G., (2016). Fen Bilgisi Dersine Yönelik Okul Dışı Öğrenme Ortamları Etkinliklerinin Geliştirilmesi Ve Öğrencilerin Bilimsel Süreç Becerilerine Etkisinin Değerlendirilmesi. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* ,18(2), 638-657.
- Eshach, H. (2007). Bridging in-school and out of school learning: Formal, non-formal, and informal education. *Journal of Science Education and Technology*, 16, 171-190.
- Falk, J. H., & Dierking, L. D. (2000). *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Feinstein, N. W. & Mach, K. J. (2020). Three roles for education in climate change adaptation. *Climate Policy*, 20(3), 317-322.
- Fidan, N. (1986). *Okulda öğrenme ve öğretme* (3. Baskı). Pegem Akademi.
- Gül,K & Saz,İbrahim.(2023). Öğretmenlerin Okul Dışı Öğrenmeye İlişkin Yeterlikleri, *Premium E-Journal of Social Sciences*,7(33),695-704.

- Gültekin, M. (2006). Eğitimde güncel bir kavram: gelecek. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi, 12(1), 61-83.
- Jeffs, T., & Smith, M. K. (2005). *Informal Education: Conversation, Democracy and Learning*. Nottingham: Educational Heretics Press.
- Karademir, E. (2018). Okul dışı öğrenme ortamları. O. Karamustafaoğlu, Ö. Tezel ve U. Sarı (Eds.) *Güncel Yaklaşım ve Yöntemlerle Etkinlik Destekli Fen Öğretimi* içinde (ss. 426-449). Pegem Akademi.
- Karbeyaz ,A & karamustafaoğlu, O.(2021). Okul Dışı Öğrenme Ortamlarının Öğretime Katkısı Hakkında Sınıf Öğretmenlerinin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Journal of Social Sciences* , <http://www.istjss.org>
- Kılıç & Güven,S. (2018).*The Journal of International Social Research, Cilt: 11 Sayı: 60 Yıl: Volumettp://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2829*
- Kubat, U(2018). Okul Dışı Öğrenme Ortamları Hakkında Fen Bilgisi Öğretmen daylarının Görüşleri, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* OI:10.21764/mauefd.429575, Sayı: 48, 111-135.
- Kolb, D. A. ve Dewey,J. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- La Belle, T. J. (1982). Formal, nonformal and informal education: A holistic perspective on lifelong learning. *International Review of Education*, 28(2), 159–175.
- Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press
- MEB. (2018). İlköğretim kurumları fen bilimleri dersi öğretim programı. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB (2019). Müze Eğitimi Kitabı. Ankara: MEB Yayını.
- Meral, M. & Dönel Akgül, G. (2022). Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımı Konulu Yüksek Lisans Tezlerine Yönelik Bir İçerik Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (53), 48-64.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2013). *Okul öncesi eğitim programı*. Ankara: MEB, Yayını.
- Molloy, C & Farrell, R. (2024). Cultivating positive classroom environments: Exploring the efficacy of immersive technologies in removing barriers to learning among primary school students. *Computers in the Schools*, 41(2), 164-192.
- OECD (2010). *Recognising Non-Formal and Informal Learning: Outcomes, Policies and Practices*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2019). *Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World*. Paris: OECD Publishing.
- Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press.

- Öztürk,B,P & Kardeş,F (2024). The Effect of Brain-Based Science Teaching in Out-of-School Learning Environments on the Academic Achievement and Metacognitive Awareness of Middle School Students: The GÖKMEN Example,Erzincan, Binali Yıldırım Üniversitesi,Fen Bilimleri Enstitüsü [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi].
- UNESCO. (2015). *Rethinking Education: Towards a Global Common Good?* Paris: UNESCO Publishing.
- Üçüncü,G & Sakız,G (2019). Beyin Temelli Öğrenmenin Fen Bilimleri Dersinde Öğrencilerin Akademik Başarıları Ve Başarıya Yönelik Duyguları Üzerine Etkisi, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 32 Sayı: 1, 345 - 378,
- Payne, M. R. (1985). Using the outdoors to teach science: a resource guide for elementary and middle school teachers. *National institute of education* (Ed):Washington, DC.
- Resnick, L. B. (1987). The 1987 presidential address learning in school and out. *Educational researcher*, 16(9), 13-54.
- Saraç, H. (2017). Türkiye’de okul dışı öğrenme ortamlarına ilişkin yapılan araştırmalar: İçerik analizi çalışması,*Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 60-81.
- Senemoğlu, N. (1997). Gelişim öğrenme ve öğretim kuramdan uygulamaya. Ankara: Ertem Matbaacılık.
- Senemoglu, N. (2018). Gelişim, Öğrenme ve Öğretim. *Türkiye: Anı Yayıncılık*.
- Sommerauer, P. & Müller, O. (2014). Augmented reality in informal learning environments: Afield experiment in a mathematics exhibition. *Computers & Education*, 79, 59-68.
- Sönmez, V. (2012). *Öğretim İlke Ve Yöntemleri*. *Ankara: Anı Yayıncılık*.
- Sönmez, V. (2020). *Program Geliştirmede Öğretmen Elkitabı* (19. Baskı) *Ankara: Anı Yayıncılık*.
- Şahin, A. (2021). İlkokulda alternatif eğitim uygulamaları kavramsal çerçeve. A. Şahin (Ed.) *İlkokulda alternatif eğitim uygulamaları* içinde (ss. 1-16). Eğiten Kitap.
- Şen, A.İ. (Ed.). (2019). *Okul dışı öğrenme ortamları*. Pegem Akademi.
- Şimşek, H. (2011). Okul dışı öğrenme ortamları ve fen eğitimi. *Eğitim ve Bilim*, 36(162), 1–12.
- Tosun, İ. E & İlkörücü, Ş. (2023). Fen Eğitimi Alanında Yapılan Beyin Temelli Öğrenme Nitel Çalışmalarının İncelenmesi. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 86-101.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. wingobee.com (Eğitim).

BÖLÜM 7

BÜTÜNLEŞİK YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ YÖNETİM MODELİ: CHATGPT VE YÖNETİM BİLİMİ PERSPEKTİFİ

Öznur DALMAN¹, Ebru GÖZÜKARA², Fahriye Oben ÜRÜ³

¹ Doktora öğrencisi, İstanbul Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Bölümü, oznurdalman24@istanbularel.edu.tr, Orcid: 0009-0005-5994-0704

² Prof. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ebrugozukara@arel.edu.tr, Orcid:0000-0003-0337-5337

³ Prof. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İşletme Bölümü, obenuru@arel.edu.tr, Orcid: 0000-0002-1960-5857

Giriş

Yönetim bilimi, yalnızca planlama, örgütleme, yöneltme ve denetim gibi teknik işlevlerden ibaret değildir; aynı zamanda insan davranışlarını anlamayı, yaratıcılığı yönlendirmeyi ve belirsizlik içinde denge kurmayı gerektiren bir sanat biçimidir. Bu yönüyle yönetim, hem aklın hem sezginin birleştiği bir yaratım sürecine benzer. Henry Fayol ve Frederick Taylor gibi klasik yönetim düşünürleri, yönetimi bilimsel bir disiplin olarak temellendirmiş; ancak Mary Parker Follett ve Chester Barnard gibi insancıl yaklaşım temsilcileri, yönetimi bir “insan ilişkileri sanatı” olarak değerlendirmişlerdir. Günümüzde bu anlayış, yapay zekânın ortaya çıkışıyla birlikte yeni bir boyut kazanmaktadır. Yönetim yalnızca insan zihninin sezgisel kararlarına değil, aynı zamanda algoritmaların hesap gücüne dayanmaktadır. Yapay zekâ, özellikle ChatGPT gibi doğal dil işleme temelli modeller aracılığıyla, yöneticilerin bilgiye erişim biçimini, karar alma hızını ve stratejik düşünme yöntemlerini köklü biçimde değiştirmiştir. Yönetim bilimi, tarihsel olarak verimlilik ve sistematik karar arayışını sürdürürken; günümüzde bu arayış, dijital zekânın katkısıyla “insan–makine iş birliği” anlayışına dönüşmektedir. ChatGPT, büyük veri yığınlarını analiz ederek yöneticilere özet, rapor ve stratejik öneriler sunarken; aynı zamanda liderlik, yaratıcılık ve iletişim gibi insani yönleri de taklit etmeye başlamıştır. Bu durum, yönetim biliminin özündeki “yaratıcılık ve sanatsallık” temasını yeniden gündeme getirmektedir. Bunun sebebi iyi bir yönetici tıpkı bir sanatçı gibi sezgiyle veriyi, duyguyla aklı, deneyimle analizi bir araya getirir. Bu noktada, yönetim ve sanat arasındaki tarihsel ilişkiyi düşünmek önemlidir. Leonardo da Vinci’nin “bilimle sanatın birleşimi” anlayışı, bugünün yapay zekâ destekli yönetim sistemlerinde adeta yeniden hayat bulmuştur. Bir işletmeyi yönetmek, bir tabloyu inşa etmeye benzemekte; renkleri, oranları ve dengeleri ustalıklı bir araya getirerek sonuca ulaşmaktır. Piet Mondrian’ın geometrik düzeninde görülen yapı ve denge arayışı, modern yönetimin planlama ve kontrol fonksiyonlarını simgelerken; Jackson Pollock’un rastlantısallığı ve özgür akışı, yenilikçi liderliğin belirsizlik içindeki yaratıcılığını temsil etmektedir. Bugün yapay zekâ, bu iki uç arasında bir köprü kurar: hem sistematik düzeni (bilim) hem de yaratıcı sezgiyi (sanat) aynı anda yönetimsel düşünceye entegre eder. ChatGPT yalnızca bir araç değil, yönetimsel yaratıcılığın yeni bir biçimidir. İnsan aklının analitik yönüyle sanatsal yönünü birleştiren bu dijital zekâ, yöneticilere yalnızca verileri değil, anlamı da sunar.

Yapay zekâ sistemleri yönetim faaliyetlerine önemli katkıda bulunmanın yanı sıra; örgütsel kararların bütüncül olarak değerlendirilmesi açısından yöneticiye ihtiyaç duyulduğunu ön plana çıkarmaktadır. Bu sebeple yapay zekâ yöneticinin yerini alan bir mekanizma olmaktan ziyade, yönetsel faaliyetleri destekleyen bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Bu anlamda, yapay zekâ destekli yönetim, klasik rasyonel modelden “yaratıcı yönetim” paradigmasına geçişin simgesidir. Yönetici artık sadece karar veren değil, veriyle düşünen bir sanatçı, bilimle sezgiyi buluşturan bir stratejisttir. Sonuç olarak, yapay zekâ, yönetim biliminin hem bilimsel hem de sanatsal yönünü bütünleştirerek, karar alma süreçlerini dönüştürmekte ve insan yaratıcılığını yeni bir düzleme taşımaktadır. ChatGPT gibi modeller, yönetim düşüncesinde Leonardo da Vinci’nin disiplinler arası dengesini, Mondrian’ın yapısal estetiğini ve Pollock’un özgür dinamizmini bir araya getirir. Bu sentez, insan sezgisiyle yapay zekânın birlikte şekillendirdiği estetik bir yönetim anlayışı olarak çağdaş yönetimin bir geleceğini tanımlamaktadır.

1. Yönetim Kavramı

Yönetim kavramının literatürde birden fazla anlamı bulunmaktadır. En genel tanımıyla tüm insan faaliyetlerini ele alan hem genel hem de özel bir tanım söz konusudur. Genel tanım olarak tanımlanan yönetim, “İnsanların iş birliğini sağlama ve onları bir amaca doğru yöneltme, yürütme faaliyet ve çabaların toplamıdır.” (Tosun, 1992, s.161). Özel tanım olarak ise yönetim, “Ekonomik bir amaca yönelik olarak kurulan işletmelerin parasal, mekanik ve iş gücünden oluşan kaynakların optimum biçimde yönetilmesi veya idare edilmesi eylemi.” olarak tanımlanabilir (Stead vd., 1984, s.90). En genel anlamıyla aslında yönetim belirli amaçlara ulaşabilmek için insan, zaman, bilgi, sermaye ve diğer kaynakların etkili ve verimli bir biçimde kullanılmasını sağlayan bir süreçtir. Genel olarak yönetim kavramından ortaya çıkan ve bir yönetimin varlığından söz edilebilmesi için bazı özellikler ön plana çıkmaktadır. İlk önce yönetimin varlığından söz edebilmemiz için insanların varlığı ve bu insanların arasında bir iş birliğinin olması ve bu iş birliğinin belirli bir amaca dönük olarak yöneltilmesi gerekmektedir. Ayrıca yönetim evrensel bir süreçtir. Yönetim faaliyetleri zaman, mekân, kültür ve örgüt türü fark etmeksizin benzer aşamalardan oluşmaktadır. Yönetimin temel amacı belirli hedeflere ulaşmak için üretim faktörlerini etkili ve verimli bir şekilde kullanmaktır. Bu süreç ister bir okulda eğitim planlaması ister bir fabrikada üretim denetimi, ya da bir kamu kurumunda hizmet organizasyonu olsun, her yerde aynı temel aşamalardan oluşur.

Yönetim; planlama, örgütleme, yöneltme, koordinasyon ve denetim fonksiyonlarından oluşmaktadır ve bu fonksiyonlar evrensel niteliktedir. Günümüz koşullarında yönetim yalnızca idari bir süreçten ibaret değildir. Yönetim artık dinamik bir karar alma sanatı, stratejik düşünme biçimi ve bilgi yönetimi süreci olarak ele alınmaktadır (Rane, 2023, s.2). Modern yönetim anlayışı, teknolojik dönüşümle birlikte klasik yaklaşımlardan köklü biçimde ayrılmaktadır. Özellikle yapay zekâ ve veri analitiği sistemlerinin yönetim süreçlerine entegre edilmesiyle karar verme mekanizmaları daha rasyonel, öngörülü ve şeffaf hale gelmiştir. Bu durum yönetimin yalnızca insan merkezli bir eylem olarak değil aynı zamanda veriyle desteklenen enformasyonu da içine alan bilişsel bir süreç olduğunu göstermektedir.

Yönetim, örgütlerin yalnızca ekonomik birtakım hedeflerine ulaşmasını değil, aynı zamanda çevresel değişimlere uyum sağlamasını, sorumlulukların yerine getirmesini ve yenilikçi stratejiler geliştirmesini kapsamaktadır. Bu yönüyle yönetim hem bilim hem de sanattır. Bilim olarak belirli ilkeler, modeller ve analiz yöntemlerine dayanmakta, sanat olarak ise liderlik, sezgi, iletişim ve yaratıcılık gerektirmektedir. Yönetim kavramı çevresel değişimler sonucu değişen teknoloji ile özellikle dijitalleşme ve yapay zekâ uygulamalarının etkisi altında yeniden tanımlanmaktadır (Deng ve Lin, 2022, s.10). Yönetim sadece insan emeğini organize eden mekanik bir süreç olmaktan çıkmış, bilgi üretimi, analiz, stratejik öngörü ve örgütsel öğrenme gibi daha yüksek bilişsel unsurları içeren kapsamlı bir yapıya dönüşmektedir (Jusman vd., 2023, s.5). Ayrıca yönetim, karmaşık sistemlerle oyunlaştırılmış senaryolarla model alınabilecek bir karar mekanizmasıdır. Simülasyonlarla test edilebilen bir karar süreçleri bütünü ve yöneticilerin rekabet, risk ve stratejiyi oyun teorisi üzerinden değerlendirdiği bir alan olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda yönetim, strateji, rekabet analizi ve sistematik problem çözme olarak ifade edilmektedir (Ovezmyradov, 2025, s.3). Aynı zamanda yönetim özellikle iş akışlarını organize etme, bilgi paylaşımını düzenleme ve insan kaynağını yönlendirme görevi olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle, birimlerin hangi sırayla, hangi standartlarda ve hangi sorumluluk dağılımıyla çalışacağını belirleyerek örgütün bütünsel verimliliğini sağlamaktadır. Modern yönetim, liderlik, bilgi yönetimi, süreç koordinasyonu ve teknolojiyle desteklenen karar mekanizmalarını bir araya getiren esnek ve öğrenen bir sistemdir. Bu yönleriyle süreçler arasındaki gereksiz tekrarları ortadan kaldırmalı, zaman ve kaynakları azaltmalı ayrıca farklı departmanlar arasında iş birliği sağlayarak uyumlu bir ortam oluşturmalıdır. Sonuç olarak yönetimin bu özellikleri yalnızca yapısal değil, aynı zamanda sosyal ve bilişsel bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda yönetim kavramı bütüncül olarak ; örgütlerin iç ve dış çevresinden gelen bilgileri anlamlandırılan, bunları stratejik olarak kararlara dönüştüren, insan ve teknolojiyi uyum içinde yönlendirerek dijital dönüşümle, veri temelli bir yapıya dönüştüren çok boyutlu bir süreçtir.

2. Yapay Zekâ Kavramı

Yapay zekâ kavramı ilk olarak insan zekâsının nasıl çalıştığını anlamak amacıyla ortaya çıkan ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte somut uygulamalara dönüşen, uzun aşamalardan oluşan bir yolculuğun ürünüdür (Carthy, 1956, s.34). Daha çok insan düşüncesinin nasıl işlediğine yönelik felsefi düşünceler bu kavramın gelişmesine katkı sağlamaktadır. İnsan düşüncesinin belirli kurallara dayanarak işlendiği ana fikir, Aristoteles'in mantık çalışmasına konu olmuş ve ilk kez sistematik olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım aslında daha sonra yapay zekânın teorik temellerine zemin oluşturmuştur (Russell ve Norving, 2020). Yapay zekâ somut olarak 20.yüzyıldaki matematiksel mantık ve bilgisayar biliminin gelişmesiyle daha da önem kazanmıştır. Alan Turing, 1936 yılında geliştirmiş olduğu hesaplama modeli ve 1950 yılında “makinelere düşünebilir mi ?” sorusu ile yapay zekânın aslında bilimsel bir araştırma konusu olmasına zemin hazırlamıştır (Turing, 1950). Bu çalışmalardan yola çıkarak, algoritmalarla çalışan makinelerin aslında insan düşüncesinin belirli yönlerini taklit edebileceğini göstermektedir. Yapay zekâ kavramı ilk olarak John McCarthy tarafından 1956 yılında Dartmouth Konferansında ortaya konulmuş ve bu konferans, yapay zekâyı bağımsız bir akademik disiplin haline getirmiştir (McCarthy, 1956). Araştırmacılar bu toplantıda, insan zekâsının matematiksel kurallar, sembolik işlemler ve bilgisayar programlarıyla modellenebileceğini öne sürerek yapay zekânın bilimsel açıdan çerçevesini oluşturmuştur. 1960 ve 1970 yıllarında yapay zekâ çalışmaları uzman sistemler olarak ilerleme göstermiştir. Bu sistemler belirli alanlarda insanın uzmanlıklarını taklit etmeye dönük olarak ilk pratik uygulamalar olmuştur. Yeni olan durumlara uyum sağlama konusunda bu sistemler zorluk yaşadığından, insan zekâsının esnek oluşunu tam olarak yansıtmış değildir (Brynjolfsson ve McAfee, 2017). 1990 yılında ise veri miktarının artması ve bilgisayarların işlem kapasitesinin yükselmesiyle birlikte yapay zekânın öğrenme boyut kazanabilmesine olanak sağlamıştır. Bu dönemde makine öğrenmesi ve sonrasında ise derin öğrenme teknikleri gelişerek, yapay zekânın artık insanlar aracılığıyla programlanmış kuralları uygulamak yerine verilerden birtakım örüntüler ortaya koymaya başlamıştır (Russel ve Norving, 2020).

2010 yılından sonra ise yapay zekâ, büyük veri ve bulut bilişim ağlarının gelişmesiyle birlikte çok karmaşık ve yaratıcı bir hale gelmiştir. Örneğin, büyük dil modelleri ve üretken yapay zekâ sistemleri ortaya çıkmıştır. ChatGPT gibi modeller sadece dili anlamakla kalmayıp aynı zamanda yeni birtakım metinler üretebilen ve insan benzeri akıl yürütme yetenekleri ortaya koyan gelişmiş yapılar olarak ifade edilmektedir (Jusman vd.,2023, s.14). Sonuç olarak yapay zekâ kavramının ilk ortaya çıktığı fikir olan insanı taklit eden bir makine olarak düşünülme fikrinin çok ötesi bir boyuta ve karmaşık yapıya ulaşmıştır. Hem bireysel yaşamı hem de yönetim, ekonomi ve toplumsal yaşamı şekillendiren çok katmanlı bir bilişsel teknoloji haline dönüşmüştür (Boyalı, 2022, s.11). Bu bağlamda modern işletmeler yapay zekâyı sadece bir teknolojik araç olarak değil dijital dönüşümün rekabet avantajı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Bu yönüyle yapay zekâ programlanmış olan bir bilgisayarın düşünebilme eyleminde bulunabilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Taşkın ve Adalı, 2004, s.138). Yapay zekâ kavramının özünde, bir bilgisayarın ya da bilgisayar tarafından kontrol edilen herhangi bir cihazın, insanların gerçekleştirdiğine benzer bilişsel süreçleri yerine getirebilme kapasitesi bulunmaktadır. Bu doğrultuda bir sistemin yapay zekâ kategorisine girebilmesi, insanın yaptığı bir işi belirli bir ölçüde taklit edebilmesine ve özellikle öğrenme ile problem çözme gibi bilişsel işlevlerde insan performansına yaklaşabilmesine bağlıdır. Yapay zekâyı ilişkin bilinmesi gereken temel noktalardan biri bu teknolojinin farklı yeterlilik düzeylerine ayrılmasıdır. Literatürde yapay zekâ; “dar kapsamlı”, “genel” ve “süper” olmak üzere üç seviyede ele alınmaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, 2021, s.2). Dar kapsamlı yapay zekâ, tek bir alanda uzmanlaşmış, sınırlı kapsamda çözüm üretebilen ve insan benzeri bilişsel yetenekleri yalnızca belirli ölçüde taklit edebilen sistemlerden oluşmaktadır (Yedek, 2022, s.7). Günümüzde kullanılan uygulamaların neredeyse tamamı bu seviyede yer almaktadır. Genel yapay zekâ ise insan gibi öğrenebilen, farklı sorunlar karşısında akıl yürütebilen ve bilgiyi yeni durumlara aktarabilen daha gelişmiş bir yapıyı ifade etmektedir (Gezici, 2023, s.114). Üçüncü seviye olan süper yapay zekâ ise insan zekâsının ötesine geçebilen, daha kapsamlı bir öğrenme ve düşünme kapasitesine sahip olduğu varsayılan ileri düzey bir zekâ türüdür (Yedek, 2022, s.7). Bu seviye henüz kuramsal bir çerçevede varlığını sürdürmekte olup günümüzde bilimsel çalışmaların gelecek için ulaşmayı hedeflediği bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

3. ChatGPT Kavramı

ChatGPT, büyük ölçekli dil modelleri üzerine inşa edilmiş olan, insana yakın benzer bir düşünme ve metin üretebilme yeteneğine sahip bir yapay zekâ sistemidir. ChatGPT'yi farklı kılan önemli bir özelliği ise sadece metin üretmesi değil ayrıca kullanıcının amacını yorumlayabilmesi ve çok aşamalı düşünme gerektiren birtakım görevlerde mantıksal bağlantılar ortaya koymasındır (OpenAI, 2023). ChatGPT'nin ortaya çıkış zamanı 2017 yılında Google tarafından araştırmacıların geliştirmiş olduğu transformer adıyla yeni bir sinir ağı oluşturmasıyla başlamaktadır. Ağın bu yapısı dil verisini işlerken diğer ortaya konulmuş olan modelleri çok daha etkin ve verimli bir bağlam analizi ortaya koyduğundan doğal dil işleme mekanizmasını değişikliğe uğratmıştır ve bu sistemi temel alarak GPT modelini geliştirmiştir. Bu model sonucunda üç model ortaya çıkmıştır. Bunlar GPT-1, GPT-2 ve GPT-3 olarak dil anlama ve çözme kapasitesini artırmıştır. Bu gelişim dönemi ChatGPT'nin teknik temelini ele alan büyük bir dil modelleme döneminin başlangıcı haline gelmiştir (Vaswani, 2017) (Brown 2020). ChatGPT ismiyle bilinen bu versiyon ilk kez 30 Kasım 2022'de kullanıma açılmıştır. Bu model daha önceleri sadece araştırmacıların erişebildiği bir sistem iken, günümüzde günlük kullanıcılarında erişebileceği bir hale dönüşmüştür. Bu doğrultuda kullanıcılar karmaşık kodlama, analiz, özetleme ya da içerik üretimi gibi görevleri sadece mesajlaşarak yerine getirmektedir. Bu durum ChatGPT'yi sadece bir yapay zekâ ürünü değil, bilgiye erişim için dijital dönüşüm aktörü haline gelmiştir (Jusman vd., 2023). Üretken yapay zekâ yaklaşımı ile ChatGPT'nin ortaya çıkışı önemli bir unsur haline gelmiştir. Bu yaklaşımla birlikte yeni fikirler ve içeriklerin üretilmesi ön plana çıkmıştır (Ayinde vd., 2023). Yönetim bilimine katkı sağlayarak iletişim hızını arttırması bilgi akışını kolaylaştırmaya olanak sağlamıştır. Kısacası ChatGPT'nin ortaya çıkışı teknolojik bir gelişmenin de ötesinde olan bir durumdur. Bu durum bilişsel bir devrim niteliğindedir. Bu sebeple modern yapay zekâ araştırmalarının bir sonucu olmakla birlikte, aynı zamanda gelecekteki gelişmeler için bir başlangıç noktası olarak kabul görmektedir (Rane, 2023).

4. Literatürde Yapay Zekâ, ChatGPT ve Yönetim Bilimine İlişkin Yapılan Çalışmalar

Yapay zekâ, yönetim bilimi açısından literatürde genel olarak örgütsel karar alma süreçlerini dönüştürmek için iyi bir potansiyele sahip bir teknoloji olarak ele alınmaktadır. Özellikle veri işleme bakımından kapasitesinin artması ve öğrenme algoritmalarının gelişmesi yönünden, yapay zekânın yöneticiler açısından bilgiye erişim biçimini ve karar verme

yöntemlerini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Yapay zekânın belirsiz durumlar karşısında kararları iyileştirdiğini ve organizasyonlarda bilişsel otomasyon dönemini başlattığı ön plana çıkmıştır (Brynjolfsson ve McAfee, 2017). Bu çalışmaya göre yapay zekânın daha çok belirsizliğin olduğu ortamlarda insanın karar verme durumunu azaltması ve daha veri temelli bir sonuç üretmeye olanak tanımaktadır. Yapay zekânın planlama, tahmin yaparak öngörü üretme ve operasyonel birtakım süreçleri optimize etme bakımından stratejik yönetimin rolünü güçlendirdiği söz konusudur. Bu gelişmelerin bir devamı olarak büyük dil modelleri ve özellikle ChatGPT, yönetim araştırmalarında yeni bir kavram olarak literatürde ortaya çıkmıştır (Davenport ve Ronanki, 2018).

ChatGPT üzerine yapılan çalışmaların ortak noktası, yöneticilere daha hızlı bilgi sentezi sağlmasına, metin üretme açısından ve iletişimin standart hale gelmesine ve karar destek işlevlerine katkı sağlması ön plana çıkmaktadır. ChatGPT'nin yöneticilerin bilişsel olarak yükünü azalttığını, araştırmaya göre yoğun bilgi akışının olduğu örgütlerde yöneticilerin metin özetleme ya da alternatif senaryo üretme açısından yöneticilere zamandan tasarruf sağlama imkanı sunmaktadır (Jusman ve arkadaşları, 2023). ChatGPT'nin örgüt içinde bilgi alışverişini hızlandırarak yönetsel verimliliği artırdığını vurgulamıştır. Özellikle raporlama, iç yazışma ve bilgi akışı süreçlerinde tutarlılığı artırdığı ortaya çıkmıştır (Ayinde, 2023). ChatGPT'nin ürettiği bilgilerin bazı zamanlar hatalı veya iç bağlamdan uzaklaşabileceğini, bu sebeple insan gözetiminin zorunlu olduğu ön odak noktadır (Rane, 2023). Bu noktada insan denetiminin vazgeçilmez olduğunu vurgulamaktadır ve yapay zekânın bağımsız bir karar verici değil, daha çok insanı ele alan bir araç olarak ifade edilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşıma göre sonuç olarak, teknolojik verimlilik ile yönetsel sorumluluk arasında denge kurulması son derece önem teşkil etmektedir. Yönetim bilimi açısından bakıldığında ise hem yapay zekâ hem ChatGPT, klasik yönetim fonksiyonları olan planlama, örgütleme, yöneltme, koordinasyon ve kontrol aşamalarının dijital bir atmosferin içinde olarak yöneticilerin bilgi işleme rolünü “bilişsel ortaklık” (cognitive partnership) olarak ele alınmaktadır. Literatürde, yapay zekânın stratejik yönetim alanında destekleyici bir rol üstlendiği ve nihai karar açısından sorumluluğun yöneticilerde kalması gerektiği öne çıkan bir diğer unsurdur (North, 2022). Bu nedenle güncel literatürde genel olarak yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim biliminde tamamlayıcı birtakım teknolojiler olduğu, karar kalitesinin arttığı, örgüt içi iletişimi hızlandırdığı, ancak etik riskler açısından ve doğruluk problemleri nedeniyle insan denetiminin olmazsa olmaz parçası olarak ön plana çıkmaktadır. Üç kavramın etkileşimiyle beraber yönetimin dijitalleşme ile sadece teknik olarak değil, bilişsel olarak yeniden yapılanarak yöneticilerin yapay zekâ ile birlikte

çalışan hibrit bir karar verici mekanizmalara dönüştüğü ortaya çıkmıştır. Yapay zekâ, özellikle 2010 yılından sonra bir makinenin öğrenme biçimi açısından, büyük veri analitiği kapsamında ve doğal bir dil işleme alanındaki gelişmelerle birlikte yönetim bilimi açısından yeni bir araştırma alanı haline gelmiştir. Bu yenilik sadece teknik ilerleme olarak değil aynı zamanda yönetim yaklaşımlarının dijitalleşme karşısında ortaya çıkan örgütsel ihtiyaçlar ön plana çıkarmıştır. Yapay zekânın temel amacının problem çözme, öğrenme, akıl yürütme gibi birtakım bilişsel süreçlerin makinelere kazandırmak olarak ifade edilirken aslında bu bilişsel kapasitenin özellikle belirsizlik içeren yönetim süreçleri için önemli bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır (Russell ve Norvig, 2021). Yönetim bilimi açısından bu yaklaşım yöneticilerin karar verme süreçlerinde daha sezgisel olan durumları azaltabilecek hale getirmektedir ve algoritmik destek faaliyetlerinin önemini ortaya koymaktadır. Makine öğrenmesi temelli bir karar destek sistemlerinin yaygın hale gelmesiyle yöneticilerin veri temelli olarak düşünme durumu ve stratejik analiz açısından bakış açısı daha güçlü hale gelmiştir (Shrestha, Ben-Menahem ve Krogh, 2019). Bu bakımdan yapay zekânın yönetim bilimine yararı sadece verimlilik artışı olarak değil, aynı zamanda örgütün içinde bilginin nasıl üretildiği, nasıl paylaşıldığı ve bu bilginin nasıl yorumlandığına ilişkin paradigmaları dönüştürmesidir. ChatGPT ve büyük dil modellerine yönelik literatür özellikle 2022 yılından sonra gelişme göstermiştir. Büyük dil modellerinin “genel amaçlı teknolojiler” olarak ön plana çıktığını ve yönetim alanında ve diğer birçok alanda bilişsel ve iletişimsel görevlerde ön plandadır. Bu modeller esnek olduğundan çeşitli süreçlerde kullanım imkânı sağlamaktadır (Bommasani ve arkadaşları, 2021).

Büyük dil modelleri sayesinde, metin oluşturma, özetleme, rapor üretme, stratejik seçenekleri yapılandırma, müşteri iletişimi ve rutin bilişsel görevleri otomatikleştirme gibi alanlarda yöneticilere destek sağlayarak bilgi işleme yükünü önemli ölçüde azaltmaktadır (Zhang vd, 2023). Gelişmiş dil tabanlı sistemlerin yöneticilerin sorun çözme süreçlerinde yaratıcı bilişsel ortak olarak işlev gördüğü ve özellikle alternatif senaryo üretimi, strateji gibi alanlarda yeni bir bakış açısı sağlamaktadır (Reich ve Seidel, 2022). Literatür aynı zamanda modellerin doğruluk açısından, etik, önyargı ve veri gizliliği gibi konularda riskler taşıdığına dikkat çekmektedir (Weidinger vd, 2022). Sistemler zaman zaman gerçeğe aykırı veya bağlamdan bağımsız kopuk içerikler üretebilmektedir. Bu nedenle yapay zekâ uygulamalarında sadece teknik performansın iyi olduğu ele alınmamalıdır, yönetim mekanizmalarının iyi bir şekilde tasarlanması gerekmektedir.

Büyük dil modellerinin kurumsal olarak kullanılması için insan denetimi, şeffaflık, etik ilkeler ve hesap verilebilirlik mekanizmaları bütüncül olarak ele alınmalıdır. Yönetim bilimi açısından bakıldığında yapay zekâ ve dil modellerinin organizasyonlarda üç alanda daha etkili olduğu tespit edilmiştir. İlk olarak karar alma süreçlerinde, veri analitiği ve öngörü sistemleriyle daha nesnel ve tutarlı bir hale ulaşmıştır (Jarrahi, 2018). Yapay zekâ tam olarak yöneticilerin yerine geçmekten daha çok, onların bilişsel kapasitesi yeteneğini geliştirmeyi hedeflemektedir. İnsan-makine ilişkisiyle ortak karar alma modellerinin üretken sonuçlar ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. İkincisi örgütsel iletişim ve bilgi yönetimi bakımından büyük dil modeli ile daha hızlı içerik üretimi, metinsel analiz yeteneğiyle bu durum erişilebilir ve standart hâle gelmektedir (Kreps ve Krishnan, 2023). Üçüncü olarak yapay zekâ ve dil modellerinin organizasyonlarda etkisi bakımından insan kaynakları yönetimi açısından özellikle işe alım süreçlerinde, eğitim açısından ve performans değerlendirme aşamalarında yapay zekâ uygulamalarının yaygınlaşmasıyla bir dönüşüm yaşanmaktadır (Barykin vd, 2021). Bu kullanım alanları beraberinde etik, adalet ve önyargı problemlerini beraberinde getirmektedir. Mevcut ve güncel literatür aynı zamanda yöneticilerin yapay zekâ kullanımındaki rolünü ele almaktadır. Yöneticilerin yapay zekâyı entegre etme sürecinde teknolojiyi anlamlandırma gibi yeteneklerin belirleyici olduğunu ve yapay zekâdan elde edilecek olan verilerin örgütsel değer açısından yöneticilerin bilişsel sınırlarına bağlı olduğunu savunmaktadır (Shrestha, Ben-Menahem ve Krogh, 2019). Yapay zekâ ve insan iş birliğini human-machine collaboration kavramı olarak ele aldığına, yapay zekânın yöneticilerin yaratıcı düşünme biçimini geliştirdiği, daha hızlı ve analitik düşünmeye yönlendirdiğini ifade etmektedir (Wilson ve Daugherty, 2018). ChatGPT'nin yönetim uygulamalarını ele alan güncel araştırmalar bu teknolojinin yöneticiler açısından hızlı raporlama, içerik üretimi, toplantı hazırlığı, pazar analizi ve müşteri ilişkileri gibi alanlarda yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte, doğrulanmamış olan içerik üretimi, gizlilik riskleri ve yöneticilerin bilişsel bağımlılık geliştirmesi gibi riskler literatürde güçlü şekilde ele alınmaktadır (Zhang vd, 2023) (Dwivedi vd, 2023). Bu sebeple literatürün genel bakış açısı, yapay zekâ ve ChatGPT'nin destekleyici bir rolü benimsemesi gerekmektedir. Bu durum stratejik ya da etik açıdan önemli kararlarda insan denetiminin zorunlu olduğunun bir göstergesidir (Weidinger vd, 2022). Sonuç olarak literatür, yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim bilimi açısından önemli ve köklü bir dönüşüm ortaya koyduğunu ele almaktadır. Bilgi yönetimi, karar alma, iletişim, operasyonel süreçler ve liderlik modellerini yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

Bu dönüşümün sürdürülebilir ve etik olabilmesi için açıklanabilirlik, veri güvenliği, yönetim, insan–makine iş birliği ve örgütsel uyum mekanizmalarının güçlü hale gelmesi gerektiği literatürde ortak bir sonuç olarak yer almaktadır.

5. Yapay Zekâ ve ChatGPT'nin Yönetim Bilimi İle İlişkisi

Yapay zekâ, ChatGPT gibi büyük dil modelleri ve yönetim bilimi birlikte ele alındığında modern örgütlerde karar süreçlerinin hem bilişsel hem de yapısal düzeyde yeniden tanımlandığı görülmektedir. Yapay zekâ temelde öğrenme, örüntü tanıma ve problem çözme gibi bilişsel süreçleri otomatik hale getirerek yöneticilerin veri işleme kapasitesini genişletirken, yönetim biliminin temel işlevleri olan planlama, örgütlenme ve karar verme aşamalarını analitik açıdan iyi bir zemine taşımaktadır (Russell & Norvig, 2021). Bu teknikle birlikte altyapının üzerine inşa edilen ChatGPT, yapay zekânın doğal dil işleme yönünü temsil ederek aslında yöneticilerin bilgiyi anlamlandırma, yorumlama ve aktarma süreçlerini radikal bir şekilde dönüştürmeye çalışmaktadır. ChatGPT'nin içerik üretme, rapor oluşturma, karmaşık veriyi sadeleştirme ve alternatif senaryolar üretme gibi birtakım yetenekleri, yöneticinin bilişsel yükünü azaltmakla kalmaz, aynı zamanda karar verme sürecini hızlı, sistematik ve daha bilgi odaklı hâle getirmektedir (Bommasani vd, 2021). Yönetim bilimi açısından bu durum, insan yöneticinin rolünü “tek başına karar verici” olmaktan çıkarıp “teknoloji ile iş birliği yapan bilişsel aktör” konumuna dönüştürmektedir. İnsan ve yapay zekâ iş birliğinin bilginin yoğun olduğu birtakım görevlerde yöneticinin bilişsel kapasitesini artırdığını ve karar kalitesini yükselttiğini ileri sürmüştür (Jarrahi,2018). Bu iş birliği “human–machine collaboration” kavramı ile açıklayarak yöneticinin yaratıcı, analitik ve stratejik rolünün güçlendiğini ortaya koymaktadır (Wilson ve Daugherty,2018). Bu üç kavramın kesişiminde ortaya çıkan temel ilişki şu şekilde ifade edilmektedir. Yapay zekâ hesaplamalı olan ChatGPT dilsel-bilişsel bir kapasiteyi, yönetim bilimi ise bu teknolojilerin örgüt içinde nasıl kullanılacağını belirleyen normatif, yapısal ve davranışsal çerçeveyi sağlamaya imkân vermektedir. Yönetimsel süreçler böylelikle sadece insan sezgisine dayalı değil, aynı zamanda insan–makine ortak bilişine dayalı hibrit bir modele dönüşmektedir. Örgütlerde bilgi üretme, iletişim kurma ve karar verme biçimleri köklü şekilde tekrar şekillenmektedir. Bu dönüşüm, yönetimin geleceğinin teknoloji destekli, veri temelli ve insan-merkezli bir senteze doğru evirildiğini göstermektedir. Yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim biliminin teorik ve pratik boyutlarının birbirleriyle iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Günümüz örgütlerinde yapay zekâ ve ChatGPT'nin giderek artan rolü, aynı zamanda yönetim süreçlerinin en baştan yapılandırılmasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu kapsamda önerilen

model, yönetim bilimindeki klasik fonksiyonlar olan (planlama, örgütleme, yöneltme ve kontrol) yapay zekâ ve büyük dil modelleriyle bütünleştirerek “Bütünleşik Yapay Zekâ Destekli Yönetim Modeli” oluşmaktadır. Modelin temel amacı, insan yöneticinin bilişsel ve analitik kapasitesini genişleterek örgütsel karar süreçlerini daha hızlı, daha doğru ve daha sürdürülebilir bir çerçevede ele almaktır. Bu modelin teorik çıkış noktası, yapay zekânın karar verme süreçlerinde yöneticinin bilişsel kapasitesini genişlettiğini ortaya koymaktadır (Jarrahi, 2018). “Human-AI collaboration” yaklaşımı ile, büyük dil modellerinin örgütsel bilgiyi dönüştürme gücünü vurgulayan “foundation models” kavramsallaştırmasına dayanmaktadır. Yönetim biliminin klasik fonksiyonlarını sistematik biçimde yeniden ele alan model, insan ve yapay zekâ etkileşimini hiyerarşik katmanlar üzerinden açıklamaktadır. Teknolojinin yalnızca araçsal değil, aynı zamanda yönetsel bir aktör olduğunu savunmaktadır (Bommasani vd, 2021). Modelin birinci katmanı, örgüt içinde sürekli üretilen büyük verinin yapay zekâ tarafından analiz edilmesini içeren veri ve bilgi altyapısıdır. Yapay zekâ tanımında vurguladığı gibi, veri temelli öğrenme ve örüntü tanıma yapay zekânın karar mekanizmasının temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle modelde yapay zekâ, karmaşık veri setlerini işleyerek yöneticilerin sezgisel olarak göremeyeceği ilişkileri ortaya çıkarmaktadır (Russell ve Norvig, 2021). İkinci katman, ChatGPT’nin büyük dil modeli olarak devreye girdiği bilişsel yorumlama aşamasıdır. Bu aşamada ChatGPT, yapay zekânın ürettiği analitik çıktıları yöneticinin anlayabileceği biçimde dilsel bir çerçeveye dönüştürmektedir. Bu model yapısının ortaya koyduğu gibi, büyük dil modelleri karmaşık bilgileri sınıflandırma, sadeleştirme ve anlamlandırma kapasitesine sahiptir. Böylelikle model ChatGPT’nin yönetsel raporlama, iletişim ve senaryo oluşturma süreçlerinde bir “düşünme asistanı” gibi işlev görmesini sağlamaktadır (OpenAI, 2023). Yönetici, analiz edilen büyük veriyi yalnızca görmekle kalmaz; aynı zamanda bütüne ilişkin bağlamsal bir kavrayış elde etmektedir. Modelin üçüncü katmanı, insan-yapay zekâ iş birliği kavramına uygun olarak hibrit karar alma mekanizmasıdır (Jarrahi, 2018). Bu aşamada yapay zekâ analitik altyapıyı sunarken, ChatGPT karar alternatiflerini dilsel olarak yapılandırmaktadır. İnsan yönetici ise etik, sezgisel ve stratejik boyutları sürece dahil edilmektedir. İnsan ve makine modeli, insan ile yapay zekâ arasındaki bilişsel iş bölümü karar kalitesini artırmaktadır (Wilson ve Daugherty,2018). Bütünleşik Yapay Zekâ Destekli Yönetim Modeli, hibrit karar mekanizması tam olarak bu anlayış üzerine kuruludur. Modelin dördüncü katmanı, yönetim fonksiyonlarının yapay zekâ ve ChatGPT ile yeniden yorumlandığı uygulama katmanıdır. Fayol’un klasik yönetim fonksiyonları modern bağlama uyarlanarak, yapay zekâ destekli planlama (öngörü modelleri), örgütleme (iş akışı optimizasyonu), yöneltme (iletişim

ve liderlikte dil modellerinin kullanılması) ve kontrol (gerçek zamanlı performans izleme) süreçleri bütünlük bir yapıya kavuşturulmuştur.

Teknolojinin görevi, yöneticinin karar alma sürecini desteklemek değil, yönetim fonksiyonlarının tamamını etkileşimli bir sistem hâline getirmektir. Modelin beşinci ve en üst katmanı, etik, güven ve sorumluluk çerçevesidir. Yapay zekâ etik ilkeleri çerçevesinde vurguladığı gibi, teknolojinin örgüt içindeki konumlanışı güvenlik, şeffaflık, adalet ve insan onuruna saygı gibi ilkelerle sınırlandırılmalıdır (Floridi ve Cows, 2019). Bütünlük yapay zekâ destekli yönetim modelinde bu katman, insan–makine iş birliğinin her aşamasını düzenleyen ve yapay zekâ kullanımının örgüt kültürü ile uyumlu şekilde yürütülmesini sağlayan bir yönetim çerçevesi olarak tasarlanmıştır. ChatGPT'nin yanlış bilgi üretme riskleri, algoritmik önyargı ve veri güvenliği gibi sorunlar ancak bu katman sayesinde kontrol altına alınabilmektedir. Sonuç olarak Bütünlük Yapay Zekâ Destekli Yönetim Modeli, yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim biliminin yalnızca operasyonel bir parçası değil, aynı zamanda stratejik ve dönüştürücü bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır. Model, analitik kapasite (yapay zekâ), bilişsel-dilsel kapasite (ChatGPT) ve yönetsel normatif çerçeve (yönetim bilimi) üçlüsünün bütünlüğü, çağdaş örgütlerin ihtiyaç duyduğu hibrit yönetim yapısını bilimsel bir temelde açıklamaktadır. ChatGPT, kapsamlı bir veri analizi yaptığından dolayı yöneticilere ve işletmelere çeşitli katkılarda bulunmaktadır. Örneğin, müşteri hizmetlerinden etkin bir yarar sağlayabilmek açısından chatbotlar sayesinde müşterinin sorunu hemen çözüme kavuşturulabilmektedir. ChatGPT müşterilere yeni ürün konusunda ve hizmetlerle ilgili bilgileri etkili bir şekilde iletebilir, böylelikle marka bilinirliğini artırır ve satışların iyi hale gelmesine katkı sağlayacaktır. Müşteri hizmetleri konusuna ek olarak ChatGPT, iç kurumsal yönetimin amaçları doğrultusunda kullanılabilir. Örneğin, çalışanlar ChatGPT'den iş ile ilgili olarak iç düzenlemelerini, birtakım standart işletim prosedürlerini ya da mesleki eğitimlerle ilgili bilgi sahibi olmak için faydalanabilir. Bu durum aynı zamanda insan kaynakları bölümünün yükünü hafifletebilir ve çalışanların bilgiye daha hızlı erişme imkanına olanak tanımaktadır. İş yönetimi açısından ChatGPT stratejik karar alma süreçlerini hızlandırırken yöneticilere yardımcı olur, bir işletmenin amaçları ve hedefleri açısından yön gösterici olabilmektedir (Rteimeh, 2019). Bu sayede etkin stratejik karar alarak daha kapsamlı bir veri analizine, pazar dinamiklerine, rekabet ortamının ve müşteri davranışlarının net anlaşılmasına destek olmaktadır (Mikalef vd, 2020).

Sonuç

Bu çalışma doğrultusunda yapay zekâ, ChatGPT ve yönetim bilimi arasındaki kavramsal ve işlevsel ilişki çok yönlü biçimde incelenmiş olup, elde edilen bulgular bu üç kavramın modern yönetim anlayışını yeniden şekillendiren daha kapsamlı bir bütünleşik yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin hesaplama kapasitesi, öğrenme becerisi ve veri işleme hızındaki gelişmeler, yönetim süreçlerini yalnızca destekleyen araçlar olmaktan çıkararak örgütsel karar mekanizmalarının merkezine yerleştirmiştir. ChatGPT gibi büyük dil modelleri ise bu dönüşümün bir başka boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilişsel boyutu oluşturarak yöneticilerin analiz, yorumlama, raporlama ve iletişim becerilerini etkilemektedir. Yapay zekâ; yönetim biliminin teknolojilerin örgüt yapısına nasıl entegre edileceği, insan ve teknoloji etkileşiminin hangi sınırlar içinde gerçekleşeceği ve yapay zekâ destekli olan karar süreçlerinin nasıl yönetileceği açısından günümüzün temel araştırma alanları arasında yer almaktadır. Yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim süreçlerine etkisi değerlendirildiğinde, yönetsel rollerin niteliksel olarak farklılaştığı ön plana çıkmaktadır. Geleneksel yönetim yaklaşımında yöneticinin temel görevi bilgi ışığında kararlar vermek olduğundan, yapay zekâ destekli yönetimde bu görev tamamen teknoloji ile paylaşılan karma bir yapıya dönüşmektedir. ChatGPT'nin karar alternatifleri üretme, senaryolar oluşturma, bilgiye hızlı erişim sağlama ve rapor üretme gibi yetenekleri, yöneticinin bilişsel yükünü hafifletmekte ve karar süreçlerini daha sistematik bir zemine oturtmaktadır. Bununla birlikte, yapay zekânın potansiyel hatalar, algoritmik önyargılar, bağlamdan kopma ve etik sorunlar yaratma ihtimali, insan denetiminin önemini ortadan kaldırmamaktadır, aksine yöneticinin rolünü teknoloji kullanan bir profil olmaktan çıkararak teknoloji ile birlikte düşünen ve yönlendiren bir yapıya dönüştürmektedir. Bu durum, yönetim biliminin insan, teknoloji ve süreç boyutlarını yeniden ele alarak değerlendirmesini gerektirmektedir. Örgütsel düzeyde değerlendirildiğinde, yapay zekâ ve ChatGPT'nin etkisi hem mikro hem makro süreçlerde belirgin olarak görülmektedir. Mikro düzeyde, yöneticilerin iletişim becerileri, zaman yönetimi, problem çözme ve stratejik planlama süreçleri yapay zekâ destekli araçlarla daha verimli hâle gelmektedir. Örneğin, ChatGPT'nin doğal dil işleme kapasitesi sayesinde yöneticiler daha tutarlı raporlar hazırlayabilmekte, yazılı iletişim süreçlerini hızlandırabilmekte ve çok boyutlu bilgiyi daha kolay yorumlayabilmektedir.

Makro düzeyde ise örgütlerin dijitalleşme stratejileri, iş akışlarının yeniden tasarlanması, veri temelli kültürün benimsenmesi ve rekabet avantajı yaratma süreçleri yapay zekâ sistemlerinin sağladığı analitik güçle değişikliğe uğramaktadır. Bu sebeple yapay zekâ sadece teknolojik bir yenilik değil, aynı zamanda örgütsel dönüşümün temel belirleyicisi olarak değerlendirilmektedir. Bu dönüşüm yönetsel ve etik sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin yanlış yönlendirme yapabilmesi, ürettiği içeriklerde doğruluk sorunu barındırabilmesi ve mevcut toplumsal ya da kültürel önyargıları yeniden üretebilmesi, yöneticilerin bu teknolojileri eleştirel bir bilinçle kullanmasını gerektirmektedir. Bu noktada yönetim bilimi, yapay zekânın kullanımına ilişkin etik ilkeleri, karar süreçlerini düzenleyen yönetim modellerini ve insan–makine iş birliğinin sınırlarını belirleme konusunda kritik bir role sahiptir. Yapay zekâ ve ChatGPT'nin sunduğu fırsatların sürdürülebilir ve güvenilir bir şekilde yönetilebilmesi, yalnızca teknolojik kapasiteye değil aynı zamanda etik farkındalığa, yasal düzenlemelere ve örgütsel kültürün uyumuna bağlıdır.

Sonuç olarak, yapay zekâ ve ChatGPT'nin yönetim bilimi ile ilişkisi, günümüz örgütlerinin yapısını, liderlik anlayışını ve karar alma mekanizmalarını köklü biçimde dönüştüren çok boyutlu bir etkileşim alanı yaratmaktadır. Bu üç kavramın bütünleşik olarak ele alınması, hem kuramsal açıdan hem de pratik açıdan önemli bir gerekliliktir. Yapay zekânın hesaplamalı gücü, ChatGPT'nin bilişsel-dilsel kapasitesi ve yönetim biliminin normatif, yapısal ve davranışsal çerçevesi birlikte değerlendirildiğinde geleceğin yönetim modeli, insan ve teknolojinin ortak üretimine dayanan hibrit bir yapıya doğru evrilmektedir. Bu nedenle yöneticilerin yalnızca teknik becerilere değil, aynı zamanda dijital okuryazarlığa, veri analitiği bilgisine, etik farkındalığa ve teknolojiyle iş birliği yapabilme yetkinliğine sahip olmaları kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. Gelecek çalışmaların, yapay zekâ destekli yönetimin uzun vadeli etkilerini, örgütsel davranış üzerindeki sonuçlarını ve insan merkezli yönetim modellerinin nasıl geliştirileceğini ayrıntılı biçimde incelemesi, bu yeni yönetim paradigmasının daha iyi ve sağlam temellere ulaşacağına fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Ö. (2022). Dijitalleşmenin son evresi: Yapay zekâ. Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Dergisi.
- Ayinde, B. O., Zhou, Y., Costa, A. H., & Li, Y. (2023). The rise of conversational AI. *AI Review*, 56(4), 1123–1150.
- Barykin, S. Y., Kapustina, I. V., Sergeev, S. M., & Yadykin, V. K. (2021). Digital transformation of supply chains. *Sustainability*, 13(5), 2515.
- Bommasani, R., Hudson, D., Adeli, E., (2021). On the Opportunities and Risks of Foundation Models. Stanford University.
- Boyalı, H. (2022). Yapay zekâ uygulamalarının iş süreçlerine etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 29(2), 1–20.
- Brown, T., Mann, B., Ryder, N., et al. (2020). Language models are few-shot learners. *NeurIPS*, 33, 1877–1901.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future*. W. W. Norton.
- Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108–116.
- Deng, L., & Lin, Y. (2022). Intelligent decision-making in business analytics. *Journal of AI Research*, 74, 1–18.
- Doulamis, N. (2024). AI playing business games. *Journal of Business Simulation & Modeling*.
- Gezici, M. (2023). Yapay zekâ türleri ve kullanım alanları. *Bilgi Ekonomisi Dergisi*, 15(1), 110–125.
- Institute of Strategic Management. (2023). *Application of ChatGPT in business management and strategic decision making*. Institute of Strategic Management Publications.
- Jusman, Y. M., Rahman, H., & Putra, A. (2023). Integrating AI into organizational workflows. *Journal of Management Science*, 12(1), 1–10.
- Kreps, S., & Krishnan, A. (2023). Public trust and AI governance. *Public Administration Review*, 83(4), 745–760.

- McCarthy, J. (1956). Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. Hanover: Dartmouth College.
- Mikalef, P., Krogstie, J., Pappas, I. O., & Pavlou, P. (2020). Exploring the relationship between big data analytics capability and competitive performance: The mediating roles of dynamic and operational capabilities. *Information & Management*, 57(2), 103169.
- North, M. (2022). AI-driven transformation in management. *Journal of Organizational Innovation*, 14(3), 55–70.
- OpenAI. (2023). GPT-4 Technical Report. OpenAI Research.
- Ovezmyradov, A. (2025). AI adaptation in public sector decision-making. *Government Technology Journal*, 14(2), 1–10.
- Pizmony-Levy, P., & Holloway, J. (2023). Transforming school leadership with artificial intelligence. *Educational Leadership Review*.
- Rane, S. (2023). AI-enabled intelligent business systems. *Technology & Innovation Journal*, 32(3), 1–12.
- Reich, B. H., & Seidel, S. (2022). Responsible AI adoption in organizations. *Journal of Information Technology*, 37(4), 415–432.
- Rteimeh, M. S. (2019). The Impact of Strategic Decision-Making on Enhancing Competitive Capability: Case Study of the Royal Jordanian Airlines. *International Journal of Business and Management*, 14(3), 148
- Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
- Sadiku, M. B. (2023). ChatGPT as an important tool in organizational management. *International Journal of Management Studies*.
- Shrestha, Y. R., Ben-Menahem, S. M., & von Krogh, G. (2019). Organizational decision-making structures in the age of AI. *California Management Review*, 61(4), 66–83.
- Steade, R., Adams, J., & Nord, W. R. (1984). *Introduction to Management Science*. London: McGraw-Hill.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı & T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi. (2021). *Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi (2021–2025)*. Ankara.
- Taşkın, E., & Adalı, A. (2004). Yönetim düşüncesinin evrimi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 135–145.

- Tosun, K. (1992). *Bilimsel Araştırma Teknikleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(236), 433–460.
- Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., et al. (2017). Attention is all you need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30, 5998–6008.
- Weidinger, L., Gabriel, I., Uesato, J., et al. (2022). Ethical and social risks of language models. [arXiv:2112.04359](https://arxiv.org/abs/2112.04359).
- Wilson, H. J., & Daugherty, P. (2018). *Human + Machine: Reimagining Work in the Age of AI*. Harvard Business Review Press.
- Yedek, S. (2022). Yapay zekâ seviyeleri: Dar, genel ve süper zekâ. *Dijital Dönüşüm Dergisi*, 8(1), 5–12.
- Zhang, Y., Sheng, Q. Z., Alhazmi, A., & Li, C. (2023). The next wave of AI. *ACM Computing Surveys*, 56(2), 1–38.

BÖLÜM 8

BİZANS SANATINDA YORTU SAHNELERİ ÜZERİNE NOTLAR

Yavuz ERDİHAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
yavuzerdihan@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7210-1650

1. Giriş

Hıristiyan bir Orta Çağ uygarlığı olan Bizans İmparatorluğu'nda yortular dinsel yaşamın başlıca unsurlarından biriydi. Grekçe, *kutlama* veya *bayram* gibi anlamlara gelen “yortu” (έορτή) sözcüğü; İsa, Meryem veya azizleri ve onların hayatlarındaki önemli olayları anmak üzere Kilisenin belirlediği kutsal günleri ifade etmekteydi. Kilise takviminde bu yortular önem derecelerine göre küçük, orta ve büyük yortular şeklinde sınıflandırılmıştı. Genel olarak İsa'nın yaşamındaki başlıca olayların anma günleri olarak tanımlanabilecek “büyük yortular” daha kapsamlı litürjik içerikleriyle de diğerlerinden ayrılmaktaydı.

Bizans uygarlığının kutsallığı imgeler üzerinden kavrayan yönü ve litürjinin imgeler ile ilişkisi yortulara konu olan olayların görsel temsillerinin üretilmesini de beraberinde getirdi. Bunun sonucu, özellikle 11. yüzyıldan itibaren yortu betimlemeleri olarak tanımlanan bir dizi sahnenin temsili Bizans resim sanatının repertuarı içerisine yerleşmişti. Bizans sanatı araştırmalarında bu imge dizileri “büyük yortular”, “yortu çevrimi” veya “on iki yortu” (δωδεκάορτον, Dodekaórthon; *dodeka*: on iki, *orthon*: yortu) şeklinde tanımlanmıştır. Bu dizgenin on iki sahneden oluştuğu, bu sahnelerin de; *Meryem'e Müjde*, *İsa'nın Doğumu*, *İsa'nın Tapınağa Takdimi*, *İsa'nın Vaftizi*, *Başkalaşım*, *Lazarus'un Diriltilmesi*, *Kudüs'e Giriş*, *İsa'nın Çarmıha Gerilmesi*, *Anastasis*, *İsa'nın Göğe Yükselişi*, *Pentekost* ve *Meryem'in Ölümü* olduğu genel olarak kabul edilmiştir. Öte yandan bu dizge kuramsal olarak kabul edilmiş olsa da, resim sanatındaki pek çok örnekte sahnelerin sayısı ve konuları değişkenlik gösterebilmektedir. Bu nedenle, sabit on iki sahneden oluştuğu kabul edilen bu dizgenin varlığı kuşkulu hale gelmiştir. Öyle ki bazı araştırmacılar, Bizans sanatında *on iki yortu* ya da *yortu çevrimi* olarak tanımlanabilecek bir dizgenin olmadığını, söz konusu resim dizilerinin İncil sahneleri ya da İsa'nın hayatının betimlendiği sahneler olarak tanımlanması gerektiğini iddia etmişlerdir. Bu metin, yeni belgeler ışığında söz konusu dizgenin içeriğini ve terminolojisini tartışmayı amaçlamaktadır.

2. Bizans Literatüründe Yortular ve Yortu Sahneleri

Ortodoks Kilisesi'nde yortular, litürjik açıdan önem derecelerine göre büyük, orta ve küçük yortular şeklinde sınıflandırılmıştı (Allison, 2000: 411-415). Tarihi 9. yüzyıla uzanan *Büyük Kilise Typikonu*'na göre büyük yortular; Paskalya, İsa'nın Doğumu ve Epifani olmak üzere sadece üç taneydi (Taft, 1991, II: 868-869). Ancak sonradan bunların sayısı; *Meryem'e Müjde*, *İsa'nın Doğumu*, *Epifani* (ya da *İsa'nın Vaftizi*), *Başkalaşım*, *Meryem'in Doğumu*, *Meryem'in Tapınağa Takdimi*, *İsa'nın Tapınağa Takdimi*, *Meryem'in Ölümü*, *Haçın Yüceltilmesi*, *Kudüs'e*

Giriş, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Pentekost yortularını içerecek şekilde on ikiye yükselmişti. Bunların içerisinde: Meryem'e Müjde, Meryem'in Doğumu, Meryem'in Tapınağa Takdimi, İsa'nın Tapınağa Takdimi ve Meryem'in Ölümü'nden oluşan beş yortu Meryem'in yortuları (*Θεομητορικὰ ἑορταί*); İsa'nın Doğumu, Epifani, Başkalaşım, Haçın Yüceltilmesi, Kudüs'e Giriş, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Pentekost olmak üzere diğer yedisi ise İsa'nın yortuları (*Δεσποτικὰ ἑορταί*) olarak tanımlanıyordu (Ware, 1969: 41 vd.).

Aslında daha İmparator Iustinianos döneminde (527-565) kilise litürjisinde on iki yortu şeklinde tanımlanmış bir kategorinin varlığına işaret eden kaynaklar vardır. Ancak bu kategorinin hangi yortuları içerdiğinden bahsedilmemektedir (Mango, 1986: 100). Böylelikle *büyük yortular* yanında, hatta kimi yerde onunla eş-anlamli olarak kullanılan *on iki yortu* ya da *on iki büyük yortu* şeklindeki tanımlamalar da ortaya çıkmış ve bu durum konuyla ilgili modern çalışmalar açısından bir kavram kargaşası da yaratmıştır. Öte yandan, 11. yüzyıla ait bazı manastır belgelerine göre bu listeye İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve Anastasis ile Azizler Petrus ve Paulus Yortusu, Vaftizci Yahya'nın Doğumu ve Vaftizci Yahya'nın Başının Kesilmesi Yortuları da eklenmiş ve böylece “Büyük Yortular” (*μεγάλα ἑορταί*) olarak tanımlanan yortuların sayısı on yediye ulaşmıştı (Thomas ve Hero, 2000: 1682).

Bulgaristan'da 1083 yılında inşa edilmiş Bachkovo Koimesis Manastırı'nın typikonunda, rahiplere yönelik olarak; “... her gün ilahi söylenirken, Rab İsa Mesih'in on iki yortusunun [ikonları] önünde, ayin bitene kadar on iki kandil yakılmalıdır” talimatının yazılı olduğu görülür. Bu talimat, on iki yortu imgesinin günlük ibadetlerdeki işlevini ve önemini gösterir. Aynı typikonun kutsal eşya ve ikonlarının kayıtlarını içeren envanter bölümünde kilisenin *on iki yortu betimlemeli bir templona* sahip olduğu bilgisi yer alır (Jordan, 2000: 536, 552). Belki de bahsedilen ikonlar bu templon üzerinde yer alan imgelerdi. Dolayısıyla Bachkovo typikonu, resim sanatında *on iki yortu* (dodekaóρθon) olarak tanımlanan belli bir imge ya da imgeler dizgesi olduğunu belgelemektedir. Benzer bir şekilde, Batı Anadolu'da, Philadelphia (Alaşehir) yakınlarındaki Skoteine (Boreine) Theotokos Manastırı'nın 1247 tarihli typikonunda da, “*templon üzerinde Rab İsa Mesih'in on iki yortusunu betimleyen*” küçük ikonlardan bahsedilir (Dennis, 2000: 1186) ve bu da söz konusu imgenin İmparatorluğun genelindeki yaygınlığını gösterir.

11. yüzyılda yaşamış şair ve yazar Ioannes Mauropous (990-1092) tarafından kaleme alınan “Büyük Yortuların Resimleri Üzerine” (*εἰς πίνακας μεγάλους τῶν ἑορτῶν*) başlıklı ekphrasis, resimsel ve ikonolojik ayrıntılar içermese de doğrudan yortu betimlemeleri üzerine yazılmış bir metin olması açısından oldukça önemlidir. Ioannes Mauropous bu metinde; İsa'nın Doğumu,

İsa'nın Vaftizi, Başkalaşım, Lazarus'un Diriltilmesi, Kudüs'e Giriş, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Anastasis, Şüpheli Thomas, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Pentekost olmak üzere tam on yortudan bahseder (De Lagarde, 1882: 2-8). Burada bir *kanon* olarak kabul edilen on iki yerine on yortudan bahsedilmesi ve belki de bununla ilişkili olarak *büyük yortular* (μεγάλους τών εορτών) tanımlamasının tercih edilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Ioannes Mauropous'un Kilisenin belirlemiş olduğu büyük yortular içerisinde yer almayan iki yortuyu; Lazarus'un Diriltilmesi ve Şüpheli Thomas'ı (bu yortu resim sanatındaki on iki yortu dizgesinin de bir parçası değildir) bu listeye dahil etmesi de ilginçtir. Bu da, yortular konusunda kilise takvimi ve resim sanatının farklı gelişim süreçlerini izlediğine ilişkin bir gösterge olarak değerlendirilebilir.

Bizans sanatı araştırmalarında “on iki yortu” (*dodekaórthon*) olarak tanımlanan dizgeye en yakın sıralamayı veren en erken tarihli kaynak ise 12. yüzyılda yaşamış Bizanslı yazar Theodoros Prodromos'a (1100 – 1165/70) ait olan bir şiiirdir. “*Rab İsa Mesih'in On İki Yortusu Üzerine*” başlıklı bu şiiirde Prodromos; Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Sünneti, İsa'nın Tapınağa Takdimi, İsa'nın Vaftizi, Başkalaşım, Lazarus'un Diriltilmesi, Kudüs'e Giriş, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Anastasis, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Pentekost olmak üzere on iki yortuyu sıralar (Hörandner, 1974: 47; Migne, 1865, 120: 1197). Bu dizilimde yer alan İsa'nın Sünneti yerine, muhtemelen yine 12. yüzyılda Meryem'in Ölümü'nün eklenmesiyle (Barut, 2012: 30 vd.; Kitzinger, 1988: 52-53) *on iki yortu* olarak tanımlanan dizge nihai şeklini almış gibi görünmektedir. Nitekim pek çok sanat eserinin yanında, 13.-14. yüzyılların Bizanslı yazarları Nikiforos Kallistos Ksantopulos ile Manuel Philes'in metinlerinde (Du Cange, 1688: 414; Miller, 1855: 9 vd.) *On İki Yortu* Meryem'in Ölümü'nün eklenmiş olduğu bu nihai formuyla karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, İsa'nın yaşamındaki başlıca olayların bir özetini sunan ve *On İki Yortu* (*dodekaórthon*) olarak tanımlanan bu dizgenin; Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Tapınağa Takdimi, İsa'nın Vaftizi, Başkalaşım, Lazarus'un Diriltilmesi, Kudüs'e Giriş, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Anastasis, İsa'nın Göğe Yükselişi, Pentekost ve Meryem'in Ölümü yortularını içeren kanonik bir yapı olarak 12. yüzyılda ortaya çıktığı söylenebilecektir.

3. Bizans Sanatında Yortu Sahneleri

Elbette yortular konusu öncelikli olarak kilise takvimi ve litürji ile ilişkilidir. Ancak yortularda anılan olayların görsel temsilleri üzerine bir araştırma salt bu bağlam ile sınırlandırılmaz. Çünkü görsel temsillerin kendilerine özgü gelişim süreçleri ve işlevleri vardır. 10.-11. yüzyıllardan itibaren yortu betimlemeleri olarak tanımlanan bu imgeler şüphesiz ilk kez bu dönemde ortaya çıkmamıştı. Aynı zamanda İsa'nın yaşamıyla ilgili İncil öykülerinin birer

temsili olan bu imgelerin Bizans resim sanatında erken dönemlere kadar uzanan bir tarihi vardı. Bu bağlamda, 6. ve 7. yüzyıllarda Filistin’de, kutsal yerleri ziyarete gelen hacılar için üretilmiş bir dizi *ampula* üzerinde yer alan kompozisyonlar büyük önem taşımaktadır. Bu ampulalar, Hıristiyan hacıların bir zamanlar İsa’nın yaşantısı ile kutsanmış olduğu yerlerden (*Loca Sancta*) aldıkları yağ, su veya toprağı taşımak için kullandıkları kurşun, kil gibi malzemelerden yapılmış kap ya da şişelerdi (Vikan, 1991, I: 81-82). Bunların üzerinde yer alan imgeler, Hıristiyan tarihinin önemli olaylarının gerçekleşmiş olduğu hac mekânlarının kendilerini de simgeliyordu. Ampulalar üzerindeki kompozisyonlar çoğunlukla; Meryem’e Müjde, Meryem’in Elizabet’i Ziyareti, İsa’nın Doğumu, İsa’nın Vaftizi, İsa’nın Çarmıha Gerilmesi, Mezar Başında Kadınlar ve İsa’nın Göğe Yükseliş’i gibi sahnelerden oluşuyor, sahneler merkezdeki bir imgenin etrafına madalyonlar içerisinde döngüsel bir düzenleme ile yerleştiriliyordu. Sonradan yortu betimlemeleri olarak karşımıza çıkacak olan imgelerin, ilk örnekleri ve bir bakıma öncülleri ampulalar üzerinde görülen bu kompozisyonlardı (Görsel 1) (Carr, 1991, II: 1462; Kitzinger, 1988: 59 vd.).

Otto Demus’a göre (1964: 15-16), anıtsal resim sanatı özelinde Bizans kilisesi yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik bir düzende gelişen üç sembolik bölüme ayrılmıştır. İmgeler yoluyla yapının en üst kısımları tanrının göksel krallığını, en alt kısımları ise yeryüzünü sembolize eder. Bunların ortasında yer alan ikinci bölge; kubbeye geçiş öğeleri olan pandantif ya da trompları, haç kollarını örten tonozları ve duvarların üst kısımlarını kapsamaktadır. Bu bölümlerde genelde İsa’nın hayatını betimleyen imgeler yer alır ve Demus bu imgeleri “yortu çevrimi” olarak tanımlar. Bu resimler aynı zamanda kiliseyi betimlenen olayların gerçekleştiği *Kutsal Topraklar*’ın bir imgesi haline getirir. Bu teori, Bizans kiliselerinin resim programlarının yorumlanması açısından hiyerarşik-kozmik ve litürjik bağlamlar yanında; yapının İsa’nın dünyevi yaşamı ile kutsanmış olduğu yerlerin bir imgesi olarak algılandığı topografik bağlamı ortaya çıkarır (Ousterhout, 2008: 258). Böylelikle yortu imgeleri kilisenin her bir bölümünün Kutsal Topraklar’daki bir yerle özdeşleştirilmesini sağlayan bir topografik bir yorum düzlemi sunar. Örneğin, kilisede *Başkalaşım* sahnesinin yerleştirildiği bölüm aynı zamanda İsa’nın başkalaşımının gerçekleştiği Tabor Dağı’nın da bir temsilidir. Dolayısıyla izleyiciler (inananlar) bu imgeler yoluyla Kutsal Topraklar’a sembolik bir hac yolculuğuna yönlendirilirler. Bu topografik bağlam hacı ampulaları üzerindeki imgeler ile yortu betimlemeleri arasındaki ilişkiyi de açıklar. Bachkovo Koimesis Manastırı’nın tyikonunda “hergün ayın bitinceye kadar on iki yortu ikonlarının kandillerle aydınlatılması gerektiği” yönünde talimat verilmesinin nedeni

belki de buydu. Yortu imgelerinin işlevi sadece bir öykü anlatmak değil aynı zamanda (öykünün gerçekleştiği yere ilişkin) uzamsal bir algı yaratmaktı.

Görsel 1 Monza ampulası, 600 civarı, Monza, Cathedral Museum and Treasury
(Caskey, vd. <https://artofthemiddleages.com/s/main/item/145>, Şubat 2026)

Elbette Otto Demus'un bu teorisine itirazlar da olmuştur. Robert Ousterhout (2008: 39), Demus'un yortu çevrimi olarak kategorize ettiği imgeleri İsa ve Meryem'in hayatından sahneler olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu ifade etmektedir. Thomas F. Mathews'e göre (1988: 14 vd.) ise Otto Demus'un yortu çevrimi tanımı kilisenin litürjik takvimi ile uyuşmamaktadır. Söz konusu çevrimlerdeki imgelerin seçimi İncil'deki sıralama ile ilişkilidir. Dolayısıyla bunları yortu çevrimi olarak tanımlamaya imkân yoktur, ancak İsa'nın hayatından öyküleri betimleyen imgeler olarak tanımlanabilirler. Bununla birlikte, yukarıda literatüre ilişkin sunulan özetle de görülebileceği gibi Bizans resim sanatında yortu imgeleri olarak tanımlanan bir kategorinin varlığı açıktır ve aslında Otto Demus da Bizanslıların bu terminolojisini kullanmaktadır (Maguire, 1992: 205).

Ayrıca Bizans sanatındaki yortu imgelerini doğrudan kilise takviminin bir uzantısı olarak değerlendirmemek gerekir. Bu imgeler kilise takviminin yanı sıra, ampulalar gibi hacı objelerindeki kompozisyonlar ve İncil öyküleri gibi farklı dizilerden seçimler yapılarak zaman içerisinde geliştirilmişti (Demus, 1964: 22). Örneğin Lazarus'un Diriltilmesi, Kilise tarafından belirlenen büyük yortular listesinde yer almaz. Ancak resim sanatındaki pek çok örnekte görülür

ve giderek *On İki Yortu* dizgesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu, İsa'nın mucizelerinden birini, özellikle de ölüleri diriltme mucizesini vurgulama isteğiyle diziye eklenmiş bir sahne olabilir. Aksi biçimde kilise takviminde büyük yortular arasında sayılan Meryem'in Ölümü ise nispeten geç bir tarihte, 12. yüzyılda söz konusu dizgenin bir parçası olabilmisti. Öte yandan bu dizgenin içerisine işleve ve bağlama göre eklemeler de yapılabiliyordu. Örneğin, İsa'nın çilesi ve dirilişi sürecine ilişkin bölümler; Son Akşam Yemeği, İsa'nın Havarilerin Ayaklarını Yıkaması, Yahuda'nın İhaneti, İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi ve Şüpheli Thomas gibi sahnelerle daha ayrıntılı olarak resmedilebiliyordu. Bunlar ayrıca Bizans Kilisesi tarafından “yortuların yortusu” olarak tanımlanmış Paskalya ile sonlanan *Kutsal Hafta* ile ilişkili sahnelerdi. Bazen de Meryem'in Doğumu, Meryem'in Elizabet'i Ziyareti veya Müneccimlerin Tapınması gibi Meryem'le ilişkili sahnelerle dizi genişletilebiliyordu.

Bizans resim sanatında yortu imgelerinin günümüze ulaşan en erken örnekleri 10.-11. yüzyıllara tarihlenir. Ancak bu imgelerin varlığının 9. yüzyıla kadar uzanabileceğine işaret eden bazı kaynaklar da vardır. İmparator VI. Leon (886-912) 34. Vaaz'ında, 890 yılında Stylianos Zaoutzas tarafından yaptırılmış bir kilisenin resimlerini tarif ederken on iki sahnelik bir diziden bahseder (Mango, 1986: 204-205). Her ne kadar metinde yortu imgeleri olarak tanımlanmamışlarsa da bu dizi birkaç sahne dışında on iki yortu dizgesi ile benzerlik göstermektedir.

On İki Yortu betimlemeli erken örneklerden biri Saint Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunan ve Konstantinopolis'te muhtemelen 10. yüzyılın ikinci yarısı veya erken 11. yüzyılda üretilmiş olan fildişi diptikondur (Evans & Wixom, 1997: 144-145). On iki yortu sahnesi diptikonun iki kanadına düşey üçer sıra halinde simetrik olarak yerleştirilmiştir (Görsel 2). Ancak diptikonda betimlenen sahnelerde bir on iki yortu düzenlemesinde yer alması gereken Lazarus'un Dirilmesi ve Meryem'in Ölümü görülmez. Bunların yerine Meryem'e Müjde'den sonra Meryem'in Elizabet'i Ziyareti ve Anastasis'ten sonra ise Şüpheli Thomas sahneleri eklenmiştir. Bu seçki belki de on iki yortu betimlemesiyle ilgili değişen tercihlerin erken bir örneğini temsil ediyordu. Lazarus'un Dirilmesi zaten kilise takviminde büyük yortular arasında sayılmıyordu ve Meryem'in Ölümü de ancak 12. yüzyılda yortu betimlemelerine dahil edilmişti. Ancak bu gerçeklik diptikondaki sahnelerin sıra dışı dizilimini sadece kısmen açıklar. Bunların yerine Meryem'in Elizabet'i Ziyareti ve Şüpheli Thomas'ın tercih edilmesi diptikondaki sahnelerin yerleşim düzeniyle de ilişkili olabilir. Diptikonda sahneler yatay üç sıra halinde ve her bir sıraya dört sahne gelecek şekilde düzenlenmiştir. En üstteki sıra görünüşe göre İsa'nın doğumu ve çocukluk dönemiyle ilgili sahnelere ayrılmış ve bu dizi Meryem'in

Elizabet'i Ziyareti ile daha da genişletilmiştir. Şüpheli Thomas ise en alt katmanda Anastasis'in yanında, İsa'nın dirilişine daha çok vurgu yapmak için eklenmiş bir sahne olabilir. Benzer bir durum Sina Azize Katerina Manastırı'ndaki bir 11. yüzyıl ikonasında da görülür. Bu ikona da ise Meryem'in Ölümü yerine, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Anastasis'in arasına yerleştirilmiş İsa'nın Kutsal Kadınlara Görünmesi (ya da *Herete*, Matta: 28: 8-10) sahnesi ile karşılaşıyoruz (Weitzmann, 1971: 293-295).

Görsel 2 On iki yortu betimlemeli fildişi diptikon, (Evans, Wixom, 1997: fig. 91)

Vatikan Kütüphanesi'ndeki 1059 tarihli Gr. 752 elyazmasında ise yortu sahnelerinin ardışık üç sayfa; 17v, 18r ve 18v üzerine düzensiz bir şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Bu elyazması kanonik on iki yortu sahnesini içeren erken tarihli örneklerden biridir. Ancak, Lazarus'un Diriltilmesi olması gereken sıralamanın dışında en sona yerleştirilmiş ve önüne de Mezar Başında Kadınlar'ın eklenmesiyle dizi toplamda on üç sahnelik sıra dışı bir düzenleme haline gelmiştir (D'Aiuto, 2016: 53-54, 109-111; Weitzmann, 1971: 294). Mezar Başında Kadınlar, Kilisenin büyük yortular listesinde olmadığı gibi yortu imgeleri içerisinde de görülen bir sahne değildir. Ancak yortu betimlemelerinin öncülleri olarak kabul edilen hacı ampulaları üzerindeki kompozisyonlarda sıkça tercih edilen bir imgedir. Mezar Başında Kadınlar'ın bu elyazması özelindeki tercihi ve özellikle Lazarus'un Diriltilmesi ile karşılıklı olarak yerleştirilmesi İsa'nın dirilişi ve ölüleri diriltme mucizelerini öne çıkarmayı amaçlayan bir ikonografik seçkinin sonucu olabilir. Bu örnekler, On iki Yortu (*dodekaórthon*) olarak tanımlanan geleneksel dizgenin 11. yüzyılda henüz tam olarak yerleşmediğine ilişkin işaretler olarak değerlendirilebilir. Bizans resim sanatında söz konusu dizgenin nihai formuna kavuşması Bizans literatürü ile eş-zamanlı olarak 12. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiş gibi görünmektedir.

Bu bağlamda, Sina Azize Katerina Manastırı'nda yer alan 12. yüzyıla ait bir ikona (Kitzinger, 1988: 52) ile Floransa'da, Opera di Santa Maria del Fiore'de yer alan 1300-1350 tarihli mozaik diptikon (Effenberger, 2004: 219-220) On İki Yortu dizgesinin eksiksiz biçimde yer aldığı eserler olarak öne çıkmaktadır (Görsel 3).

Görsel 3 On iki yortu betimlemeli mozaik diptikon ((Effenberger, 2004: fig. 129)

Yortu imgelerinin kilise resim programlarına eklenmesi ise görünüme göre çok daha karmaşık bir süreçti. Çünkü, her ne kadar Otto Demus naosta hemen kubbenin altındaki tromp/pendantif ve tonozlar alanını yortu çevriminin alanı olarak tanımlamış olsa da mimari yapılarda çoğu kez bu alanda on iki sahnelik bir döngünün yerleşimi için uygun yüzeyler bulunmuyordu. Bu nedenle çoğu örnekte yapının belli bir alanına yerleştirilmiş on iki sahnelik eksiksiz bir yortu programı görmek mümkün olmaz. Bunun belki de tek istisnası Kıbrıs'taki Panagia Monasgou Kilisesi'dir. Bu kilise 13. yüzyılda eksiksiz bir on iki yortu programı içeren fresklerle süslenmiştir (Stylianou, 1997: 238-245; Boyd, Anderson, Janssen, Majewsky, Seltman, 1974: 281, 292-309). Ancak Panagia Monasgou Kilisesi tek nefli, küçük bir yapıdır. Dolayısıyla naosu boydan boya örten beşik tonoz üzerine on iki sahnelik yortu programı kolaylıkla yerleştirilebilmiştir. Ancak anıtsal boyutlarda ve karmaşık yapısal tasarımlara sahip yapılarda, özellikle naosta imgelerin yerleştirilebilmesi bir sorundu. Bu sorunu aşmak için yeni bir mimari tasarım; sekiz destekli ve tromplu kilise tasarımı geliştirilmişti. Sekiz destek kubbenin çapını büyütme, tromplu tasarım ise iç mekânları bütünleştirmek amacını taşıyordu (Mango, 2006: 172). Sekizgen yapının merkezi vurgusu yortu imgelerinin naosta döngüsel yerleşimi için en iyi çözümlerden biriydi ve özellikle bu imgelerin yerleşimi için tasarlanmış gibi görünüyordu (Kitzinger, 1988: 57-58).

Bununla birlikte, bu tip yapıların erken 11. yüzyıldaki bir örneği Hosios Loukas Manastırı'nın kathedolikon kilisesinde, naosta; Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Tapınağa Takdimi,

İsa'nın Vaftizi ve Pentekost olmak üzere beş (Görsel 4), nartekse ise İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve Anastasis olmak üzere iki, toplamda sadece yedi yortu sahnesi yer alır (Ousterhout, 2019: 417; Chatzidakis, 1997: 22-36). Naosa daha fazla sahne yerleştirmek ve tam döngüsel bir çevrim kuşağı yaratmak amacıyla 11. yüzyılın ortalarında, Sakız Adası'ndaki Nea Moni'de sekizgen mimari tasarım daha da geliştirilmiştir (Ousterhout, 1992; 2019: 390 vd., Fig. 13.13). Köşelerdeki tromp nişlerine ek olarak ana yönlerde de nişler açılmış ve naosta toplamda sekiz sahnenin betimi mümkün olmuştur. Nartekse yerleştirilen dört sahne ile on iki sahnelik yortu dizisi tamamlanmış görünür ancak Meryem'in Ölümü bu dizide yer almaz. Üstelik Nea Moni'de sahnelerin kanonik sıralaması da bozulmuştur. Normalde Başkalaşım'dan sonra gelmesi gereken Lazarus'un Diriltilmesi ve Kudüs'e Giriş sahneleri nartekse taşınmış, çevrimin naostaki kuzey nişte Anastasis ile sonlanabilmesi için İsa'nın Çarmıha Gerilmesi'nden sonra kuzeybatıdaki trompa İsa'nın Çarmıhtan İndirilmesi betimlenmiştir (Maguire, 1992: 209).

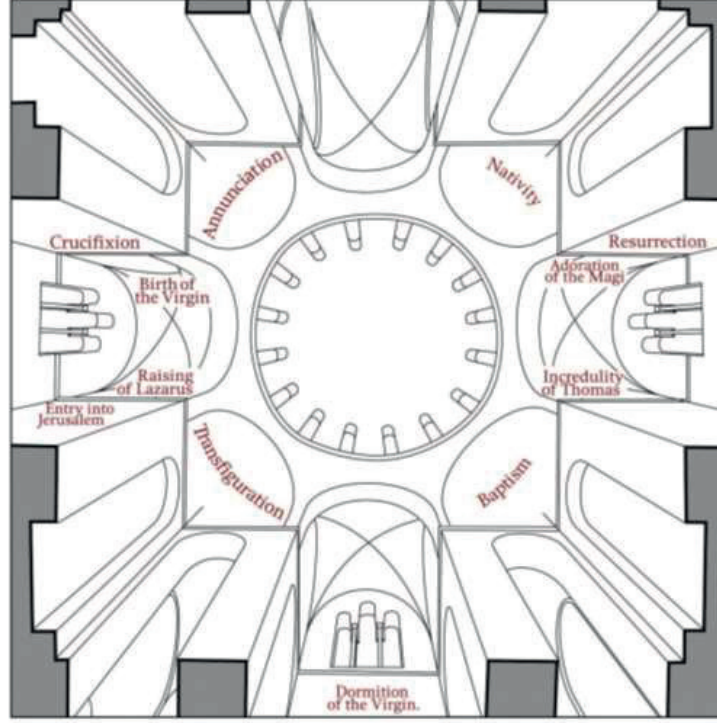
1080 civarında inşa edilen Daphni Manastırı Kilisesi naosa daha fazla yortu sahnesi yerleştirilebilmesi yönündeki çabayı gösterir. Naosun kuzey ve güney kollarına yapılan eklentiler ile ek sahneler için uygun yüzeyler oluşturulmuştur (Ousterhout, 2019: 419 vd., Fig. 17.18, 17.19). Daphni Manastırı Kilisesi naosunda yortu sahneleri doğudan başlayarak; Meryem'in Doğumu, Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, Müneccimlerin Tapınması, İsa'nın Vaftizi, Başkalaşım, Lazarus'un Diriltilmesi, Kudüs'e Giriş, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Anastasis, Şüpheli Thomas ve Meryem'in Ölümü'nü içerir (Zarras, 2016: 250). Böylelikle tam on iki sahnelik bir dizi naosa yerleştirilmiştir ancak bu dizi dodekaórthon olarak tanımlanan kanon ile farklılıklar gösterir. Yortu döngüsü doğuda, olması gerektiği gibi Meryem'e Müjde ile değil Meryem'in Doğumu ile başlamaktadır. Yine dodekaórthon'da olması gereken İsa'nın Tapınağa Takdimi, İsa'nın Göğe Yükselişi ve Pentekost bu diziye dahil edilmemiş yerlerine Meryem'in Doğumu ile Müneccimlerin Tapınması ve Şüpheli Thomas eklenmiştir. Meryem'in Doğumu dodekaórthon içerisinde olmasa da büyük yortular arasında bulunan bir yortuydu. Ayrıca yapının narteksinin güney biriminde Anna'ya Müjde ve Yohahim'in Duası, Rahiplerin Meryem'i Kutsaması ve yine büyük yortular arasında yer alan Meryem'in Tapınağa Takdimi sahneleri yer almaktadır. Daphni mozaiklerinde ikonografik olarak Meryem'in öne çıkarılışı kilisenin Meryem'e adanmış olmasıyla kısmen açıklanabilir.

Görsel 4 Hosios Loukas, kathedikon, 11. yüzyıl (Ousterhout, 2019: fig. 17.15)

Bununla birlikte Daphni naos mozaiklerinin ortaya çıkardığı sonuç, dodekaörthon dizgesinin en azından 11. yüzyıl boyunca katı biçimde bağlayıcı bir kural olmadığıdır. Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı gibi dodekaörthon ancak 12. yüzyılda bir kanon halini almış gibi görünmektedir. Kilise takvimi içerisinde belirlenmiş büyük yortular ya da on iki yortu gibi bazı kategoriler sanatçılar için muhtemelen genel başlangıç referanslarını sağlıyordu. Ancak yapının boyutları, bağlamı ve işlevine göre program belli oranda bir esneklik ile uygulanabiliyordu. (Maguire, 1992: 205-206). Bununla birlikte, söz konusu esnekliğin bir sınırının olduğu da açıktır. Örneğin, yortu sahnelerinden oluşan bir dizi içerisinde Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Vaftizi, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve Anastasis gibi sahneler hemen her örnekte sabit kalır. Özellikle kiliselerde bu sahnelere yapının en görünür noktalarında yer verilir. Dizinin ilk üç sahnesi; Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Vaftizi genelde naosta en belirgin yer olan tromp nişleri üzerine doğudan başlayarak yerleştirilir. Bu tür kurallar

programın öncelikle bir yortu programı olarak tanımlanmasını sağlayan düzenlemeler gibi görünmektedir.

Görsel 5 Daphni, naos ve mozaiklerin yerleşimi (Zarras, 2016: fig. 11.5)

Sonuç

Konuyla ilgili literatür ve günümüze ulaşan sanat eserleri incelendiğinde yortu sahnelerinin 11. yüzyıldan itibaren Bizans resim sanatı içerisinde ayrı bir dizge olarak yerleştiği görülmektedir. Bu dizgenin oluşumundaki başlıca kaynak elbette Kilise takvimidir. Bizans Kilisesi yortular konusunda hiyerarşik bir düzenleme yapmış ve Hıristiyanlık tarihinde önem derecesi yüksek olayların anmalarını “büyük yortular” (μεγάλαί έορταί) olarak sınıflandırmıştı. Literatürde birbirinden farklı sayılar veriliyor olsa da 11. yüzyıla ait belgelere göre bunların sayısı on yediydi. Sonradan, büyük yortular arasından doğrudan İsa’nın hayatı ile ilgili olan on bir yortuya Lazarus’un Diriltilmesi’nin eklenmesiyle “On İki Yortu” (dodekaórthon/ δωδεκάορτον) olarak bilinen dizgenin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle *On İki Yortu* dizgesi, *Büyük Yortular* kategorisinin bir alt-dizgesi gibi görünmektedir. Bizans literatüründe ve modern çalışmalarda kabul edildiği şekliyle On İki Yortu dizgesi; Meryem’e Müjde, İsa’nın Doğumu, İsa’nın Tapınağa Takdimi, İsa’nın Vaftizi, Başkalaşım, Lazarus’un Diriltilmesi, Kudüs’e Giriş, İsa’nın Çarmıha Gerilmesi, Anastasis, İsa’nın Göğe Yükselişi, Pentekost ve Meryem’in Ölümü sahnelerini içerir. Görünüşe göre söz konusu dizge bu son şeklini 12. yüzyılda almıştır. Bu

bağlamda On İki Yortu olarak tanımlanan kanon daha çok taşınabilir ikonalara özgü bir temsil biçimi gibi görünmektedir. 11. yüzyıl boyunca hem kaynaklarda hem de sanat eserlerinde sınırlı düzeyde de olsa On İki Yortu kanonundan farklı içerikler karşımıza çıkabilmektedir.

Bununla birlikte, Bizans sanatında yortu sahnelerinin yegane kaynağı Kilise takvimi değildir. Yortu sahneleri kilise takviminin yanı sıra, ampulalar gibi hacı objelerindeki kompozisyonlar ve İncil öyküleri gibi farklı dizilerden seçimler yapılarak zaman içerisinde geliştirilmiştir. Öte yandan bu dizgenin içerisine işleve ve bağlama göre eklemeler de yapılabiliyordu. Örneğin, “yortuların yortusu” olarak bilinen Paskalya ile sonlanan Kutsal Hafta ile ilişkili sahneler; Son Akşam Yemeği, İsa’nın Havarilerin Ayaklarını Yıkaması, Yahuda’nın İhaneti, İsa’nın Çarmıhtan İndirilmesi ve Şüpheli Thomas gibi sahneler programa eklenebiliyor; Meryem’in Doğumu, Meryem’in Tapınağa Takdimi gibi Meryem’le ilişkili sahnelerle dizi genişletilebiliyordu. Özellikle 11. yüzyıl kiliselerinin resim programlarında bu tür eklemeler ile çok sık karşılaşmaktadır.

Yortu sahneleri sadece betimlenen olaylara ilişkin bir tür anma ya da anlatı işlevi taşıyordu. Bu resimler, 6. ve 7. yüzyıllarda üretilmiş hac objeleri üzerindeki imgelerin birer türevi olarak, aynı zamanda kiliseyi betimlenen olayların gerçekleştiği Kutsal Topraklar’ın bir imgesi haline getiriyordu. Çünkü bir yortu sahnesi sadece içerdiği olayı değil aynı zamanda bu olayın gerçekleştiği kutsal yeri de temsil ediyordu. İzleyiciler (inananlar) bu imgeler yoluyla Kutsal Topraklar’a sembolik bir hac yolculuğuna yönlendiriliyordu. Böylelikle yortu sahneleri bulunduğu mekânla ilgili olarak deneyimsel bir işleve sahipti.

Yortu imgelerinin kilise resim programlarına eklenmesi ise görünüşe göre çok daha karmaşık bir süreçti. Çünkü, her ne kadar Otto Demus naosta hemen kubbenin altındaki tromp/pendantif ve tonozlar alanını yortu çevriminin alanı olarak tanımlamış olsa da mimari yapılarda çoğu kez bu alanda on iki sahnelik bir döngünün yerleşimi için uygun yüzeyler bulunmuyordu. Bu nedenle çoğu örnekte yapının belli bir alanına yerleştirilmiş on iki sahnelik eksiksiz bir yortu programı görmek mümkün olmaz. Anıtsal nitelikteki yapılarda özellikle naosa yortu sahnelerinin yerleştirilebilmesi için yeni bir mimari tasarım; sekiz destekli ve tromplu kilise tasarımı geliştirilmiştir. Böylelikle naos daha geniş, merkezi ve yortu imgeleri yoluyla deneyimsel nitelik kazanacak bir mekân olarak kurgulanmıştır. Bu tasarım yeni denemelerle daha da geliştirilerek Hosios Loukas naosunda sadece beş olan sahne sayısı Nea Moni’de sekize, Daphni Manastırı Kilisesi’nde ise on ikiye çıkarılmıştır.

Bununla birlikte, Daphni Manastırı Kilisesi naosundaki on iki sahne klasik On İki Yortu diziliminden farklıdır. Meryem’in Doğumu, Müneccimlerin Tapınması ve Şüpheli Thomas’ın

eklenmesiyle dizilim sıra dışı bir nitelik kazanmıştır. Bu durumda On İki Yortu dizgesinin en azından 11. yüzyıl boyunca katı biçimde bağlayıcı bir kural olmadığı sonucuyla karşılaşırız. Kilise takvimindeki Büyük Yortular listesi tasarımcılar için muhtemelen bir başlangıç referansıydı. Ancak yapının boyutları ve bağlama göre program belli oranda bir esnekliğe sahipti. Elbette bu esnekliğin de sınırları vardı. Örneğin, yortu döngüleri içerisinde Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Vaftizi, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi ve Anastasis gibi sahneler her zaman sabit kalır. Kiliselerde bu sahneler yapının en görünür noktalarında konumlandırılır. Dizinin ilk üç sahnesi; Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Vaftizi genelde naosta en belirgin yer olan tromp nişleri üzerine doğudan başlayarak, bir tür giriş bölümü (*introduction*) gibi yerleştirilir. Böylelikle farklı anlam katmanlarını içermesi muhtemel programın öncelikle bir yortu programı olarak tanımlanmasının önü açılmış olur.

Kaynakça:

- Allison, R. (2000) Black Mountain: regulations of Nikon of the Black Mountain, John Thomas, Angela Constantinides (Ed.), *Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments*, *Dumbarton Oaks* içinde (ss. 377-424). Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Barut, F. (2012). *Bizans Dönemi Kapadokya kiliseleri duvar resimlerinde Koimesis (Meryem'in Uykusu) tasvirleri*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi] Hacettepe Üniversitesi.
- Boyd, S.vd. (1974). The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and its wall-paintings, *Dumbarton Oaks Papers*, 1974, Vol. 28 (1974), 276-349.
- Caskey, J. Vd., (2026, Şubat 23). *Art and architecture of the middle ages: exploring a connected world*, <https://artofthemiddleages.com/s/main/item/145>
- Carr, A. W. (1991) New Testament Illustration, Aleksander Kazhdan (Ed.), *Oxford Dictionary of Byzantium* Vol. II içinde (ss.1461-1462), Oxford University Press.
- Chatzidakis, M. (1997). *Hosios Loukas: Byzantine Art in Greece*, Melissa Publishing
- D'Aiuto, F., (2016), Il Vat. gr. 752: fattura materiale, scrittura, mise en page (con qualche osservazione sul Salterio Hierosol. S. Sepulcri 53), Barbara Crostini, Glenn Peers (Ed.) *A book of psalms from Eleventh-Century Byzantium: The complex of texts and images in Vat. Gr. 752* içinde (ss.43-154). Biblioteca Apostolica Vaticana.
- De Lagarde, P. (1882). *Iohannis Euchaitorum metropolitae Quae in Codice Vaticano Graeco 676 Supersunt*, In *Aedibus Dieterichianis*.
- Demus, O. (1964). *Byzantine mosaic decoration: aspects of monumental art in Byzantium*, Boston Book.
- Du Cange, D. (1688). *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*.
- Dennis, G. (2000). Skoteine [Boreine]: Testament of Maximos for the Monastery of the Mother of God at Skoteine near Philadelphia, John Thomas, Angela Constantinides (Ed.) *Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments* içinde (ss.1176-1195), Dumbarton Oaks Research Library and Collection
- Effenberger, A. (2004). Images of personel devotion: miniature mosaic and steatite icons, Helen C. Evans (Ed.), *Byzantium Faith and Power (1261-1557)* içinde (ss.209-242).

- Evans H. C., vd. (1997). *The glory of Byzantium: art and culture of the middle Byzantine era, A.D. 843-1261*, Metropolitan Museum of Art.
- Hero, A. C., vd. (2000), *Byzantine monastic foundation documents: a complete translation of the surviving founders' typika and testaments*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hörandher, W. (1974). *Theodoros Prodromos: historische gedichte*. Wiener Byzantinistische Studien.
- Jordan, R. (2000). Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo, John Thomas, Angela Constantinides (Ed.), *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, içinde (ss.507-563), Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Kitzinger, E. (1988) Reflections on the feast cycle in Byzantine art, *Cahiers archéologiques. Fin de l'antiquité et Moyen Âge* Vol. 36 içinde 51-73.
- _____ (2002). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*, Kitabı Mukaddes Şirketi
- Maguire, H. (1992). The mosaics of Nea Moni: an imperial reading, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 46, 205-214.
- Mango, C., (1986), *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: sources and documents*, University of Toronto Press.
- Mango, C. (2006). *Bizans mimarisi*, Mine Kadiroğlu, (Çev.). Rekmay Ltd. Şti.
- Mathews, T. F. (1995). The sequel to Nicaea II in Byzantine church decoration, *Art and architecture in Byzantium and Armenia: liturgical and exegetical approaches*, (ss. 11-21), Aldershot Publisher.
- Migne, J. P. (1865). *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, Vol. 120, Imprimerie Catholique.
- Miller, E. (1855). *Manuelis Philae Carmina*, Vol. I.
- Mouriki, D. (1985). *The mosaics of Nea Moni on Chios*, Commercial Bank of Greece.
- Ousterhout, R. (1992). Originality in Byzantine architecture: the case of Nea Moni, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 51, No. 1, 48-60, University of California Press.

- Ousterhout, R. (2008). *Bizans'ın yapı ustaları*, Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ousterhout, R. (2019). *Eastern medieval architecture: the building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*, Oxford University Press.
- Stylianou, A. (1997). *The painted churches of Cyprus*, A.G. Leventis Foundation.
- Taft, R. F. (1991), Great Feasts, Aleksander Kazhdan, (Ed.). *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II içinde (ss.868-869), Oxford University Press.
- Vikan, G., (1991). Ampullae, Pilgrimage, Aleksander Kazhdan, (Ed.). *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I içinde (ss.81-82) Oxford University Press.
- Ware, A. K., vd. (1969). *The Festal Menaion*, Faber and Faber.
- Weitzmann, K. (1971), Byzantine miniature and icon painting in the eleventh century, Herbert L. Kessler (Ed.), *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination* içinde (ss.271-313), The University of Chicago Press, London.
- Zarras, N. (2016). Narrating the sacred story: New Testament cycles in middle and late Byzantine church decoration, D. Krueger, R. S. Nelson (Ed.), *The New Testament in Byzantium* içinde (ss.239-275), Dumbarton Oaks Symposia and Colloquia.

BÖLÜM 9

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN SOSYOLOJİSİ

Ayşegül DÜZGEL¹, Hamit ÖLÇER²

¹ Dr.,aysegulduzgel@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6729-8882

² Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyoloji Anabilim Dalı, hamitolcer@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1418-4237

Giriş

Hilmi Ziya Ülken sosyolojinin gerek kuramsal gerekse de kurumsal gelişiminde özgün katkılarda bulunan önemli bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülken, sosyoloji disiplininin yanı sıra felsefenin de Türkiye’de kurumlaşmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Bu amaçla Ülken, çeşitli dernekler ve enstitüler kurmak, dergiler çıkarmak ve var olanların daha da gelişebilmesi ve uluslararası akademik çevrelerle iletişime girebilmesi için yoğun çabalar vermiştir. Aynı zamanda felsefe eğitimini almış olan Ülken’in bu anlamda sosyolojik imgelem ve yönteminin bu felsefi tesir altında şekillendiği görülmektedir. Ülken’in fikir dünyası üzerine çalışmaları (özellikle Türk düşünce tarihi üzerine olan çalışmalarının) Türk-Anadolu düşünce dünyasının epistemik ve toplumsal temellerinin irdelenmesinin bir ürünü olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, Ülken’in yoğun olarak Türk modernleşme dinamiklerinin analizine dönük bir çaba içinde olduğunu belirtmek gerekir.

Öncelikle Ülken’in çalışmalarının arka planını oluşturan sosyolojik çerçeveyi yakalamanın nispeten zor olduğu söylenebilir. Yine de onun yapıtlarının tematik vurgusunun açık olduğu görülebilir. Bunun yanı sıra bir başka zorluk, Ülken’in çalışmalarındaki anahtar kavramların birbiriyle çok sıkı biçimde ilişkili olmasıdır. Örneğin onun uygarlık ve modernleşme kavramlarının çoğu kez birbirinin yerine kullanıldığı söylenebilir. Yine de bu çalışmada her bir kavramın ayırt edici sosyolojik içeriğine dair bir değerlendirmede bulunmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada Türk düşünce tarihinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkan Hilmi Ziya Ülken’in sosyolojisine dair genel bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Ülken’in sosyolojik yaklaşımı ve yöntem anlayışı, modernleşme, uygarlık (medeniyet), Anadoluçuluk ve insani vatanseverlik gibi kavramlar analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. Hilmi Ziya Ülken’in Yaşam Öyküsü

Hilmi Ziya Ülken 3 Ekim 1901’de İstanbul’da doğmuştur. Babası Eczacı ve Dişçi Mektebi organik kimya Profesörü Dr. Mehmet Ziya Ülken’dir. Annesi Müşfika Ülken’dir. Hilmi Ziya anne tarafından bir yanı Orta Asya’ya uzanan kültürlü bir ailenin çocuğudur (Vergili, 2008, s. 597). Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu’nun henüz varlığını devam ettirdiği bir dönemde, II. Abdülhamid’in hüküm sürdüğü zamanlarda (1901) ve II. Abdülhamid tahttan indirildiğinde, 31 Mart Olayı, II. Meşrutiyet’in ilanı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı gibi gerek Osmanlı ülkesi, gerekse tüm dünya üzerinde etkili olan birçok zorlu durumların yaşandığı bir süreçte çocukluk ve gençlik yıllarını yaşamış ve tüm eğitimini de bu dönemde tamamlamıştır (Bulut, 2008, s. 3). Ülken kaçınılmaz olarak çağın ağır toplumsal ve siyasal koşulları altında büyümüştür ve bu koşullar onun düşünce dünyasının şekillenmesinde

oldukça etkili olmuştur. Örneğin Ülken'in Osmanlı'yı kurtarma çabalarının ürünü olarak kabul edilen "Anadoluculuk" fikri bunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira kendisi 1919'da ve 1920'li yılların başında Anadolu hareketi içerisinde bulunmuştur. Henüz lise yıllarında iken, arkadaşlarıyla birlikte "Anadolu'yu kurtarmayı amaçlayan bir örgüt kurarlar. Ülken'in 1920'li yılların başlarında, *Dergah*, *Mihrab* ve *Anadolu Mecmuası* dergilerinde Anadolu kültürü üzerine yazıları yayınlanır. Özellikle 1930'lu yıllarda Ahmet Ağaoğlu, Mükrimin Halil Yinanç, Mustafa Şekip Tunç, Peyami Safa gibi isimlerle ev sohbetlerinde sık sık bir araya gelmesi dikkat çekicidir. Hilmi Ziya Ülken'in bu yıllarda beraber olduğu aydın çevresiyle ilişkisi sonraki yıllarda da sürmüştür (Bulut, 2008, ss. 4-5). Bunlar ışığında bir bakıma Ülken'in "aktivist" bir yazar olduğu söylenebilir. Ülken, beşeri-sosyal bilimlerin yalnızca belirli bir alanında değil, pek çok alanında akademik çalışmalar yürüten "çok yönlü" yazar tipine de uygun düşen bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ve Türkiye'de çok partili hayata geçişin olduğu zamanlarda Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ndeki görevini sürdürmüştür. 27 Mayıs 1960 ihtilali sonrasında ise "147'ler hadisesi ile" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ndeki görevinden uzaklaştırılmıştır. Ancak 1948 yılında ders vermeye başladığı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerine devam etmesinde herhangi bir problem görülmemiştir. İhtilalden sonra Hilmi Ziya Ülken Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevini sürdürmüştür, bir dönem için burada dekanlık görevi de yapmıştır. Sonraki yıllarda affedilerek İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine dönmesi teklif edilmesine karşın, bu teklifleri kabul etmeyerek çalışmalarını, ölene kadar, İlahiyat Fakültesi bünyesinde kalarak sürdürmeyi tercih etmiştir (Bulut, 2008, s. 5). Hilmi Ziya Ülken'in bu hayat hikâyesi; sosyal, siyasal ve kültürel hayattaki dönüşümlerin ve geçiş süreçlerinin izlerini onun hayatında, düşüncelerinde ve eserlerinde anlamlandırmalar yapabilmek bakımından önemlidir. Yetişme yıllarındaki özel koşullarının her şeyden önce kendisine memleket ve toplum sorunları karşısında duyarlı olması ve sorumluluk hissetmesi gibi özellikler kazandırdığı söylenebilir. Eşi Hatice Ülken de Hilmi Ziya Ülken'in çok yönlülüğü üzerine aşağıdaki açıklamalarda bulunmuştur:

Doğu-Batı kültürünün en derinine inmişti. Onun, felsefi, ilmî kültürünü benim anlamam mümkün değildir. O sahada ona öğrenci bile olamam. Evimiz bir kültür yuvası idi. Destanlar, şiirler yazılır, edebî, felsefi eserler tartışılırdı. Hilmi Ziya Ülken, filozof ve sanatkârdı. Yağlı boya, kara kalem, minyatür yapar, şiirler ve romanlar yazardı. Fakat bunlar onu, hiç dinlendirmezdi. Çünkü büyük bir tutku ile çalışırdı. Bazen tam yatacağımız zaman, aklına yağlı boya yapmak gelirdi. Bir gece sabah ezanları okunuyordu, ben hâlâ poz veriyordum. Bu da onun, sanatkâr yönlerinden biriydi. Eline kalem, kâğıt almadığı gün, hasta mıdır diye merak

ederdim. En sevinçli zamanlarını eserlerini yazarken veya bir eseri basılıp eline aldığı zaman müşahede ederdim. Hilmi Ziya Ülken'in bir başka özelliği de yazılarını tenhada yazmazdı. Evde ise, herkesin yanında, bilhassa, kahvede yazmayı severdi. Gürültü onu hiç rahatsız etmezdi, bilakis arada bir kahvesini yudumlayarak, tatlı tatlı çalışırdı.(Hatice Ülken, Sosyoloji Konferansları, ss. 9-11)

Hilmi Ziya Ülken'in nispeten çok sayıda eserinin olduğu söylenebilir. Genel olarak bakıldığında Türk kültürüne, Türk düşünce dünyasına odaklanan Ülken'in pek çok alanda ve farklı konularda yazdığı bilinmektedir. Kendisinin sosyoloji, felsefe, din, mantık, siyaset, ekonomi gibi (Vergili, 2006, ss. 19-20)geniş bir ilgi alanı yelpazesine sahip olduğu ve bu anlamda ömrü boyunca kaleme aldığı sayısız eser ve yazılarıyla başlı başına bir ekol hâline geldiği söylenebilir. Bu bakımdan onun çalışmaları sosyal-beşeri bilimlerin kurumlaşmasında önemli birtakım metinsel boşlukların giderilmesi hususunda oldukça önemlidir.

2. Hilmi Ziya Ülken'in Sosyoloji Anlayışı ve Yöntemi

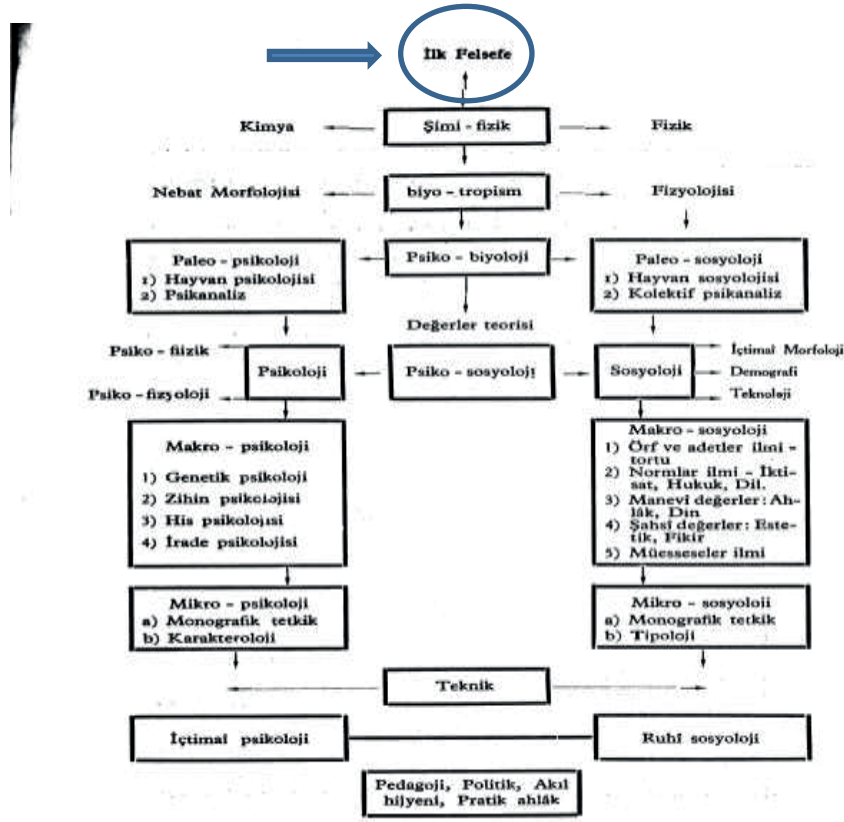
Her şeyden önce Hilmi Ziya Ülken'in sosyolojisi Durkheim'ın toplumsal olanı ele alışıyla yakından bağlantılıdır ve onun sosyolojik yöntemi de Durkheim'dan etkilenmiştir. Ona göre:

Durkheim tarafından kuralları tespit edilen bu metoda göre toplum olaylarını bir fikir değil, bir şey gibi görmek, bu incelemede her türlü peşin fikirleri terk etmek, bir toplum olayını ancak yine topluma ait olan başka bir olayla açıklamak ve toplum açıklamalarında başka olayların (biyolojik, psikolojik, fizik) ancak şart görevi gördüğünü göz önüne almak gerekir. Sosyoloji gözlem, tecrübe ve deney araçların asırasına göre başvurur. Bir yandan statistik metodunu kullanan Durkheim bir yandan da kök araştırması yaparken etnolojik monografik metoduna başvurur. Science sociale'in monografik ankete dayanan metodu birinciden oldukça farklı olduğu gibi yine bu okulda da Durkheim'ın görüşü ile yaklaştırma yapmıştır. (Ülken, 1969, s. 202)

Ülken, insanın bilimle olan ilişkisini 'hakimiyet' temeli üzerine kurmuştur; "İnsan kendi nefsine hakim olarak, ahlaki, tabiata hakim olarak ilmi, cemiyete hakim olarak siyaseti meydana getirmekle maddenin en yüksek eseri olan hakimiyet'in üç esaslı direğini kurmuştur" (Ülken, 1942, s. 35). Sosyoloji de bu bağlamda yeni bir bilim dalı olarak 19.yy'da Batı ülkelerinde topluma hâkimiyet amacıyla kurulmuştur (Vergili, 2008, s. 608). Başka bir ifadeyle belirtilecek olursa, diğer bilimlerin doğayı denetim altına aldığı gibi sosyoloji de toplumsal araştırmalar yoluyla toplumsal dünyayı denetim altına almaya çalışır. Yani sosyoloji de diğer bilimler gibi bilinemez olanı bilinebilir kılmakla toplumsal insan için yaşanılabilir hâle getirir diyebiliriz.

Ülken (1942), felsefi düşüncenin sosyoloji gibi insan bilimleri için bir zorunluluk olduğunu vurgulamakta ve sosyolojik yaklaşımların felsefi bir temelden yoksun olamayacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda Ülken'in sosyoloji çalışmalarının bu temel

üzerine dayandığını belirtmek gerekir. Aşağıdaki diyagramdan da anlaşıldığı üzere, Ülken'in başlangıç noktasının felsefe olduğu görülmektedir.

Kaynak: Ülken, 1949a, s. 49.

Ülken (1942, s. 12), sosyolojinin konusunun birçok bilimin varlık alanıyla ortak olduğunu, bu sebeple sosyolojinin diğer bilimlerden bağımsız düşünülmemeyeceğini belirtir. Örneğin; “kömürün maden fırınında yanması hem kimyayı hem fiziği hem tatbiki kimyayı, hem de istihsal hadisesi olmak bakımından sosyolojiyi ilgilendirir. Kutup yıldızının görülmesi astronomik, fakat Fenike gemicilerine yol göstermesi içtimai bir hadisedir” (Ülken, 1942, s. 33). Dolayısıyla fizik ister dünyadan kaynaklı gelişmeler olsun ister insan ilişkilerinden kaynaklı hadiseler olsun, nihayetinde her türlü gelişmenin sosyolojik bir mahiyeti olacaktır. Ayrıca sosyoloji salt toplumsal dünyanın değil, toplumsalı dolaylı veya doğrudan etkileyen her şeyin bilgisini ve çözümlemesini de sunmaktadır.

Ülken, sosyolojinin daha çok tümevarımsal açıdan bir bilgi edinme yoluyla ilerlemesi gerektiğini düşünür. Bu açıdan Comte'un tümdengelim metodunu eleştirir (Gültekin, 2024, s. 1481). Ülken'e göre, sosyoloji hareket noktası olarak, monografik gözlemler ve karşılaştırmaları, istatistik aracılığıyla, gözlemlerin soyutlanması yoluna gidebilir (Vergili, 2008, s. 611). Ülken geniş manada sosyolojik metodolojiyi 3 grupta ele almaktadır: içtimai monografi, içtimai istatistik ve tarihi metot (Ülken, 1949b, ss. 142-143). Daha özelde ise ona

göre sosyolojide iki esaslı yolun ön plana çıktığı görülür: Monografi ve anket (Ülken, 1942, s. 51). Bu anlamda Ülken'in gözlem ve deneye önem verdiği açıktır. Başka bir deyişle buradan Ülken'in "saf teorik" bir sosyoloji anlayışına karşı mesafeli olduğu söylenebilir. Bir yandan monografik gözlemler aracılığıyla yapılan tespitlerle mevcut sorunların tespit ve çözümlerine gidilebileceğine dair de inanca sahip olduğu görülmektedir. Ancak elde edilen bilgilerin daha önce de aktarıldığı üzere felsefi bir bakış açısı ile yorumlanması ve değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. "Sosyolojiyi meşru kılabilmek için bir bilgi ve değer teorisine dayandırmak lazımdır" (Ülken, 1949a, s. 26). Ülken'in bu anlayışı açık biçimde "bilgi sosyolojisi"nin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu durumu onun fikirlerinin çağdaş yankıları olarak değerlendirmek de mümkündür.

Sosyoloji biliminin yöntemine oturtulacak felsefi görüş onu salt teknik bir gözlem bilimi olmaktan çıkaracak konusu insan ilişkileri ve toplum meseleleri olan sosyolojiyi dinamik bir yapıya taşıyacaktır. Bugün Türk sosyolojisinin en önemli meselesi budur. Özellikle alan araştırmalarına yönelmiş olan pek çok sosyolog ve araştırmacı bir takım anket ve monografilerle bilgiler toplamakta, fakat bunların felsefi bir biçimde ele alınması ve değerlendirilebilmesi meselesine gelindiğinde ne yapılacağı pek bilinmemektedir. Yapılan araştırma felsefi bir temele oturtulamayınca da sıradan bir anketten öteye geçmemektedir. İşte Türk sosyolojisini bu açmazdan kurtaracak olan, Hilmi Ziya'nın özellikle üzerinde durduğu, felsefi bakış ya da Baykan Sezer'in belirttiği gibi bir 'dünya görüşü' temelinden hareketle sosyoloji meselelerinin ele alınması olacaktır. (Vergili, 2008, s. 612)

Ancak tüm bunların yanında Ülken'in sosyolojisinin nispeten erken dönem Türk sosyolojisinin bir bileşeni olsa da onun sosyolojik yaklaşımının pek üzerinde durulmayan ancak dikkat çekici bir özelliğinin olduğunu belirtmek gerekir. Başlangıçta Comte ve Durkheim gibi erken sosyolojik yaklaşım ve yöntem anlayışlarının etrafında şekillenen pozitivistik-deterministik sosyolojiden tamamen muaf olmasa da yine de Ülken'in bu katı pozitivistik sosyoloji anlayışına karşı mesafeli olduğu açıktır. Bu anlamda onun metinlerinin genel itibarıyla fenomenolojik denilebilecek bir tarafının olduğu söylenebilir. Bu anlamda Ülken'in kendi zamanındaki çağdaş düşünürlerden daha ilerici (yenilikçi) bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmek gerekir. Kaldı ki Ülken'in felsefe eğitiminden gelmesi dolayısıyla bu fenomenolojik etkinin açıklığı daha da anlaşılabilir hâle gelmektedir. Zira "Hilmi Ziya Ülken'in, gerek kendi eserlerinde fenomenolojiden ilk bahseden kişi olması, gerek *Yirminci Asır Filozofları* (1936) adlı çalışmasında fenomenolojiye hasredilmiş bir bölüm kaleme alması, dahası Husserl felsefesine birçok referansta bulunmuş olması nedeniyle, Türkiye'deki fenomenoloji serüveninin başına yerleştirilmesi mümkündür" (Küçükalp, 2011, s. 276). Vergili ve Bozkaya'nın (2024, s. 217) da açıklıkla vurguladıkları üzere "Ülken ne salt

idealist ne de salt materyalisttir. Söz konusu etkileşimle beraber bir hakikat arayışı onun duruma fenomenolojik temelde baktığının kanıtı olarak görülebilir.” Fakat Ülken’in potansiyel fenomenolojik sosyoloji anlayışına rağmen tamamen sistematik denilebilecek fenomenolojik bir çalışmanın çabası içinde olduğunu söylemek zor olacaktır. Burada açık olan şey, Ülken’in meselelere saf pozitivistik olgular dünyası üzerinden bakmadığıdır. Ülken için önemli olan nokta sosyolojik meselelere “dışarıdan” değil, “içeriden” yani anlamlar dünyasından bakmak olmuştur. Onun neredeyse pek çok metninin bize mistik gelmesinin nedeni de muhtemelen bu olmaktadır.

3. Hilmi Ziya Ülken’in Türk Modernleşmesini Çözümleyişi

Hilmi Ziya Ülken Türk modernleşmesinin fikri temellerine dair kuramsal bir çerçeve ortaya koymaya çalışır. Bu kapsamda Ülken, modernleşme olgusunu çağdaşlaşmanın ve dolayısıyla çağdaş batının entelektüel ve teknolojik gelişmelerinin ürünü olarak kabul eder ve Türk modernleşmesinin arka planını oluşturan entelektüel dinamikleri çözümlemeye girişir. O, Türk modernleşmesinin dinamiklerini sosyo-tarihsel ve felsefi analiz düzeyinde derinlemesine ele almıştır.

Ülken’e göre çağdaşlaşma batılılaşmak, batılılaşma da modernleşme olarak karşımıza çıkar. Ona göre batılılaşma, batı kültürüne ayak uydurabilmek için o kültüre ulaşabilmektir. Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman, 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek yol vardı o da: Modernleşmek (Ülken, 2021, ss. 4-5). Hilmi Ziya’ya göre modern düşünce; Rönesans’tan başlayarak Descartes’tan sonra tamamıyla kendini gösteren Avrupa düşüncesidir. Ona göre Türkler, Tanzimat’tan daha önce başlayarak gittikçe daha zorunlu ve kaçınması imkânsız bir hâl alan Avrupa ile temas sonucunda modern düşünceye temkinli olarak girmeye başlamışlardır. Modern düşüncenin sonucunda da müspet ilimler, fikir hareketleri, felsefeler ortaya çıkmıştır. Onlar, gerek yöntem, gerek amaç itibarıyla ümmet düşüncesi ile bağlarını tamamıyla kesmişlerdir (Ülken, 2007, s. 69). Ülken’in “ümmet” düşüncesinden “modern düşünce”ye geçişi dile getirmesi bir bakıma Auguste Comte’un “üç hâl yasası”na benzer türden evrimci-pozitivistik bir bakış açısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla burada ümmet düşüncesi geleneksel dini veya mistik-metafizik bakış açısının egemen olduğu bir çağı temsil ettiğini, modern düşüncenin ise doğal olarak pozitivist bilgi çağını temsil ettiğini belirtmek gerekir.

Ülken için Türkiye’de “Aydınlanma” devri diye bir dönemin olduğunu söylemek zordur. Ona göre “Aydınlanma” doğal bir fikir sürecinde değil, 19. yüzyılın ortasında birdenbire dışarıdan gelen bir fikir aşısının ürünü olarak doğmuştur (Ülken, 2021, s. 70).

Dolayısıyla aydınlanma bir etkilenme sonucu var olmuştur. Ancak bu etkilenimin sonucundan ziyade Batılı kavramların İslam dini ve Türk toplumunun gelenekleri açısından yeniden yorumlanmasıyla (başka bir deyişle sentezlenmesiyle) karşımıza çıktığı görülmektedir. Zira bu sentez girişiminin en açık örneğini Namık Kemal'in metinlerinde de görmek mümkündür.

Ülken için Tanzimat, toplumun bütün alanlarında eski ile yeniyi karşı karşıya getiren ikilik dönemidir. Bu ikiliğin çatışan manzarası en çok hukuk probleminde kendini göstermiştir (Ülken, 2021, s. 80). Zira Tanzimat döneminin önemli aşamalarından biri olan meşrutiyet, Osmanlı'da sadece politik anlamda bir hareketliliği ve değişimi değil, aynı zamanda toplumsal bir hareketliliği de beraberinde getirmiş ve Osmanlı toplumunun yeni Türkiye toplumuna evrilmesinde öncü bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Ülken, Tanzimat döneminin imparatorluktan ulus-devlete geçişi mümkün kılan sosyolojik olanakları kendi içinde barındırdığına dikkat çekmiştir.

Ülken, Türk düşünürlerini “toplumun bunalımlarına duyarlı olan, fildişi kulelerde yaşamayan, sorumluluğunu bilen ancak henüz orijinal fikirler üretemeyen ve yüzeysel kimseler” olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Ülken, Türk düşüncesinin karşıt fikirler üzerine sentez yapabilenler ile gelişebileceğine dair iyimserliğini korumuştur (Ülken'den akt. Aslan, 2010, s. 108). Buradan hareketle Hilmi Ziya Ülken'in tek bir sabit fikir öne sürmektense, düşüncüyü farklı fikirlerle birlikte yeniden değerlendirme eğiliminde olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte yine de Ülken'in Marksist diyalektik bakış açısına sahip olduğu sonucuna ulaşamayız. Daha ziyade Ülken'in, olayları bütüncül (holistik) açıdan ele alan disiplinlerarası bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir.

Ülken, modernleşmenin sadece maddi açıdan değil, aynı zamanda entelektüel-zihinsel üretimi ve gelişimi açısından da düşünülmesi gerektiğini ifade eder. Daha öz bir ifadeyle Ülken'in bakış açısında modern bir zihin olmayınca modern teknolojilerin, modern sanatın veya kültürün kullanılmasının bir anlamı olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak buradan hareketle Ülken'in modernleşme karşıtı olduğuna dair doğrudan bir çıkarım yapılamamaktadır. Zira Ülken'in neredeyse tüm akademik kariyerinin tamamını Türkiye'nin çağdaş düşünce çizgisinin olanaklarını ortaya koymakla geçirdiği belirtilmelidir.

4. Hilmi Ziya Ülken'in Uygarlık Çözümlemesi

Hilmi Ziya Ülken'de uygarlık (medeniyet) tamamlanmış bir proje değil, bir “süreç”tir. Ona göre medeniyet “sürekli bir yürüyüş” hâindedir (Ülken'den akt. Bulut, 2012, s. 144). Burada Ülken'in uygarlaşma sürecini hem sözün gerçek anlamında hem de metaforik anlamda “tercüme” sözcüğü üzerinden çözümlemeye çalıştığı görülmektedir. O hâlde ona göre uygarlığın bir süreç olmasını sağlayan şey “tercüme”dir. Tercüme ile kastedilen şey, temelde

uygarlıkların birbirleriyle olan entelektüel etkileşimleridir. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı yapıtında Ülken, İslam medeniyetinin Yunan medeniyetinden, daha sonra da Orta Çağ'da ve sonrasındaki Batı medeniyetinin İslam medeniyetinden tercüme yoluyla aldıklarını göstermeye çalışmaktadır. Söz konusu çalışmada, medeniyetlerin sürekli olarak birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarından bahsederek, bu etkileşimi sağlayan en önemli araç olarak “tercüme”nin rolünü göstermek istemektedir (Ülken'den akt. Bulut, 2012, s. 144). Burada Ülken'in uygarlaşma sürecini tek merkezli ve doğrusal-ilerlemeci bir düzeyde ele almak yerine çok merkezli ve çevrimsel-döngüsel olarak işleyen yapısına odaklandığı görülmektedir.

Türkiye'nin uygarlaşma süreci aynı zamanda çağdaşlaşma/modernleşme serüveniyle ilişkili olarak değerlendirildiğinde Ülken, bu noktada Türk modernleşme algısının ve bu konuyla ilgili ortaya konulan çalışmaların derinlikten yoksun olduğunu düşünür. Ona göre yapılması gereken şey, her şeyden önce çağdaş Batı uygarlığını iyi bilmek, öte yandan Türk tarihini her yönüyle detaylı olarak incelemek ve nihayetinde Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısını ve özelliklerini saptamak ve böylece derinlikli bir çağdaşlaşma girişiminde bulunmaktır. Mesele bu şekilde kapsamlı ve derinlikli olarak algılanmadığı ve değerlendirilmediği için Batıya ilişkin bakış açısı da sorunlu olmuştur. Dahası Batılılaşma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Ülken, 1985, ss. 22-23).

5. Evrenselci Bir Kimlik İnşası: “Anadoluculuk” ve “İnsani Vatanseverlik”

Hilmi Ziya Ülken ile özdeşleşen iki önemli kavramdan söz etmek gerekir. Bunlardan biri “Anadoluculuk” diğeri ise “insani vatanseverlik”tir. Ülken'in bu iki kavramı kullanışı ve çözümleyişi dönemin olağanüstü koşullarının (özellikle Osmanlı'nın çözüldüğü zamanda) yeni bir kimlik ve dolayısıyla yeni bir milliyetçilik tasarımına duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığı söylenebilir. Burada bir bakıma Ülken, politik ağırlıklı sosyolojik bir yorum girişiminde bulunmaktadır. Bu açıdan her ikisi de birbirini tamamlar nitelikte olan bu iki kavramı ele almak oldukça önemlidir.

Öncelikle Ülken'in Anadoluculuk fikrinin savunuculuğunu yaptığını belirtsek de bu kavramı kullanan ilk kişi olmadığını da eklemek gerekir. Aslına bakılırsa bu akım ya da hareketin 1924-25 yıllarında “Ahmed Halil, Ahmed Hamdi Tanpınar, Faruk Nafiz Çamlıbel, Hilmi Ziya Ülken, Mehmed Halid Bayri, Mükremin Halil Yınanç, Necib Asım Yakasız, Necip Fazıl Kısakürek, Yahya Kemal Beyatlı ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu” gibi isimlerin yer aldığı Anadolu Mecmuası denilen bir derginin yazılarına kadar uzandığı görülmektedir (Yücel, 2021, s. 17).

Kavramın isimlendirilmesi hikâyesine bakıldığında “Anadoluculuk ismiyle bilinen bu fikir akımının Hilmi Ziya’nın dilindeki karşılığı ‘Memleketçilik’ tir. Hareketin isimlendirilmesinde Hilmi Ziya’nın ‘Memleketçilik’ önerisinin yanı sıra ‘Türkiyecilik’ ifadesi de geçer. Tüm bu önerilere rağmen Mehmet Halit’in ‘müthiş güzellik ve emsalsiz bir cazibe’yi çağrıştırdığını düşündüğü ‘Anadoluculuk’ ismi kabul edilmiştir” (Kılıçarslan, 2014, s. 76). Öte yandan Ülken’in buradaki özgün katkısı Anadoluculuk hareketini politik-sosyolojik açıdan çözümleme girişiminde bulunmasıdır. Ülken bunu yaparken (tıpkı Namık Kemal’de görülebileceği üzere) evrensel unsurları yerel/yerli unsurlarla entegre etme eğilimindedir. Adıgüzel (2025, s. 1832) de Ülkenci Anadoluculuk’un, kimlik ile bilgi üretiminin yerli temeller doğrultusunda yeniden yapılandırılmasının önemine dikkat çeker. Ülken’in önerdiği kültürel model, geçmişe bağlı kalmadan geleceği şekillendirebilecek esneklik ve açıklığı barındırmaktadır. Belirtmek gerekir ki Anadoluculuk, kültürel sürekliliği etik, tarihsel ve felsefi temeller üzerine yeniden kurmayı hedefleyen bir düşünce hareketidir. O hâlde Anadoluculuk hareketinin dayandığı etik, tarihsel ve felsefi temeller yine Anadolu’dur denilebilir.

Ülken’in Alevi-Bektaşî gibi yerel motifleri yeni bir kimlik için dayanak noktası olarak seçmesindeki neden sanılanın aksine belirli bir mezhebi veya belirli bir dinsel görüşü merkeze almakla ilgili değildir. Ülken’in amacı evrensel gelişmelere paralel olarak Türkiye’nin yeni kimliğinin yine evrenselci söylemlere sahip olan Alevilik-Bektaşîlik gibi unsurlarla sosyolojik inşasıdır. Bununla bağlantılı olarak Ülken’in çözümleme konusu ettiği şeylerin başında “destanlar”ın geldiği görülür. “Ona göre, destan sadece bir sanat değil aynı zamanda sosyolojik yönüyle de önemlidir” (Vergili&Bozkaya, 2024, s. 215). Tıpkı Durkheim’in din olgusunu sadece teolojik açıdan değil, aynı zamanda sosyolojik açıdan yorumlayışında olduğu üzere, Ülken’in de destanları sadece mitolojik açıdan değil, toplumsal işlevleri açısından yorumladığı görülmektedir.

Her ne kadar “Anadoluculuk, bu anlamda kültürel bir yönelim olmanın yanı sıra, epistemik tahakküme karşı yerel düzeyde bir direniş aracı olarak” (Adıgüzel, 2025, s. 1830) işlev görüyor olsa da öte yandan Ülken’in özünde evrenselci temalar barındıran yerel/yerli unsurları Batılı evrenselci değerlerle uyumlulaştırmaya çalıştığı da aşikârdır. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki her ne kadar Anadoluculuk saf kurgusal bir fikir gibi anlaşılabilir da nihayetinde Anadoluculuk fikrinin dayandığı somut, maddi dayanağın ve pratiklerin olduğu hesaba katılmalıdır. Aynı zamanda “memleketçilik” olarak lanse edilen bu kavramın milli kimliğin kalkınmasına dönük bir hamleyi de içeren ekonomik bir boyutunun olduğunu da

söylemek gerekir. Ülken'in buradaki katkısının tam da Anadolu/memleketçi düşünce çizgisinin tarihsel-sosyolojik arka planının inşası noktasında karşımıza çıktığı görülmektedir.

Ülken'in diğer önemli kavramı olan “insani vatanseverlik”¹ olarak nitelendirdiği şeye baktığımızda burada düşünürün çok daha evrenselci-hümanistik bir milliyetçilik yaklaşımını geliştirdiği söylenebilir. “Özellikle İnsani Vatancılık konusunu derinlemesine inceleyen yazar, insaniyetçilik ve vatanseverliğin birbirini tamamlayan temel unsurlar olduğuna, biri olmadan diğerinin olamayacağına dikkat çekmiştir” (Biçer&Demir, 2028, ss. 287-288). Ülken bir anlamda mevcut milliyetçilik kuramlarının dayandığı salt etnik, ırksalcı veya saf yerlici motiflerin ötesinde daha kuşatıcı, evrensel veya kozmopolit denilebilecek tarzda özgün bir yaklaşıma sahiptir. Bunun yanı sıra Ülken'in insani vatanseverlik tasarımı onun bir süreç olarak kabul ettiği uygarlaşma çözümlenmesiyle de tutarlılık arz eder. Aslına bakılırsa bu neredeyse bir çeşit farklı ulusların birliğini ifade eden küresel bir proje gibidir.² Ülken, insani vatanseverliği şöyle ifade etmektedir:

İnsanlık, karşımızda olup bitmiş bir gerçek değil, insan çabalarının son hedefi, hasreti çekilen ideal “birlik”tir. Bu ideal “birliğe” “çokluk”tan, milletlerin gerçek çokluğundan gidilir... Millet denen gerçeğe ayağımı basmayan için “birlik” ideali hayal olarak kalacaktır. İnsan için bütün dâvalar, cemiyet ve ruh için savaşlar bu gerçek üzerinde başlayacak, kuvvetle ona dayanarak ideale yükselecektir. Biz bu yükselişe “insani vatanseverlik” diyoruz. (Ülken, 2011, ss. 262-263)

Ülken insani vatanseverlik fikrini sanılanın aksine salt ütopyik-felsefi bir tasarım olarak değil, aslına bakılırsa insanlığın uygarlaşma ve çağdaşlaşma/modernleşme sürecinin somut bir tezahürü olarak çözümlenmeye çalışır. Ülken bir yandan olgusal anlamda dışsal unsurların bir yandan da içsel unsurların müşterek bileşiminden müteşekkil hümanistik bir milliyetçilik tasarımını ortaya koymaktadır.

Ülken, kişiliğin kemalini olgu inancı ile ideal inancın birleşimi olan hakikat yargıları bağlamında “insani vatanseverlik”le açıklar ve gerçeklikten bağımlı koparmamış büyük bir ideal olarak ileri sürdüğü insani vatanseverliğin yolunu “aşk ahlakı”na ulaşmakta görür. Bu yolda dört derece ve bunları niteleyen dört mertebemeldir. Birincisi, bir topluluk ile hareket eden, ona bağlanan herkesin dâhil olduğu “halk” mertebesidir ve bu mertebede egemen olan “korku ahlakı”dır. İkincisi, duyarsızlığın ve kör yığınların yetersizliğinin farkına vararak daha nitelikli bir hayatı arzulayanların ulaştığı “vatandaş” mertebesidir ve burada daha çok “ümit ahlakı” egemendir. Üçüncüsü, benlik güden, özgürlüğünü her şeyin üstünde gören ve bundan dolayı “gurur ahlakı”nı benimseyen herkesin vardığı “vatansever” mertebesidir. Dördüncüsü ise bencil arzu ve isteklerinden arınarak

¹Bu terime ilkin *İnsani Vatanperverlik* (1933) adlı yapıtında rastlamaktayız. Kitap sonraki yeni baskılarda *İnsani Vatanseverlik* (1998) şeklinde karşımıza çıkmıştır. Ülken insani vatanseverlik terimine ayrıca *Aşk Ahlakı* (2011) adlı eserinde sıklıkla göndermelerde bulunmuştur.

²Burada Ülken'in Immanuel Kant'ın *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme* (1795[2020]) adlı yazısından etkilenmiş olsa gerektir.

aşka ulaşan, “varlığın oluşuna katılan ve kemal için yola çıkan” ve “aşk ahlakı”nı benimseyen her insanın eriştiği “insani vatansever” mertebesidir. (Bakır, 2015, s. 360)

Yukarıda Bakır’ın da özetlediği üzere, Ülken’in vatanseverlik bakış açısının merkezinde, insanın ait olduğu yerel unsurların giderek evrensel değerlerle kaçınılmaz olarak eklemlendiği ve dahası “öyle olması gerektiği”ne dair normatif bir tasarımın olduğunu görmek mümkündür. “Hakiki bütünlük, her ikisini, yani gerçeklikle ideali birleştiren insani vatanseverliktir. İnsani vatanseverlik çoklukta birlik, değişiklikte sabitlik, başka deyişle kültür çeşitliliğine dayanan insancılık demektir” (Ülken, 2011, s. 378).

Ülken her ne kadar felsefi-normatif bir düşünme tarzıyla karşımıza çıkıyor gibi görünse de nihayetinde onun insani vatanseverlik ile ifade ettiği şeyin, küresel açıdan düşünüldüğünde, evrensel birtakım sosyolojik gerçekliklerden de bağımsız olmadığını söylemek gerekir. Bu anlamda Ülken’in insani vatanseverlik fikrini en iyi sanatsal-kültürel amaçlı küresel kuruluşlar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda dünyadaki kültür çeşitliliğini ön plana çıkaran UNESCO gibi benzeri küresel kuruluşların dünyanın ortak “kültürel mirasları”nı koruma altına alma düşüncesinin temelinde insani vatanseverlik ya da hümanistik vatanseverlik veya hümanistik milliyetçilik eğiliminin bir tezahürü biçiminde yorumlamak mümkündür. Bu, insanı hem belirli bir toprağa ait olduğunu hem de yerel unsurlarıyla beraber insanlığın kültürel kazanımlarının aynı zamanda dünyanın ortak, evrensel mirası olarak kabul etmenin sosyolojik-antropolojik açıdan temellendirilmesi girişimi olarak okunabilir.

6. Hilmi Ziya Ülken’in Türk Sosyolojisine Katkıları ve Bazı Eleştirel Perspektifleri

Hilmi Ziya Ülken’in, sosyolojinin gerek kurumsal gerekse teorik anlamda gelişimi açısından önemli katkı ve girişimlerinin olduğu görülmektedir. Ülken, ilgi duyduğu alanlarda akademik üretimlerde bulunmasının yanı sıra Türkiye’de sosyolojinin ve felsefenin kurumlaşması amacıyla dernekler ve enstitüler kurmak, dergiler çıkarmak ve var olanların daha da gelişebilmesi ve uluslararası akademik çevrelerle iletişime girebilmesi için yoğun çaba vermiştir (Bulut, 2012, ss. 124-125; Vergili, 2006).

Ülken sosyolojiyi sadece soyut bir çalışma alanı olarak kabul etmemektedir. O, teorik çalışmalardan elde ettiği sonuçları, somut toplumsal olayları anlayabilmek ve toplumların geleceğine ilişkin bilimsel belirlemeler yapmak için bir araç olarak kullanmıştır (Vergili, 2008, s. 608).

Ülken’in Türk sosyolojisine dair birtakım eleştirel katkıları olmuştur. Bu eleştirilerden ilki Ziya Gökalp’in sosyolojisine dönüktür. Ziya Gökalp üzerine olan çalışmasında dile

getirdiği görüşler, onun, Türkiye’de sosyolojinin misyonuna ve kullanım yöntemine yaklaşımını anlamak açısından değerlidir. Ülken’in bu anlamda Gökalp’i hem yaklaşım-yöntem açısından hem de bazı kavramların (medeniyet-hars ayrımı gibi) ortaya konulması noktasında eleştirmektedir. Ülken, Ziya Gökalp’in fazlasıyla teorik zeminden hareket etmekle birlikte gerekli ve yeterli teorik arka plandan yoksun olduğunu düşünür. Dahası Ülken, memleketin sosyolojik gerçekliğinden kopuk olmakla birlikte memleketin sorunlarını ele almada gerçekçi bir bakış açısından uzaklaştığını dile getirmiştir. Ayrıca Ülken, Gökalp’in “medeniyet ve hars” (uygarlık ve kültür) kavramlarını keskin bir biçimde birbirinden ayırma girişimini de eleştirmektedir. Bu noktada Ülken, kültürün hangi ögesinin evrensel hangi ögesinin ulusal olduğuna dair keskin bir ayrımın yapılamayacağını iddia eder. Ona göre bir yandan uygarlık modern kültürün ürünleri şeklinde karşımıza çıkarken öte yandan kültür bunun yaratıcı gücü ve hammaddesini teşkil eder. Bu yüzden sanat, hukuk ve ahlakı felsefeden veya bilimden ayırmak mümkün olmamakta ve tüm bunlar Akdeniz veya Avrupa kültüründe işlendiği için kültürün uluslar arası ve ulusal olduğu konusunu oldukça göreceli hâle getirmektedir (Ülken, 1994, s. 22).

Ülken’in ikinci olarak Prens Sabahattin’in sosyolojisi üzerine de birtakım eleştirel fikirler ortaya koyduğu görülmektedir. Ülken, Gökalp’in “teorik eksikliği”ne vurgu yaparken, Sabahattin Bey’in de “tecrübe eksikliği”ne dikkat çeker. Başka bir ifadeyle Ülken, Sabahattin Bey’in “saha araştırması” odaklı bir yöntemi kullanmasına rağmen bunun için çalışmalarının yeterli gözlem ve veri toplamaktan geri kaldığına vurgu yapar. Zira ona göre:

Sociometry, sociography, içtimai zümreler ve farklılaşma, ecology, içtimai değer, müessese ve yapı tetkikleri, içtimai hareketlilik, değişmelere ait tetkikler birbirine bağlıdır. Ve ‘Tecrübî Sosyoloji’ bu tetkiklerin gerek köy, şehir gibi sahalar üzerinde yapılmakta olan kısmına, gerek istatistikle incelenecek tarafına verilen isim olduğu gibi, umumi veya nazari sosyoloji de aynı tetkiklerin neticeleri üzerindeki terkihi çalışmalara, kanun araştırmalarına ve faraziye kurmalarına verilen isimdir. (Ülken’denakt. Bulut, 2012, s. 133)

Tüm bunlar neticesinde Ülken’in, seçilen sosyolojik yöntem ile teorik yaklaşımın birbiriyle tutarlı olması gerektiğini belirttiği açıktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Hilmi Ziya Ülken’in Türk sosyolojisinin gelişiminde gerek kurumsal gerekse de teorik anlamda yaptığı pek çok katkısının olduğu görülmektedir. İster Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde isterse Cumhuriyet sonrası Türkiye’de yaşanan kültürel ve siyasal değişimlerin Ülken’in çalışmalarını şekillendiği açıktır. Bu anlamda Ülken, sadece tek bir alanda akademik üretimde bulunmakla kalmamış, Türkiye’de sosyolojinin (ve ayrıca

felsefenin) kurumlaşması amacıyla çeşitli dernekler ve enstitüler kurulmasında, bu kapsamda çeşitli dergilerin çıkarılmasında ve mevcut olanakların daha da geliştirilmesi yönünde önemli çabalarda bulunmuştur. Ülken'in, edebiyattan felsefeye, psikolojiden coğrafyaya, mantıktan sosyolojiye kadar pek çok alanla ilgilenmiş olduğu ve literatüre büyük katkılar sunduğu görülmektedir. Kendisi, özellikle Türkiye'de toplumsal yaşamın sosyolojik bilgisinin üretilmesi noktasında araştırma enstitülerinin kurulmasına öncülük etmiştir.

Ülken,sosyolojik yaklaşım ve yöntem noktasında olmasa da Türk modernleşmesi noktasında, Türk düşünce dünyasının yüzyıllardır ilgilendiği konulara ve problemlere ilişkin düşüncelerin bir araya getirilmesinde ve bu düşüncelerin tarihsel bağlamı içerisinde sosyolojik ve felsefi açıdan derinlemesine çözümlenmesinde önemli bir başlangıç kaynağını teşkil eder. Ayrıca Ülken'in uygarlık (medeniyet), Anadoluçuluk, insani vatanseverlik gibi kavramlar üzerinden özgün birtakım sosyolojik çözümlenmelerde bulunduğu görülmektedir.

Erken yıllardaki çalışmalarına baktığımızda Ülken'in daha çok Osmanlı'nın dağılmasından sonra yeni kurulan Türkiye'nin kimlik krizinin aşılması yönünde sistematik bir çaba içinde olduğu söylenebilir. Öte yandan Ülken'in çalışmaları, sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, düşünürün modernleşmekte olan Türkiye'nin teorik ve pratik olanaklarının ortaya konulmasına dönük kapsamlı bir çaba sergilediğini belirtmek gerekir.

Ülken pek çok alanda ve konularda fikirler öne sürdüğünden doğal olarak birtakım eleştirilerin de odağı olmuştur. Örneğin bu eleştirilerden biri de Erol Güngör'den gelmiştir. Güngör'e göre, Ülken'i okurken karşılaşılabilecek en büyük zorluk onun hangi konuma yerleştirileceği olmuştur. O akademide çözümlenmelere girişmeden bilgileri üst üste koyan bir ordinaryüs mü, felsefeci bir kişilik mi, modern bir sosyolog mu, yoksa sentezciliğin tüm şekillerine karşı çıkmasına rağmen nihayetinde sentezci bir düşünür müdür? Ülken'i bu özelliğinden dolayı eleştirenler de yok değildir (Güngör, 2002, s. 6). Bunun yanı sıra Ülken'in görünüşteki bu dağınıklık ve çelişkisinin gerisinde sürekli olarak Türkiye ve sorunları için bir arayışı olduğunu ve bunun da onu materyalizmden idealizme kadar bütün felsefe okullarının, sosyoloji akımlarının içinde dolaştığını söyleyenler de mevcuttur.

Son kertede Hilmi Ziya Ülken'in sosyolojik fikirlerinin günümüz dünyası açısından çağdaş yankılarının olduğu söylenebilir. Onun özellikle Anadoluçuluk, insani vatanseverlik kavramlarının hümanistik-evrenselci taraflarını dikkate aldığımızda,Ülken'in felsefi görünebilecek kavramlarının aslında toplumların uygarlaşma süreciyle, modernleşmesiyle, çağdaş değerler etrafında bütünleşme eğilimiyle yakından bağlantılı sosyolojik içerimleri barındırdığını belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Adıgüzel, V. (2025). Bir Kimlik Olarak Anadoluçuluk: Hilmi Ziya Ülken’de Kültürel Yurt Arayışı. *International Social Sciences Studies Journal*, 11(10), ss. 1828-1835.
- Aslan, T. (2020). *Hilmi Ziya Ülken’in Türk Düşüncesine Bakışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı. Kayseri.
- Bakır, K. (2015). Hilmi Ziya Ülken’de İnsani Bir Değer Olarak “İnsani Vatansızlık”, (Ed.), Cengiz Gündoğdu. *Uluslararası Sempozyum: İnsani Değerlerin Yeniden İnşası* (19-21 Haziran 2014 Erzurum), ss. 355-365.
- Biçer, B.&Demir, G. T. (2018). Mülkiye Mektebi Mecmuasında Hilmi Ziya Ülken’in İnsani Vatandaşlık Kavramı Üzerine Bir İnceleme (1931-1935), *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), ss. 279-290.
- Bulut, Y. (2002). “Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken”, (Hilmi Ziya Ülken’e Armağan), *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 22, Sayı 174, Ankara.
- Bulut, Y. (2008). Çağdaş Türk Düşüncesi İçinde Hilmi Ziya Ülken. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, 499-516.
- Bulut, Y. (2012). Aşk Ahlakı’ndan Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi’ne: Türk Sosyolojisi’nde Hilmi Ziya Ülken. *Sosyoloji Konferansları*, No: 46.
- Gültekin, A. (2024). Hilmi Ziya Ülken’de Ahlâk Kavramı, *International Social Sciences Studies Journal*, 10(8), ss. 1476-1484.
- Güngör, E. (2002). “Hilmi Ziya Ülken İçin”, *Türk Yurdu Dergisi*, C. 22, S. 174, Ankara.
- Hatice Ülken, “Eşim Hilmi Ziya’nın Özel Hayatı”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap.
- Kant, I. (2020). Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme (Ö. C. Azman, Çev.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kılıçarslan, V. (2014). Hilmi Ziya Ülken’in Edebî Dünyası ve Romanlarının İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Erzurum.
- Küçükalp, K. (2011). Fenomenolojinin Türkiye Serüveni, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9(17), ss. 273-312.
- Ülken, H.Z. (1942). Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü. *Sosyoloji Dergisi*, 1(1). 142.
- Ülken, H.Z. (1949a). İnsani İlimler Mümkün Müdür?. *Sosyoloji Dergisi*, 4-5, 26.
- Ülken, H.Z. (1949b). Sosyolojinin Dalları. *Sosyoloji Dergisi*, 4-5, 142-143.
- Ülken, H.Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Ülken, H.Z. (1985). *Millet ve Tarih Şuuru*. (E. Yalçın, Ed.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1998). *İnsani Vatanseverlik*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2011). *Aşk Ahlakı*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ülken, H.Z. (2007). *Türk Tefekkür Tarihi*. (Ö. F. Şerifoğlu & S. Yalsızuçanlar, Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ülken, H.Z. (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (R. Kızıler, Ed.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Vergili, A. (2006). *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Vergili, A. (2008). Hilmi Ziya Ülken. (M. Ç. Özdemir, Der.), *Türkiye’de Sosyoloji (İsimler-Eserler 1)*. s. 597-627 içinde. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Vergili, A. & Bozkaya, K. (2024). Anadoluculuk Hareketinden Evrenselliğe: Hilmi Ziya Ülken’in Medeniyet Anlayışı Üzerine Felsefi ve Sosyolojik Bir Analiz. *Sosyologca*, 28, ss. 205-220.

İnternet Kaynakları:

- <http://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/132881/001640460010.pdf?sequence=3> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2021).
- <http://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/134193/001640505010.pdf?sequence=3> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2021).

BÖLÜM 10

GÖSTERİDEN TEŞHİRE: DİJİTAL ÇAĞDA MAHREMİYET, BEDEN VE BENLİĞİN SOSYOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

İbrahim AKKAŞ¹

¹ Doç.Dr.Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İ.İ.B.F.Sosyal Hizmet Bölümü, ibrahimakkas191@gmail.com, ORCID:0009-0006-1381-2982.

GİRİŞ

Toplumsal yaşamın örgütlenmesinde mahremiyet, bireyin kendisini kamusal alandan ayırabildiği, sınırlarını tanımlayabildiği ve özerkliğini koruyabildiği temel bir alan olarak uzun süre merkezi bir işleve sahip olmuştur. Ancak modernleşme süreciyle birlikte kamusal ve özel alan arasındaki bu sınırlar giderek geçirgen hâle gelmiş; özellikle dijital iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla mahremiyet, sabit ve korunabilir bir alan olmaktan çıkarak müzakereye açık, akışkan ve kırılabilir bir toplumsal olguya dönüşmüştür. Günümüzde mahremiyet, yalnızca ihlal edilen ya da korunması gereken bir değer olarak değil; aynı zamanda görünürlük, tanınma ve dolaşım pratikleriyle birlikte ele alınması gereken çok katmanlı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönüşümün anlaşılmasında Guy Debord'un "gösteri toplumu" yaklaşımı önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Gösteri, modern toplumlarda toplumsal ilişkilerin doğrudan deneyimler yerine imgeler aracılığıyla kurulmasını ifade ederken, görünürlüğü başat bir değer hâline getirmektedir. Bu bağlamda birey, yalnızca toplumsal ilişkilerin öznesi değil; aynı zamanda bu ilişkilerin seyredilen, tüketilen ve dolaşıma sokulan bir unsuruna dönüşmektedir. Gösterinin egemen olduğu bu yapı içerisinde mahremiyet, gizli ya da kapalı bir alan olmaktan ziyade, değerini kamusal dolaşıma girebildiği ölçüde kazanan bir olguya evrilmiştir.

Dijitalleşme ve sosyal medya platformlarının gündelik yaşamın merkezî unsurları hâline gelmesi, gösterinin yeniden üretildiği başlıca mekânları oluşturmuştur. Sosyal medya, bireylerle kendilerini ifade etme ve toplumsal etkileşime katılma imkânı sunarken; aynı zamanda gözetim, veri toplama ve mahremiyetin aşınması gibi süreçleri de iç içe geçirmektedir. Bu ortamlar, bireylerin özel yaşamlarına ait unsurları gönüllü biçimde kamusal alana taşıdığı, benliklerini performatif pratikler aracılığıyla sergilediği dijital sahnelere dönüşmektedir. Böylece mahremiyet, bireysel bir hak olmanın ötesinde, toplumsal onay ve görünürlük karşılığında dolaşıma sokulan bir değere indirgenmektedir.

Bu çalışmanın amacı, dijital çağda mahremiyetin nasıl dönüştüğünü; gösteri toplumunun dinamikleri çerçevesinde sosyal medya pratikleri, beden temsili ve benlik sunumu üzerinden sosyolojik bir perspektifle analiz etmektir. Çalışmada, mahremiyetin metalaşması, bedenin teşhir nesnesine dönüşmesi ve dijital ortamlarda benliğin performatif biçimde yeniden inşa edilmesi arasındaki ilişkiler ele alınarak, özel alanın günümüz toplumunda nasıl yeniden tanımlandığı tartışılmaktadır. Bu bağlamda araştırma, dijitalleşmenin mahremiyet üzerindeki etkilerini bireysel tercihlerden ziyade yapısal ve kültürel süreçler üzerinden değerlendirmeyi hedeflemektedir.

1. Gösteri Toplumunun Kuramsal Temelleri

Modern üretim koşullarının egemen olduğu toplumlarda toplumsal yaşam, bütünlüklü bir deneyim olmaktan ziyade, yoğun bir gösteri birikimi biçiminde örgütlenmektedir. Bu bağlamda gösteri, Debord'un ifadesiyle, yaşamın doğrudan deneyimlenişinin yerini alan, cansız olanın özerk bir devinim kazandığı somut bir tersine çevriliş durumunu ifade etmektedir. Gösteri, kendisini üç temel boyutta ortaya koymaktadır: Toplumun bizatihi kendisi olarak, toplumun bir parçası olarak ve toplumsal birlikteliği sağlayan bir araç olarak. Dolayısıyla gösteri kavramı, toplumsal yapıyla doğrudan ve güçlü bir ilişki içerisindedir (Doruk Akbakın, 2020: 63).

Modern toplumlarda doğrudan yaşanan deneyimler giderek yerini temsillere bırakmakta; bireylerin gündelik yaşam pratikleri imgeler aracılığıyla yeniden kurulmaktadır. Yaşamın bütünlüğünden koparılan bu imgeler, artık yeniden toparlanması mümkün olmayan parçalanmış bir gerçeklik algısı üretmektedir. Bu parçalanmışlık, yalnızca seyredilebilen ve deneyimden yoksun sahte bir dünyanın oluşmasına yol açmaktadır. Görüntülerin giderek uzmanlaşması ise, aldatıcıların dahi aldatıldığı, özerkleşmiş bir imgeler dünyasını ortaya çıkarmaktadır. Bu yönüyle gösteri, yaşamın somut bir tersine çevrilişi ve cansız olanın özerk hareketidir (Debord, 2002: 13).

Gösteri, toplumun bir parçası olarak görünüşte tüm algı ve bilincin merkezinde yer almakla birlikte, bu alanın toplumsal bütünden ayrılmış olması nedeniyle gerçekte yanılsamanın ve yanlış bilincin üretildiği bir zemin işlevi görmektedir. Gösterinin sunduğu birliktelik, evrensel ayrışmanın resmî dili olmaktan öteye geçememektedir. Bu nedenle gösteri, basitçe bir imgeler toplamı değil, imgeler aracılığıyla kurulan toplumsal ilişkilerin özgül bir biçimidir (Debord, 2002: 13).

Gözetim ve teşhir olguları, tarihsel olarak geleneksel dönemlerden bu yana varlığını sürdürmektedir. Ancak bu sorunların günümüzde daha belirgin hale gelmesinin temel nedenlerinden biri, gözetim pratiklerinin bireyler tarafından büyük ölçüde içselleştirilmiş olmasıdır. Görmenin merkezî bir önem kazandığı ve görünür olmanın toplumsal değerle doğrudan ilişkilendirildiği yaşam tarzlarında gösteri, insan hayatında belirleyici bir konum edinmiştir. Debord'a göre gösteri, nesneleşmiş bir dünya tasviridir ve mevcut üretim tarzının hem bir sonucu hem de bu tarzın sürekliliğini sağlayan bir tasarımıdır. Teknolojik gelişmelerle birlikte gösteri, modern toplumlarda yeni biçimler kazanmış; geleneksel dönemlerde birbirinden görece farklı biçimlerde şekillenen yaşam tarzları, günümüzde giderek benzeşmiştir. Tıpkı gözetim gibi gösteri kültürü de çağın değişen dinamiklerine uyum sağlayarak dönüşüm geçirmiştir. Bu bağlamda bireyler, kendilerini ne ölçüde görünür

kılabildikleriyle doğru orantılı olarak mutluluk, başarı ve statü atfetmekte; yeterince görünür olamama durumu ise özgüven kaybı ve toplumsal yetersizlik algısıyla ilişkilendirilmektedir (Doruk Akbakın, 2020: 64).

Geertz'e göre modernlik, kimi bireyler tarafından ulaşılmış bir durum, kimileri tarafından arzulanan bir hedef, bazıları içinse artık umut edilmekten vazgeçilmiş bir ideal olarak algılanmaktadır. Modernlik; pişmanlık duyulan, karşı çıkılan, korkulan ya da aşılması arzulanan bir olgu olarak farklı deneyim biçimlerine sahiptir. Her ne kadar kökeni Batı'ya dayanan bir kavram olsa da modernite, günümüzde evrensel bir nitelik kazanmış ve tüm dünyanın ortak kavramsal mirası haline gelmiştir (Geertz, 2011: 163).

Bu süreçte göz ardı edilmemesi gereken temel unsurlardan biri de gözetimdir. Gözetim, toplumsal ilişkilerin var olduğu her dönemde mevcut olmakla birlikte, çağdaş kent yaşamının gelişimiyle birlikte bireylerin hayatının neredeyse tüm alanlarına nüfuz etmiştir. Gözetim, bireyin özel ve mahrem yaşamını kimi zaman doğrudan, kimi zaman ise dolaylı biçimlerde ihlal etmektedir. Teknolojik imkânların genişlemesiyle birlikte gözetimin sistematik bir nitelik kazandığı dönem modern dönemdir (Livberber, 2018: 34). Modernizm, kitle iletişim araçlarından bağımsız düşünülemez; zira modern kurumların yayılması ve kurumsallaşması doğrudan iletişim teknolojileriyle bağlantılıdır. Bu durum, mahremiyet ile aleniyet arasındaki sınırların giderek belirsizleşmesine yol açmış; modernitenin dönüşümüyle birlikte iletişimin teknik ve toplumsal koşulları da köklü biçimde değişmiştir (Livberber, 2018: 35).

Postmodernizm ise çoğunlukla çağdaş kültüre gönderme yapan; dünyanın olumsal, temelsiz, çoğul, istikrarsız ve belirsiz bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan bir düşünsel çerçeve sunmaktadır. Postmodern yaklaşım, karşıtlıkların bir arada var olmasına imkân tanımakta, otoriteleri reddetmekte ve değerler ile bağlılıkları geçici olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda yerel, bölgesel ve özgün olanın gücü ön plana çıkmaktadır (Livberber, 2018: 38).

Postmodern dönemde özne, modern dönemden farklı olarak, kimliğini bedeni aracılığıyla tamamlayan bir yapıya bürünmüştür. Modern dönemde toplumsal denetime tabi tutulan ve bastırılan beden, postmodern dönemde teşhir üzerine kurulu bir kimlik inşasının merkezine yerleşmiştir. Bu süreçte beden, deneyim, tüketim ve arzu ekseninde anlam kazanan temel bir unsur haline gelmiştir. Belirsizliğin hâkim olduğu bu dönemde, neredeyse her şey bir arzu nesnesine dönüşmektedir (Livberber, 2018: 39). Mahremiyetin en belirgin biçimde okunabildiği alanlardan biri de bedendir. Beden, kimliğin tamamlayıcısı ve inşasının odak noktası olarak konumlandırılmış; modern dönemde denetim altında tutulan beden, postmodern dönemde bütünüyle teşhir edilen bir nesneye dönüşmüştür (Livberber, 2018: 41).

Gösterinin temel kaynağı, dünyada birlik ve beraberlik duygusunun zayıflamasıdır. Gösteri toplumunda belirli bir kesim, kendisini dünyanın karşısına temsil eden ayrıcalıklı bir konumda sunarken, izleyiciler seyrettikleri nesneye kendi bilinçsizlikleri doğrultusunda yabancılaşmaktadır. Gösteri, bu denli büyük bir sermaye birikimi yaratarak imaj haline gelmiş; imaj ile gösteri kavramları arasında güçlü bir bağ kurulmuştur. Zira gösteri, yalnızca izleme ve görmeye indirgenebilecek bir olgu olmayıp, dış görünüş üzerinden kendisini tartışılmaz ve erişilmez bir gerçeklik olarak sunmaktadır (Doruk Akbakın, 2020: 66).

1. Dijital Sahnelere Taşınan Benlik: Sosyal Medyada Benliğin ve Kimliğin Sosyolojik İnşası

Sosyal medya teknolojileri, dijital iletişim alanında sürekli gelişen uygulamalar aracılığıyla bireylerin gündelik yaşam pratiklerini dönüştürmektedir. Metin, ses, fotoğraf ve video gibi çoklu içeriklerin kolaylıkla üretilip paylaşılabilmesi, kullanıcıların iletişim biçimlerini çeşitlendirmiş ve etkileşimi hızlandırmıştır. Bu durum, farklı sosyal alanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve “sosyal medya” olarak adlandırılan dijital platformların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Sosyal medya, bireylerin sosyal çevreleriyle bağlantı kurmalarına, içerikleri takip etmelerine ve bu içeriklere etkileşim yoluyla dâhil olmalarına imkân tanıyan teknolojik bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Twitter, YouTube, Wikipedia gibi farklı işlevlere sahip platformlar, kullanıcıların internet ortamında içerik üretmesini ve bu içerikleri dolaşıma sokmasını kolaylaştırmaktadır (Kaya, 2021).

Teknolojik gelişmelerin hız kazanmasıyla birlikte toplumsal yapı ve sosyal ilişkiler de önemli ölçüde değişime uğramıştır. Günümüzde sosyal etkileşim yalnızca yüz yüze iletişimle sınırlı kalmamakta; dijital ağlar aracılığıyla zaman ve mekân sınırlarını aşan yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmaktadır. İnternet erişiminin yaygınlaşması, dijital cihazların ulaşılabilir hâle gelmesi ve sosyal ağ sitelerinin kullanıcı dostu yapılar sunması, bu platformları sosyal etkileşim açısından cazip kılmaktadır. Bireyler, bu ortamlar aracılığıyla beğenilerini, düşüncelerini, yaşam tarzlarını ve beden temsillerini paylaşarak kimliklerini görünür kılmaktadır. Bu bağlamda Facebook, Instagram ve TikTok gibi sosyal ağ siteleri, benlik sunumu ve izlenim yönetiminin dijital araçları hâline gelmiştir (Kaçar Yenilmez, 2021).

Sosyal medya platformlarının ortak özelliklerinden biri, kullanıcıların kendilerine ait profil sayfaları oluşturmalarıdır. Bu profiller, bireyin dijital ortamda kendisini tanımladığı ve başkalarına sunduğu temel alanlardır. Kullanıcılar, profil bilgileri, paylaşımlar ve görseller aracılığıyla kim olduklarına dair bir anlatı kurmakta; diğer kullanıcılar ise bu içerikler üzerinden bir izlenim geliştirmektedir. Bu yönüyle sosyal medya profilleri, kamusal dolaşıma

açılmış dijital özgeçmişler olarak işlev görmektedir. Boyd ve Ellison'a göre sosyal ağ siteleri, kullanıcıların yarı açık ya da açık profiller oluşturabilmesi, bağlantı kurdukları kişileri listeleyebilmesi ve bu bağlantıları izleyebilmesi gibi temel özelliklere sahiptir (Boyd & Ellison, 2007).

Sosyal medya kavramı farklı araştırmacılar tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmakla birlikte, genel olarak kullanıcıların çevrimiçi topluluklar aracılığıyla bilgi, fikir ve kişisel içerikleri paylaştıkları etkileşimli iletişim ortamlarını ifade etmektedir (Alves vd., 2016). Bu platformlar, web tabanlı ve mobil teknolojiler aracılığıyla iletişimi tek yönlü olmaktan çıkararak karşılıklı bir diyalog sürecine dönüştürmektedir (Kaçar Yenilmez, 2021). Sosyal ağlar ise ortak ilgi alanları etrafında bir araya gelen bireylerin oluşturduğu sosyal yapılar olarak tanımlanmakta ve temel amaçları bireyler arası bağlantı kurmayı sağlamaktır (Cohn, 2019).

Sosyal medyanın sunduğu olanaklar, zaman ve mekân sınırlılıklarını büyük ölçüde ortadan kaldırırken, bireylerin dijital ortamlara yoğun biçimde yönelmesine de neden olmaktadır. Bu durum, kimi zaman yalnızlaşma ve dijital bağımlılık tartışmalarını gündeme getirirken, aynı zamanda yeni bir sosyalleşme biçiminin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamaktadır. Sosyal ilişkiler giderek internet tabanlı ortamlara taşınmakta ve bireyler sosyal ağlar üzerinden etkileşim kurarak toplumsal bağlarını sürdürmektedir (Doruk Akbakın, 2021).

Web 2.0 teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte sosyal medya, geleneksel kitle iletişim araçlarının önüne geçerek gündelik yaşamın merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir. Kullanıcıların içerik üretmesine ve bu içerikleri paylaşmasına imkân tanıyan bu platformlar, dijital iletişimin temel taşıyıcılarıdır (Kaplan ve Haenlein, 2010). Aynı zamanda sosyal medya, yalnızca teknik bir altyapı değil; içerik üreticileri, tüketiciler ve bu süreci yönlendiren kurumsal yapılarla birlikte bütüncül bir toplumsal alan olarak değerlendirilmektedir (Howard ve Parks, 2012).

Bu bağlamda sosyal medya, kullanıcıların aktif katılımına dayanan bir iletişim süreci sunmakta ve bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda medya içeriklerini seçmelerine imkân tanımaktadır. Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı, bireylerin medya araçlarını bilinçli tercihlerle kullandığını ve bu araçlardan elde edilen faydanın kullanım sürekliliğini belirlediğini ileri sürmektedir (Katz ve Gurevitch, 1973; Kaçar Yenilmez, 2021). Sosyal medya platformları da bu ihtiyaçlara yanıt veren yapılarıyla bireylerin gündelik yaşam pratiklerinde önemli bir yer edinmektedir.

2. Bir Sahne Olarak Sosyal Medya: Dijital Ortamlarda Benlik ve Kimlik Performansları

Sosyal ağlar, günümüzde yalnızca çevrimiçi etkileşim alanları olarak değil, yüz yüze iletişimi tamamlayan ve kimi durumlarda onun yerini alan toplumsal mekânlar olarak işlev görmektedir. Bu ortamlar, bireylere düşüncelerini ifade etme, ilişkilerini sürdürme ve sosyal ya da bireysel ihtiyaçlarını karşılama imkânı sunmaktadır. Sosyal medyanın sunduğu bu olanaklar, bireyin kendisini başkalarına nasıl sunduğu ve nasıl algılanmak istediği sorusunu merkeze almaktadır (Kaçar Yenilmez, 2021).

Benlik, bireyin çevresiyle kurduğu etkileşimler sonucunda şekillenen; değerler, inançlar, roller ve deneyimlerle beslenen dinamik bir farkındalık alanıdır. Bu yönüyle benlik, yalnızca bireyin kendisine ilişkin düşüncelerini değil, aynı zamanda başkaları tarafından nasıl algılandığına dair çıkarımlarını da içermektedir. En geniş anlamıyla benlik, bireyin kendisi hakkında oluşturduğu temsil biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu temsil; algılar, inançlar, değerlendirmeler ve düşünceler yoluyla sürekli olarak yeniden üretilmektedir (Kaya, 2021).

Sosyal medya profilleri, bu temsilin dijital ortamda görünür hâle geldiği temel alanlardır. İyi yapılandırılmış bir sosyal ağ profili, bireyin yaşamına dair bilgilerin ötesinde, başkaları tarafından nasıl algılanmak istediğine dair güçlü ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda sosyal medya profilleri, bireyin gerçek kişiliğini olduğu gibi yansıtmaktan ziyade, idealize edilmiş bir benlik anlatısı üretmektedir. Araştırmalar, kullanıcıların çevrimiçi profillerinde çoğu zaman olmak istedikleri benliğe daha yakın bir imaj sunduklarını ortaya koymaktadır (Maronto ve Barton, 2010; Back vd., 2010).

Dijital platformlar, benlik sunumunun bilinçli ve stratejik biçimde yönetildiği alanlar hâline gelmiştir. Facebook'ta paylaşılan kişisel bilgiler, Twitter'da seçilen paylaşımlar ya da Instagram'da sunulan görsel içerikler, bireyin kimliğini belirli bir çerçevede inşa etmesine olanak tanımaktadır. Bu platformlar, kullanıcıların kendileriyle ilgili hangi yönleri öne çıkaracaklarını seçmelerine imkân vererek, benlik sunumunu performatif bir süreç dönüştürmektedir (Deeb-Swihart vd., 2017).

Bu süreç, mahremiyet ve gözetim ilişkileriyle iç içe ilerlemektedir. Yeni iletişim ve gözetim teknolojileri, bir yandan bireyin farkında olmadığı biçimlerde kişisel verilerin dolaşıma girmesine yol açarken, diğer yandan görünür olma ve tanınma arzusunu teşvik etmektedir. Sosyal medya aracılığıyla birey, kendisini geniş kitlelere sunarken, aynı zamanda mahrem alanını kamusal denetime açmaktadır. Bu durum, mahremiyetin giderek ticarileştiği ve kamusallaştığı bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır (Arık, 2018).

Sosyal medya, bireylere benliklerini ifade etme ve görünür kılma konusunda geniş imkânlar sunmaktadır. Beğenilme, takip edilme ve paylaşılma gibi etkileşim göstergeleri, bireye toplumsal değer ve statü hissi kazandırmaktadır. Ancak bu görünürlük, aynı zamanda gözetlenme ve teşhir edilme pratiklerini de beraberinde getirmektedir. Özellikle beden, dijital benlik sunumunun merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir. Sosyal medya, bir yandan bedensel temsilleri teşvik ederken, diğer yandan bedensel mahremiyetin sınırlarını daraltmaktadır (Arık, 2018).

Beden, benliğin fiziksel uzantısı olarak bireyin kendisini ifade etmesinde temel bir araçtır. Beden imajı ve bedensel sunum, benlik algısının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Dijital ortamlarda beden, yalnızca biyolojik bir varlık değil; aynı zamanda kültürel anlamlarla yüklü bir temsil alanıdır. Bu nedenle beden, benlik sunumunun en görünür ve en etkili bileşenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Kaçar Yenilmez, 2021).

Sosyal medya ortamları, bireylerin kendilerini başkalarıyla karşılaştırdığı bir bağlam da yaratmaktadır. Özellikle yukarı doğru sosyal karşılaştırmalar, olumlu benlik sunumunu besleyen önemli bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kullanıcılar, çoğu zaman idealize edilmiş bedenler, yaşam tarzları ve başarı anlatılarıyla karşı karşıya kalmakta; bu durum benlik algısını doğrudan etkilemektedir (Yang ve Brown, 2016; Yang vd., 2018).

Benlik sunumu, bireyin kendisi hakkında başkalarına aktardığı imajı yönetme sürecini ifade eder ve kimlik gelişiminde merkezi bir rol oynar (Baumeister, 1982). Özellikle gençler için sosyal medya, kendini tanıtmaya ve kimliğini sergileme açısından güçlü bir mecra sunmaktadır (Yang vd., 2017). Ancak bu süreçte gizlilik ihlalleri ve paylaşımların gelecekteki etkileri çoğu zaman yeterince sorgulanmamaktadır (Arık, 2018).

Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı, bu süreci açıklamak açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Goffman'a göre toplumsal etkileşimler, bireylerin belirli roller üstlenerek performans sergilediği sahnelerden oluşmaktadır. Sosyal medya bağlamında bu performanslar, profil sayfaları, paylaşımlar ve etkileşimler aracılığıyla kalıcı "eserler" hâline gelmektedir. Bu eserler, geçmiş performansların izlerini taşıyan ve farklı zamanlarda farklı izleyiciler tarafından tüketilebilen dijital ürünlerdir (Hogan, 2010; Chua ve Chang, 2016).

Çevrimiçi ortamlarda performanslar, bedensel varlıktan büyük ölçüde bağımsızdır ve seçilen semboller aracılığıyla temsil edilir. İzleyici kitlesinin belirsizliği ve platform mimarilerinin yönlendirici etkisi, dijital benlik performanslarını daha kontrollü ancak aynı zamanda daha yapay hâle getirmektedir (Pearson, 2009). Bu durum, gerçek benlik ile ideal benlik arasında mesafenin artmasına ve "sahte benlik" olarak adlandırılabilir temsillerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir (Gil-Or vd., 2015).

Sonuç olarak sosyal medya, benlik ve kimliğin performans yoluyla inşa edildiği, görünürlük ve mahremiyetin sürekli müzakere edildiği bir sahneye dönüşmüştür. Dijital platformlar, bireylere alternatif kimlikler sunma ve bu kimlikleri denetleme imkânı sağlarken, aynı zamanda toplumsal beklentilerin ve gözetim mekanizmalarının etkisini de derinleştirmektedir.

3. Gösteri Toplumunda Mahrem Alanın Metalaşması

Mahremiyet, Duby tarafından bireyin kamusal alandan geri çekilebildiği, dış dünyanın baskılarından korunabildiği ve gündelik hayatta takınılan toplumsal rollerden arınabildiği bir bağımsızlık alanı olarak tanımlanmaktadır. Bu alan, bireyin kendisiyle baş başa kalabildiği, rahatlayabildiği ve kamusal yaşamın zorunlu maskelerini çıkarabildiği bir sığınak işlevi görmektedir. Bu nedenle mahremiyet tartışmaları, kamusal alan tartışmalarından bağımsız ele alınamaz. Kamusal alan, en geniş anlamıyla, birbirinden sorumlu ancak birbirlerinin yaşam alanlarına doğrudan müdahil olmayan bireylerin karşılaşma ve etkileşim alanı olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda kamusal alan; özgürleşme, kendini ifade etme ve ötekini tanıma imkânı sunan toplumsal bir zemindir (Arık, 2018: 22).

Giddens'in da vurguladığı üzere bireysel yaşantılar toplumsal koşullardan, toplumsal koşullar ise bireysel yaşantılardan bağımsız değildir. Bu karşılıklı etkileşim, mahremiyetin modernleşme süreciyle birlikte giderek daha merkezi bir konum kazanmasına yol açmıştır (Livberber, 2018: 19). Ancak gösteri toplumunda mahremiyet, sorgulanamaz ve mutlak bir gerçeklik olarak sunulan gösteri mantığı tarafından kuşatılmaktadır. Gösterinin temel söylemi, "görünenin iyi olduğu ve iyi olanın görünür hale gelmesi gerektiği" varsayımına dayanmaktadır. Bu söylem, bireylerden edilgen bir kabulleniş talep etmekte ve görünüş üzerindeki tekeli her hangi bir karşı çıkışa izin vermeksizin dayatmaktadır (Debord, 2002: 18).

Gösterinin totolojik yapısı, araç ve amaçlarının özdeşleşmesinden kaynaklanmaktadır. Gösteri, modern endüstriyel toplumda yüzeysel bir süsleme unsuru değil, aksine bu toplumun temel üretim biçimidir. Üretilmiş nesnelerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olan gösteri, aynı zamanda sistemin işleyiş mantığının genel bir ifadesi olarak işlev görmektedir. Sürekli artan bir imge-nesne kitlesi üreten bu yapı, günümüz toplumunun başat üretim alanı haline gelmiştir. Gösteri, bireyleri kendisine tabi kılabilmektedir; zira ekonomi, bireyleri zaten büyük ölçüde boyun eğdirmiş durumdadır. Bu yönüyle gösteri, ekonominin kendi kendine genişlemesinden başka bir şey değildir ve hem nesnelerin üretiminin sadık bir yansıması hem de üreticilerin çarpık bir nesneleştirilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Debord, 2002: 18).

Debord'un gösteri toplumu kavramsallaştırması, modern dünyada mahremiyete yüklenen anlamın dönüşümünü açıklamak açısından son derece işlevseldir. Debord'a göre toplum, artık bütünüyle gösterinin kendisi haline gelmiş ve toplumsal yaşam her yönüyle gösteri tarafından kuşatılmıştır. Gösteri, gerçekliğin tamamına nüfuz edecek ölçüde yaygınlaşmış; küresel ölçekte kaçınılmaz bir bütünleşmiş yapı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda günümüz toplumunda, gösteriden kaçılabilir bir alan kalmamıştır. Mahremiyet de bu süreçte gösterinin en işlevsel aktörlerinden biri haline gelmiş ve gösterinin sürekliliğini pekiştiren temel unsurlar arasında yer almıştır. Metanın toplumsal yaşamı bütünüyle işgal etmesiyle birlikte görülen dünya, metanın dünyasına dönüşmüştür. Gösteri, insanları ve çatışmaları değil; metaları, imgeleri ve tutkuları dolaşıma sokmaktadır. Mahremiyetle temas ettiğinde ise bu metaların çekiciliği artmakta; endüstri, tüketimi hızlandırmak amacıyla mahrem alanı sıklıkla ihlal etmektedir (Arık, 2018: 90–91).

4. Sosyal Medya ve Gösterinin Yeniden Üretimi

Gösteri toplumu, kendi teknolojik içeriğini seçen ve bu içerik aracılığıyla kendisini yeniden üreten bir toplumsal biçimdir. Kitle iletişim araçları üzerinden değerlendirildiğinde gösteri, toplumu yalnızca teknik bir aygıt aracılığıyla kuşatıyormuş gibi görünse de bu araçların hiçbir şekilde tarafsız olmadığı açıktır. Aksine bu teknolojiler, gösterinin iç dinamiklerine uygun biçimde geliştirilmiş ve dönemin toplumsal ihtiyaçlarına yanıt verecek şekilde yapılandırılmıştır. Toplumsal yönetim ve insanlar arasındaki iletişimin büyük ölçüde bu araçlara bağımlı hale gelmesi, iletişimin özünde tek yönlü ve denetimli bir yapıya bürünmesine yol açmıştır. Bu yoğunlaşma, mevcut iktidar biçimlerinin sürdürülmesini sağlayan araçların belirli ellerde toplanması anlamına gelmektedir (Debord, 2002: 20).

İnternetin gelişimi, bireysel ve toplumsal düzeyde köklü sosyal ve ekonomik dönüşümleri beraberinde getirmiştir. İletişim ve etkileşimi tarihte görülmemiş ölçüde kolaylaştıran internet, zaman ve mekânın sıkışmasıyla tanımlanan küreselleşmenin en güçlü destekçilerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Arık, 2018: 129). Ancak internet, özgürlük ve erişilebilirlik vaadi sunarken aynı zamanda yoğun bir gözetim mekanizmasını da devreye sokmaktadır. Ziyaret edilen her site ve yapılan her arama, bireylerin dijital izler bırakmasına neden olmakta; bu durum gözetimin tarihte hiç olmadığı kadar ileri bir seviyeye ulaşmasına yol açmaktadır (Doruk Akbakın, 2020: 79).

İnternetin toplumsal hayata hızla yayılmasıyla birlikte sosyal paylaşım ağları, bireylerin sanal ortamda sosyalleştiği başat mekânlar haline gelmiştir. Kullanıcı sayısındaki artış, gündelik yaşam pratiklerini dönüştürmekte; bireyler dijital iletişim olanakları aracılığıyla

iletişim kurmakta, bilgiye erişmekte ve sosyal ilişkilerini sürdürmektedir (Doruk Akbakın, 2020: 80). Bu süreç, kamusal alan ve mahremiyet kavramlarının yeniden tanımlanmasına yol açmış; sosyal medya platformları gösterinin marka, ürün ve imajlar üzerinden yeniden üretildiği alanlara dönüşmüştür (Doruk Akbakın, 2020: 83).

Sosyal medya, kullanıcılarına çevrimiçi profiller oluşturma, içerik paylaşma ve etkileşim kurma imkânı sunan web tabanlı hizmetler bütünüdür. Forumlar, bloglar, vikiler, paylaşım siteleri ve çevrimiçi sanal dünyalar bu kapsamda değerlendirilmektedir (Arık, 2018: 131). Sosyal ağlar, kişisel bilgilerin paylaşıldığı, yeni ilişkilerin kurulduğu ve gündelik yaşamın rutini haline gelen özel sanal toplumsal alanlar olarak işlev görmektedir (Livberber, 2018: 97).

Sosyal medyada üç temel mahremiyet sorunsalı öne çıkmaktadır: bireylerin kendileri hakkında bilgi paylaşımları, başkalarına ait içeriklerin yayımlanması ve izlenme odaklı görünürlük arayışı. Bu süreçte paylaşılan tüm bilgiler kalıcı veri tabanlarında depolanmakta ve mahremiyet giderek denetlenebilir bir nesneye dönüşmektedir (Livberber, 2018: 102). Sosyal ağlar, bireylerin sosyalleşme biçimlerini dönüştürürken aynı zamanda mahremiyet algısını yeniden şekillendirmektedir (Livberber, 2018: 133–135).

5. Bedenin Sosyolojik Yeniden Konumlanması

İnsan, toplumsal bir varlık olarak beden aracılığıyla toplum sahnesine çıkmaktadır. Toplumsal ilişkiler, bedenlerin kamusal alanda görünür hale gelmesiyle somutluk kazanmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, antik Yunan toplumunda çıplak beden zayıflıkla değil; güç, erdem ve uygarlıkla ilişkilendirilmiştir. O dönemde beden, bir armağan ve uygarlığın başarısının simgesi olarak değerlendirilmiş; bireyler beden dili aracılığıyla arzulanmayı ve arzulamayı öğrenmiştir (Livberber, 2018: 79).

Post-Fordist dönemde ise beden, üzerine en fazla anlam yüklenen ve en yoğun biçimde çalışılan toplumsal nesne haline gelmiştir. Reklam, moda ve kitle kültürü içerisinde bedenin mutlak görünürlüğü; sağlık, gençlik, güzellik, dişilik ve erillik gibi söylemlerle desteklenmektedir. Bu süreç, bedenin bir görüntü nesnesine ve tüketim aracına dönüştüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır (Arık, 2018: 62).

Beden, artık yalnızca biyolojik bir varlık ya da hastalığın ortaya çıktığı bir alan değil; cazibenin ve arzunun sergilendiği bir meta haline gelmiştir. Bu bağlamda beden, kişisel bir mülk olmaktan çıkarak, başkaları üzerinde etki yaratmak amacıyla tasarlanmış ve paketlenmiş bir tüketim nesnesine dönüşmüştür. Bedenin toplumsal düzlemde statü sembolü haline gelmesiyle birlikte mahremiyetin sınırları piyasa tarafından belirlenmekte; bireyler gönüllü biçimde mahremiyetlerini kamusal alana açmaktadır (Arık, 2018: 62).

Foucault'ya göre beden, iktidar ilişkilerinin uygulandığı temel mekânlardan biridir. Disiplin, denetim ve cezalandırma pratikleri beden üzerinden işletilmektedir. Bu nedenle insanlık tarihi, aynı zamanda toplumsal düzenlerin, siyasal iktidarların ve dinlerin bedene müdahale tarihidir. Beden, toplumsal ve kültürel yapı içerisinde inşa edilmekte; bireyler düşüncelerini, kimliklerini ve politik duruşlarını beden aracılığıyla ifade etmektedir (Livberber, 2018: 80). Postmodern dönemde bedenin teşhire uygun hale gelmesi, tüketim süreçlerini hızlandırmakta ve mahremiyetin piyasa mantığı içerisinde çözülmesine yol açmaktadır (Arık, 2018: 62).

6. Mahremiyet Algısı ile Teşhir Davranışı Arasındaki İlişki

Teşhir, bireye ait özel bilgilerin ifşa edilmesi ve bireyin kendisine ilişkin unsurları başkalarıyla paylaşması olarak tanımlanmaktadır. Türkçe sözlükte teşhir, “gösterme, sergileme ve herkese duyurma” anlamlarına gelmektedir. Bu yönüyle teşhir, mahremiyetle doğrudan ilişkili bir kavramdır. Mahremiyetin teşhiri; siyaset, sanat ve modern bilgi alanları üzerinden gerçekleşmektedir. Derlega ve arkadaşları kendini teşhiri, bireyin kendisi hakkında başkasına aktardığı kişisel bilgi olarak tanımlamaktadır. Ancak literatürde bu kavram üzerinde tam bir uzlaşma bulunmamaktadır (Livberber, 2018: 145).

Günümüz dijital ortamlarında anonimlik yerini bilinirliğe bırakmıştır. Bu nedenle teşhir, bir özgürlük alanı olmaktan ziyade, bireyi görünürlük bağımlılığına sürükleyen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Sosyal ağlar, bireylerin özel sınırlarını ve mahrem deneyimlerini kamusal alanda paylaştığı temel mecralar haline gelmiş; mahremiyet kamusal olarak karşılığında anlam, ün, şöhret ve hatta maddi kazanç elde edilmeye çalışılmıştır (Livberber, 2018: 146).

Mahremiyet tutumları ile kendini teşhir etme davranışları arasındaki ilişki, bireylerin mahremiyet kontrol mekanizmalarıyla yakından bağlantılıdır. Mahremiyet sınırları genişleyen bireyler, kendini teşhir etme konusunda daha cömert davranmakta; mahremiyet algısındaki esneklik, teşhir pratiklerinin de yaygınlaşmasına yol açmaktadır (Livberber, 2018: 147).

SONUÇ

Dijitalleşmenin toplumsal yaşamın tüm alanlarına nüfuz ettiği çağdaş toplumlarda mahremiyet, klasik anlamıyla bireyin kendisine ait, sınırları net biçimde tanımlanmış bir alan olma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu çalışma, gösteri toplumunun egemen olduğu bir bağlamda mahremiyetin nasıl metalaştığını, görünürlük ve teşhir pratikleri aracılığıyla kamusal dolaşıma açıldığını ortaya koymaktadır. Debord'un gösteri toplumu yaklaşımı, mahremiyetin neden ve nasıl görünürlük üzerinden değer kazandığını açıklamak açısından güçlü bir kuramsal dayanak sunmaktadır.

Sosyal medya platformları, bireylerin kendilerini ifade etme ve toplumsal ilişkiler kurma biçimlerini dönüştürürken, mahremiyetin gönüllü biçimde ifşa edildiği alanlar hâline gelmiştir. Beğeni, takipçi sayısı ve dijital etkileşim göstergeleri, görünürlüğü toplumsal değerle ilişkilendiren yeni bir onay mekanizması üretmektedir. Bu süreçte birey, mahremiyetini koruyan özerk bir özne olmaktan ziyade, kendisini sürekli sergileyen ve dijital dolaşıma uygun hâle getiren bir aktör konumuna yönelmektedir. Böylece mahremiyet, bireysel bir sınırdan çok, performatif bir kaynağa dönüşmektedir.

Bedenin dijital ortamlardaki yeniden konumlanması, bu dönüşümün en görünür boyutlarından birini oluşturmaktadır. Tüketim kültürüyle iç içe geçen dijital platformlar, bedeni estetik, gençlik ve cazibe söylemleri etrafında yeniden üretmekte; mahremiyetin sınırları piyasa dinamikleri doğrultusunda şekillenmektedir. Beden, bu bağlamda hem benliğin sunulduğu bir temsil alanı hem de tüketimin hızlandırıldığı bir araç hâline gelmektedir. Mahremiyetin bedensel boyutunun giderek silikleşmesi, teşhir pratiklerinin normalleşmesine zemin hazırlamaktadır.

Sonuç olarak dijital çağda mahremiyet, korunması gereken sabit bir değer olmaktan ziyade, gösteri toplumunun yeniden üretiminde işlevsel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahremiyet ile teşhir arasındaki ilişkinin sıradanlaşması, bireysel özgürlük ve kendini ifade etme söylemleriyle meşrulaştırılmakta; ancak bu durum, gözetim, denetim ve metalaşma süreçlerini daha görünmez ve etkili kılmaktadır. Bu nedenle mahremiyetin dönüşümünü anlamak, yalnızca bireysel davranışlara odaklanmayı değil; dijital kapitalizm, kültürel normlar ve iktidar ilişkileri çerçevesinde bütüncül bir sosyolojik değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alves, H., Fernandes, C., & Raposo, M. (2016). Social media marketing: A literature review and implications. *Psychology & Marketing*, 33(12), 1029–1038.
- Arık, E. (2018). *Dijital mahremiyet: Yeni medya ve gözetim toplumu*. Literatürk Akademi.
- Back, M. D., Stopfer, J. M., Vazire, S., Gaddis, S., Schmukle, S. C., Egloff, B., & Gosling, S. D. (2010). Facebook profiles reflect actual personality, not self-idealization. *Psychological Science*, 21(3), 372–374.
- Baumeister, R. F. (1982). A self-presentational view of social phenomena. *Psychological Bulletin*, 91(1), 3–26.
- Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1), 210–230. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>
- Chua, T. H. H., & Chang, L. (2016). Follow me and like my beautiful selfies: Singapore teenage girls' engagement in self-presentation and peer comparison on social media. *Computers in Human Behavior*, 55, 190–197.
- Cohn, M. (2019). *Social media vs. social networking*. <https://www.compukol.com/social-media-vs-social-networking>
- Debord, G. (2002). *The society of the spectacle*. Hobgoblin Press.
- Deeb-Swihart, J., Polack, C., Gilbert, E., & Essa, I. (2017). Selfie-presentation in everyday life: A large-scale characterization of selfie contexts on Instagram. In *Proceedings of the 11th International AAAI Conference on Web and Social Media (ICWSM 2017)* (pp. 42–51).
- Doruk-Akbakın, N. (2021). *Gözetim toplumunda teşhir*. Urzeni Yayınevi.
- Geertz, C. (2011). *Gerçeğin ardından: Bir antropoloğun gözünden iki İslam ülkesinin son kırk yılı* (U. Türkmen, Çev.). Dipnot Yayınları. (Orijinal eser 1995'te yayımlanmıştır)
- Gil-Or, O., Levi-Belz, Y., & Turel, O. (2015). The “Facebook-self”: Characteristics and psychological predictors of false self-presentation on Facebook. *Frontiers in Psychology*, 6, Article 99. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00099>
- Hogan, B. (2010). The presentation of self in the age of social media: Distinguishing performances and exhibitions online. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 30(6), 377–386.
- Howard, P. N., & Parks, M. R. (2012). Social media and political change: Capacity, constraint, and consequence. *Journal of Communication*, 62(2), 359–362.

- Kaçar Yenilmez, G. (2021). *Sosyal ağlarda benlik ve benlik sunumu*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68.
- Katz, E., Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1974). Uses and gratifications research. *The Public Opinion Quarterly*, 37(4), 509–523.
- Kaya, S. (2021). *Dijital kimlik*. Efe Akademi Yayınları.
- Livberber, T. (2018). *Sosyal medyada mahremiyet: Gözetim, teşhir ve dikizleme kültürü*. Literatürk Akademi.
- Maranto, G., & Barton, M. (2010). Paradox and promise: MySpace, Facebook, and the sociopolitics of social networking in the writing classroom. *Computers and Composition*, 27(1), 36–47.
- Pearson, E. (2009). All the world wide web's a stage: The performance of identity in online social networks. *First Monday*, 14(3). <https://doi.org/10.5210/fm.v14i3.2162>
- Yang, C.-C., & Brown, B. B. (2016). Online self-presentation on Facebook and self development during the college transition. *Journal of Youth and Adolescence*, 45(2), 402–416.
- Yang, C.-C., Holden, S. M., Carter, M. D. K., & Webb, J. J. (2018). Social media social comparison and identity distress at the college transition: A dual-path model. *Journal of Adolescence*, 69, 92–102.

BÖLÜM 11

TARİH VE ŞAHSİYETİN METAFİZİĞİ: LEV PLATONOVİÇ KARSAVIN'IN (1882- 1952) FELSEFİ MİRASI

Fegani BEYLER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-2445-4256>, feganibeyler@gmail.com

GİRİŞ

Karsavin, Rus düşünce tarihinin en dikkat çekici ama en zor kavranan isimlerinden biridir. Bunun başlıca nedeni, düşüncesinin tek bir disiplin içinde tüketilememesidir. O, hem seçkin bir Orta Çağ uzmanı hem de Rus dini düşüncesinin en sistemli filozoflarından biridir. Bu iki kimliği birbirinden ayırmak, onun eserlerinin iç bütünlüğünü bozacaktır. Bu nedenle, Karsavin'in tarih anlayışının salt tarih metodolojisine, şahsiyet öğretisinin ise yalnızca antropoloji veya ahlâk felsefesine indirgenmesi yanlış olacaktır.

Bu çalışmanın temel iddiası, Karsavin'de tarih metafiziği ile şahsiyet ontolojisinin iki ayrı ilgi alanı değil, tek bir düşünsel hareketin iki yüzü olduğudur. Nitekim Karsavin'in erken dönem Orta Çağ araştırmalarında beliren 'ortak dini fon', 'ortalama insan', 'sosyal-psişik gerçeklik' ve 'tarihsel süreklilik' tasavvuru, 1920'lerden itibaren 'tüm-birlik' (vseedinstvo), 'senfonik şahsiyet', 'tarih öznesi', 'ontik zaman' ve 'ölüm içre hayat' kavramlarıyla sistematikleşmiştir. Bu yüzden Karsavin'in tarih felsefesi, kişilik öğretisi, kültür kuramı ve ölüm düşüncesi birbirinden kopuk başlıklar olarak değil, aynı metafizik dilin bileşenleri olarak okunmalıdır.

Karsavin, Petersburg Üniversitesi'nde tarihçi İ. M. Grevs'in (1860-1941) çevresinde yetişmiş, Latin Hıristiyanlığı, Orta Çağ ve kültür tarihi üzerine çalışmalarıyla erken yaşta tanınmıştır. 1922'de Rusya'dan sürgün edilmesinden sonra Berlin, Paris ve özellikle Litvanya'da geçen yıllar, onun tarih araştırması ile metafizik düşüncesini daha sıkı bir biçimde birleştirdiği dönem olmuştur. *Kultura srednikh vekov*, *Filosofiya istoriyi*, *O načalakh*, *O liçnosti* ve *Poema o smerti* gibi eserleri, bu entelektüel hattın başlıca duraklarıdır. 1949'da tutuklanıp Abez Kampına gönderilen ve 1952'de orada ölen Karsavin'in biyografisi, düşüncesini açıklayan tek anahtar değildir; ancak tarih metafiziği ile şahsiyet ontolojisini neden sürekli birlikte düşündüğünü anlamak için önemli bir arka plan sunmaktadır (Beisswenger, 2020, s. 510-513).

Karsavin'in düşüncesi, ilk okuyuşta, V. Solovyov'un (1853-1900) tüm-birlik metafiziğinin geç ve yaratıcı bir yorumu olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, onu Solovyov'un basit bir takipçisi saymak doğru değildir. Karsavin, tüm-birlik fikrini soyut bir kozmolojik ilke olmaktan çıkarıp tarihsel, kültürel ve kişisel varoluşun somut yapısına uygulamıştır. Bu bakımdan o, Solovyov geleneğini 'şahsiyetleştiren' bir filozoftur. Hatta Karsavin araştırmaları alanında uzmanlaşmış olan S. S. Khoruzhiy'in (1941-2020) belirttiği gibi, o, öğretisi bütünüyle 'şahsiyet felsefesi' olarak nitelen(diril)ebilecek nadir Rus düşünürlerinden biridir (Khoruzhiy, 2009, s. 97-98). Bununla birlikte, bu niteleme, modern liberal bireycilik üzerinden okunmamalıdır;

çünkü Karsavin’de şahsiyet, onun ‘empirik’ adlandırdığı bireyin değil, ilahi hayatla ilişkinin içinde anlaşılabilir.

Tam da bu noktada Karsavin’in düşüncesinin hem gücü hem de tartışmalı tarafı ortaya çıkmaktadır. Toplum, kültür, millet, kilise ve hatta tüm insanlık, Karsavin’de yalnızca bireylerin toplamı değildir. Bunlar aslında, belirli derecelerde örgütlenmiş, hiyerarşik ve dinamik ‘senfonik şahsiyet’lerdir. Bu bakış açısı, tarihin öznesini soyut bir ‘ruh’ ya da mekanik bir toplumsal süreç olarak değil, somut ama çok katmanlı bir kişisel birlik olarak kavramayı mümkün kılmaktadır. Ne var ki aynı yaklaşım tarzı, bireysel şahsiyetin özgüllüğünü üst şahsiyetler lehine gölgeleme tehlikesini de taşımaktadır. Bu nedenle, Karsavin’in felsefi mirası, yalnızca kuru bir takdirle değil, eleştirel bir dikkatle de okunmalıdır.

Bu çalışma, Karsavin’in felsefesini ne romantik bir Rus mesiyанизmine ne de onun trajik yaşam öyküsüne indirgemektedir. Burada asıl amaç, onun başlıca eserleri ile çağdaş araştırmaları birlikte okuyarak, tarih ve şahsiyet ilişkisini hangi metafizik varsayımlar üzerinde kurduğunu göstermektir.

ALAN YAZIN

Karsavin’le İlgili Çalışmalarda Başlıca Yaklaşımlar

Karsavin’le ilgili araştırmalar genel olarak beş ekseninde yoğunlaşmaktadır. Birinci eksen, onun hayatını ve entelektüel gelişimini Rus dini düşüncesi bağlamında konumlandıran genel değerlendirmelerdir. M. Beisswenger, Karsavin’in Orta Çağ uzmanlığından tarih metafiziğine, oradan şahsiyet öğretisine ve Litvanya dönemindeki kültür tarihçiliğine kadar uzanan düşünsel yolculuğunu iç içe geçmiş bir bütün olarak ele almaktadır (Beisswenger, 2020, s. 510-513). Bu yaklaşımın önemi, onun entelektüel gelişimini keskin kopuşlar üzerinden değil, süreklilikler üzerinden okumasında yatmaktadır.

İkinci sırada, Karsavin’in şahsiyet öğretisini merkeze alan çalışmalar yer almaktadır. Bu alanda Horuji’nin çalışmaları dikkat çekmektedir. O, Karsavin’in şahsiyet düşüncesini Batı personalizminin antropolojik ve teolojik iki paradigması arasında konumlandırmaktadır. Dahası, filozofun zamanla Yunan patristiğinin teolojik paradigmasına yöneldiğini de ileri sürmektedir (Khoruzhiy, 2009, s. 98-103). Yu. B. Melikh’in çalışmaları ise Karsavin personalizmini Avrupa felsefesiyle karşılaştırmalı biçimde ele almakta; triadik ontoloji, şahsiyetin dinamik yapısı ve bütün-insanın farklı kültürlerde tecellisi gibi boyutları öne çıkarmaktadır (Melikh, 2003, s. 41-76). Bu literatürün ortak yönü, Karsavin’in *O liçnosti* adlı

eserini merkezi metin olarak kabul etmesidir; ancak tarih felsefesiyle şahsiyet öğretisi arasındaki bağ her zaman aynı derinlikte işlenmemektedir.

Üçüncü yaklaşımı oluşturanlar, Karsavin'in tarih felsefesi ve tarih öznesi anlayışı üzerine yoğunlaşan araştırmalardır. A. İ. Vinogradov, Karsavin'de tarih öznesi fikrinin Solovyov'un tüm-birlik geleneğini mantıksal bakımdan tamamladığını ve tarihsel gelişmenin öznesinin metafizik anlamda 'bütün insanlık' olduğunu vurgulamaktadır (Vinogradov, 2010, s. 95-100). İ. V. Grebeşev ise kişiselci motifler aracılığıyla, Karsavin'in Orta Çağ uzmanlığı üzerinden tarihsel kaynak, empati, bireyleştirme ve 'sosyal-psişik an' anlayışını şahsiyet metafiziğine bağlayan çizgiyi göstermektedir (Grebeşev, 2009, s. 286-291). N. Yu. Malgina da Karsavin'in tarih felsefesinin başından itibaren personalist bir karakter taşıdığını ve bu çizginin N. Berdyaev'in (1874-1948) birey merkezci personalizminden ayrıldığını belirtmektedir (Malgina, 2014, s. 16-23).

Dördüncü yaklaşım, Karsavin'in zaman, beden, ölüm ve kültür gibi daha özel temaları etrafında geliş(tiril)miştir. Nitekim T. N. Rezvikh'in zaman problemi üzerine makalesi, Karsavin'in ontik ve empirik zaman ayrımını, senfonik şahsiyet kuramıyla birlikte okuyarak, zaman kavramının onun metafizik sisteminde tali değil, merkezi bir rol oynadığını göstermektedir (Rezvikh, 2013, s. 70-87). O. A. Zhukova'nın Karsavin'in metafizik yolu üzerine yazısı ise onun tarihçilikten felsefeye yönelişini bir kopuş değil, daha derin bir dini-metafizik tecrübenin dışavurumu olarak yorumlamaktadır (Zhukova, 2022, s. 427-440). Böylece, Karsavin'in bütün eserlerine yayılmış olan *teofani* ve *teozis* eksenini daha görünür hâle gelmiştir.

Beşinci eksenini ise filozofla ilgili eleştirel okumalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda; N. V. Çepeleva, Karsavin'in şahsiyet öğretisinin Doğu Hıristiyan köklerini teslim etmekle birlikte, 'senfonik şahsiyet' kavramının gerçek anlamda ilişki kurabilen, *imago Dei* olarak bireysel şahsiyeti bulanıklaştırdığını ileri sürmektedir (Çepeleva, 2014, s. 6-11). Bu eleştiri, aslında, daha erken dönemde Berdyaev tarafından başka bir dille ifade edilmişti. Dolayısıyla Karsavin araştırmaları bugün yalnızca kavramları açıklamakla yetinmemekte, o kavramların teolojik ve siyasi sonuçlarını da tartışmaktadır.

Karsavin Çalışmalarında Metinsel Süreklilik Problemi

Karsavin'in külliyatı, düşünce tarihçileri için özel bir zorluk taşımaktadır. Çünkü onun eserleri hem tür hem üslup hem de dönem bakımından büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Erken dönem metinleri doğrudan tarihçilik ve Orta Çağ araştırmaları alanına aittir: *Oçerki religioznoy zhizni v Italii XII-XIII vekov*, *Osnovi srednevekovoy religioznosti*, *Monaşestvo v srednie veka* ve

Kultura srednikh vekov adlı eserleri bunların başlıcalarıdır. Bu metinlerde Karsavin tarihi malzemeyle çalışmıştır. Ancak onun burada, sırf olgusal betimleme ile yetinmediği, tarihi birliğin ruhunu ve onu taşıyan şahsiyet biçimlerini kavramaya yöneldiği görülmektedir. Orta Çağ kültürünü sadece kurumlar ve olaylar toplamı olarak değil, ‘temel psişik unsur’un açılımı olarak tasvir etmesi de bunun göstergesidir (Karsavin, 2003, s. 5).

İkinci aşamada *Noctes Petropolitanae*, *Filosofiya istoriyi* ve *O naçalakh* gibi metinler yer almaktadır. Karsavin, bu eserlerde tarihçiliğin kavramsal içeriğini metafizik bir yapı içine oturtmuştur. Özellikle *Filosofiya istoriyi*, bir geçiş kitabı değil, adeta onun bütün sisteminin eşliğidir. Burada tarih, somut olaylar toplamı olmaktan çıkarak, ‘en yüksek metafizik fikirlerin ışığında tarihsel sürecin somut bilgisi’ şeklinde tanımlanan metafizik bir soruna dönüş(türül)müştür. (Karsavin, 1993a, s. 15). *O naçalakh* ise Tanrı, şahsiyet, yaratılış, kötülük, özgürlük ve ilahi hayat gibi meseleleri daha dogmatik ve ontolojik bir dille tartışan bir eserdir.

Bu çeşitlilik, araştırmacıları uzun süre ‘iki Karsavin’ fikrine sevk etmiştir: tarihçi Karsavin ve filozof Karsavin. Ancak daha yeni literatür, bu ayrımın yetersizliğini göstermektedir. Karsavin’in tarihçilikten felsefeye geçmesi bir alan değişimi değil, tarihsel malzemenin içinde sezdiği metafizik soru(n)ların giderek belirginleşmesidir. Onun tarihçilikte kullandığı ‘ortalama insan’, ‘ortak dini fon’, ‘sosyal-psişik gerçeklik’ ve ‘süreklilik’ kavramları, daha sonra ‘senfonik şahsiyet’, ‘bütün-insanlık’, ‘tüm-birlik’ ve ‘tarih öznesi’ olarak yeniden örgütlenmiştir. Bu nedenle, metinsel süreklilik probleminin Karsavin araştırmalarının en önemli metodolojik düğümü ve sorunu olduğunu söylemek mümkündür.

YÖNTEM

Metin Merkezli Hermenötik ve Karşılaştırmalı Okuma

Bu çalışma, nitel bir metin çözümlemesine dayanmaktadır. İnceleme, Karsavin’in kendi metinlerini merkeze alan hermenötik bir okuma ile ikincil literatürdeki yorumları karşılaştırmalı biçimde bir araya getirmektedir. Buradaki amaç, Karsavin hakkında dışarıdan inşa edilmiş hazır şemaları tekrar etmek değildir. Aksine, onun kavramlarının kendi iç mantığını, mümkün olduğunca metinlerin dili ve bağlamından hareketle ortaya koymaktır. Bu sebeple çalışmada üç düzeyli bir okuma izlenmiştir: birinci düzeyde Karsavin’in temel metinleri kendi bağlamlarında okunmuş; ikinci düzeyde bu metinler arasındaki kavramsal süreklilikler ve kırılmalar tespit edilmiş; üçüncü düzeyde ise çağdaş yorumcuların değerlendirmeleri bu tespitlerle karşılaştırılmıştır.

Yöntemin ilk ilkesi, kavramları dönemlerine göre dondurmamaktır. Örneğin ‘şahsiyet’ terimi, Karsavin’in bütün metinlerinde aynı anlamı taşımaz; erken eserlerde daha çok tarihi bireyleştirme ve sosyal-psişik birlik bağlamında beliren bu kavram, *O naçalakh ve O liçnosti*’de teolojik-ontolojik bir yoğunluk kazanmıştır. Ancak bu değişim, terimin özünü tümüyle dönüştüren bir kopuş olarak değil, başlangıçta örtük olan bir yönün açıklığa kavuşması olarak okunmalıdır. Aynı durum ‘tarih öznesi’, ‘kültür’, ‘kilise’, ‘millet’ ve ‘senfoni’ gibi kavramlar için de geçerlidir.

Bir başka yöntem ilkesi, Karsavin’in düşüncesinin siyasi kullanımlarını metnin ontolojik yapısının yerine geçirmemektir. Özellikle Avrasyacılık bağlamında yapılan okumalar, çoğu zaman Karsavin’in ‘senfonik şahsiyet’ kuramını salt ideolojik bir araç gibi göstermiştir. Oysa bu kuramın siyasi sonuçları ancak daha geniş şahsiyet metafiziği içinde anlaşılabilir. Bu nedenle bölüm, Avrasyacılık temasını dışlamamakla birlikte, onu Karsavin’in bütün sisteminin merkezine yerleştirmemektedir.

İncelenen Temel Kaynaklar ve Sınırlılıklar

Çalışmada Karsavin’in birincil kaynakları arasında özellikle şu metinler esas alınmıştır: *Kultura srednikh vekov, Monaşestvo v srednie veka, Katoliçestvo, Filofofiya istoriyi, O naçalakh, O liçnosti ve Poema o smerti*. Bu metinler Karsavin’in tarihçilik, kültür yorumu, teoloji, ontoloji, şahsiyet kuramı ve ölüm düşüncesi bakımından en belirleyici katmanlarını temsil etmektedir. Birincil kaynakların seçimi, yalnızca kavramların kökenine ulaşmak için değil, Karsavin’in üslup farklılıklarının bizzat düşüncesinin yapısına nasıl bağlı olduğunu göstermek için de önemlidir. Çünkü Karsavin’de düşünce çoğu zaman tür değiştirerek ilerler: tarih incelemesi metafiziğe, metafizik lirik ve diyalojik düz yazıya, dini düşünce ise kültür tarihine dönüşür.

Bu çalışmanın başlıca sınırlılığı, Karsavin’in Litvanca yazılmış çok ciltli *Avrupa Kültürü Tarihi* projesinin tamamına doğrudan nüfuz edilememesidir. Bununla birlikte, bu eserin ilk cildine ve ona dair güvenilir ikincil değerlendirmelere başvurulmuştur. İkinci sınırlılık, Karsavin’in bazı eserlerinin farklı baskılarının bibliyografik ve metinsel çeşitliliğidir. Özellikle sürgün ve yeniden basım süreci nedeniyle aynı eserlerin farklı yıllarda ve farklı başlıklarla yayımlanmış nüshaları bulunmaktadır. Bu nedenle bölüm, metinlerin kavramsal içeriğini önceliklendirmiş ve kaynak gösterimini mümkün olduğunca erişile(bile)n baskılar üzerinden yapmıştır.

Tarih Metafiziğinin Kuruluşu: Sosyal-Psişik Bütünlükten Tüm-Birliğe

Karsavin'in tarih düşüncesinin başlangıç noktası, tarihi gerçekliği mekanik nedensellik zinciri olarak değil, içten örgütlenmiş ve kişisel karakter taşıyan bir bütün olarak görmesidir. Bu yaklaşımın izleri, onun erken dönem metinlerinde görülebilir. Örneğin, XII-XIII. yüzyıl İtalyan dindarlığını incelerken Karsavin farklı mezhep, hareket ve dini tavırları tek tek ayırmakla yetinmemiş, bunların hepsini aynı dönemin 'ortak dini fon'u içinde düşünmüştür. Buradaki temel sezgi şudur: tarihte görülen çoğulluk, özsel bir dağınıklık değil, daha derin birliğin farklı tezahürleridir. İşte bu sezgi, daha sonra metafizik düzlemde 'tüm-birlik' halini alacaktır.

Karsavin'in tarihçiliğinde dikkat çekici diğer unsur, 'ortalama insan' kavramıdır. Bu kavram empirik olarak var olan bir kişi tipi değildir; bir dönemin ruhunu, eğilimlerini, tepki biçimlerini ve manevi dokusunu görünür kılmaya yarayan metodolojik bir soyutlamadır. Ancak bu soyutlama, pozitivist anlamda istatistiksel bir ortalama değildir. Karsavin, sırf genel yasalar çıkarmak için bireyi ortadan kaldırmamıştır. Tam tersine, genel olanı ancak bireylerde ve onları kuşatan 'sosyal-psişik' birlik içinde kavranabilir saymıştır. Böylece, bu yaklaşım, tarihin öznesini ne tek tek 'büyük adamlar'a ne de soyut toplumsal yasalara indirgeyen özgün bir ara düzlem üretmiştir.

Bu yönelimin sistematik ifadesi *Kultura srednikh vekov*'un girişinde karşımıza çıkmaktadır. Karsavin burada tarihini yazdığı kültürü, içten örgütlenmiş bir temel psişik unsurun gelişimi olarak kavramaktadır:

“Yazar kültür tarihini, incelenen kolektivitenin yaşamının bütün alanlarında bireysel gerçekleştirmeler aracılığıyla tezahür eden belli bir temel psişik unsurun gelişiminin yahut açılımının tasviri olarak anlar. Bu, sosyoekonomik ilişkilerden mistik-felsefî tefekkürün en yüksek düzeylerine kadar uzanır.” (Karsavin, 2003, s. 5)

Bu tarifte üç önemli nokta vardır. Birincisi, kültür bir olaylar toplamı değil, gelişen bir iç formdur. İkincisi, bu iç form bireysel gerçekleştirmeler aracılığıyla görünür olur; yani birey ortadan kaldırılmaz. Üçüncüsü, kültür tarihi ile tarih metafiziği arasında açık bir bağlantı kurulur. Karsavin aynı yerde, modern tarihçiliğin 'laboratuvar yöntemleri' ve 'mikroskobik sonuçlar' üreten parçacı eğilimlerini de eleştirmiştir. Bu eleştiri, onun empirik veriye karşı çıkmasından değil, verinin arkasındaki anlam bütün(lüğ)ünü kaybeden tarihçiliğe itirazından doğmuştur.

Filosofiya istoriyi, bu sezgiyi kavramsal bir düzene kavuşturmaktadır. Karsavin kitabın başında ‘tarih metafiziği’ni, ‘en yüksek metafizik fikirlerin ışığında tarihsel sürecin somut bilgisi’ olarak tanımlamaktadır (Karsavin, 1993a, s. 15). Burada ‘somut bilgi’ vurgusu, oldukça kritiktir. Çünkü Karsavin’in metafiziği, empirik tarih malzemesinin yerine geçen spekülative bir inşa değildir; tersine, somut olanı ancak daha yüksek bir birlik içinde anlamlandırmaya çalışan bir yöntemdir. Bu yüzden tarih metafiziği, tarihin dışına çıkarak tarih üzerine kurulmuş bir üst söylem değil; tarihsel varlığın kendisine içkin olan anlam yapısının kavranmasıdır.

Karsavin’e göre, tarihsel süreç ‘atomlaşma’ya izin vermemektedir. Çünkü gelişen şey, parçalı bir toplam değil, bütünsel bir özne yapısıdır (Karsavin, 1993a, s. 20). O, aynı çizgide, ‘her şahsiyet evrensel en yüksek şahsiyeti bireyselleştirir’ derken, tarihsel çoğulluğun daha yüksek bir birlik içinde kavrandığını açıkça belirtmektedir (Karsavin, 1993a, s. 31). Bu özne, tek tek bireylerden oluşsa da onlara indirgenmemektedir. Tarih öznesi, Vinogradov’un isabetli biçimde belirttiği üzere, Karsavin’de metafizik anlamda ‘bütün-insanlık’tır; fakat bu bütün-insanlık soyut, renksiz, bedensiz bir tümellik değildir. Tarih, bütün-insanlığın çeşitli derecelerde bireyselleşmesi ve kültürel-teolojik biçimler altında görünür hale gelmesidir. Böylece, her tarihsel topluluk, daha yüksek öznenin daraltılmış, yoğunlaştırılmış ve potansiyel biçimde kendisini taşıdığı bir alan olmaktadır.

Karsavin’in tarihte nedenselliğe dair eleştirisi de aynı çerçeveden anlaşılmalıdır. Ona göre tarihsel olayları basit neden-sonuç çizgileri içinde açıklamak, tarihsel varoluşun içten bağlılığını bozmak demektir. Sosyal dünya, mekanik nedenselliğin alanı değildir; ‘sosyal-psişik’ bir alandır. Bu alan sembolik ilişkiler, karşılıklı içkinlikler ve çok katmanlı birlikler tarafından belirlenir. Dolayısıyla tarihinin görevi, yalnızca olguları sıralamak veya dışsal etkileri tespit etmek değil, bu içten örgütlenmeyi keşfetmektir. Kısacası, Karsavin’de tarihsel kaynak ‘şimdide yaşayan geçmiş’tir; kaynakla temas, yalnızca belge okumak değil, geçmişin kendi iç bütünlüğüyle bugünün içinde, yeniden temasa geçmektir.

Tarihsel Öznenin Katmanları ve Somut Örnekler

Karsavin’in tarih öznesi anlayışını daha berrak kılmak için, onun hiyerarşik şahsiyet yapısını somut örnekler üzerinden yeniden düşünmek faydalıdır. Karsavin’e göre, tekil insan, aile, mesleki çevre, sınıf, halk, millet, kültür ve kilise aynı ontolojik dizgenin farklı dereceleridir. Bu dereceler birbirini dışlamaz; kişi aynı anda birden fazla birliğe aittir ve her aidiyet onun şahsiyetini başka bir açıdan bireyselleştirir. Bu yüzden tarih öznesi tekil bir merkezde toplanmaz; farklı kişilik derecelerinin birbirini içkin biçimde taşıdığı çok katmanlı bir alan olarak görünür.

Bu model Rusya için de geçerlidir. Nitekim Karsavin Rusya'yı salt devlet veya etnos olarak değil, tarihsel-kültürel bir şahsiyet olarak görmüştür. Fakat bu şahsiyet, bireylerin üzerine çöken soyut bir töz değildir. Rusya, kendi içinde birçok daha küçük şahsiyetin –bölgesel toplulukların, kurumların, ruhani geleneklerin, sınıfların ve kişilerin– birbirine eklemesiyle değil, kişisel birlik kazanmasıyla vardır. Bu yüzden devrim bile Karsavin'de bütünüyle dışsal kopuş olarak görülmez; tarihsel şahsiyetin kendi iç çelişkileri içinde geçirdiği şiddetli bir dönüşüm momenti olarak anlaşılır.

Bir Orta Çağ Tarihçisi ve Uzmanı Olarak Karsavin

Karsavin'in tarih metafiziğine giden yolu daha yakından anlamak için, onun erken dönem tarihçiliğinin yalnızca konu seçimi bakımından değil, yöntem bakımından da alışılmış Rus medievistik çizgisinin ötesine geçtiğini görmek gerekir. Onun XII-XIII. yüzyıl İtalya(n) dini hayatına dair çalışmaları, belgelere dayalı sağlam tarihçilik örnekleridir; fakat Karsavin'in asıl amacı, metinlerin arkasında yatan dini tecrübeyi ve o tecrübeyi taşıyan insan tipini kavramaktır. Bu nedenle, o, kaynakları yalnızca dışsal bilgi deposu olarak kullanmamakta, kaynakla karşılaşmayı geçmişin iç dünyasına girmek için bir imkân olarak görmektedir. Tarihsel kaynak Karsavin için -yukarıda da belirtildiği üzere- 'şimdide yaşayan geçmiş'tir; araştırmacı kaynakla temas ettiğinde yalnızca iz sürmez, geçmişin iç sürekliliğine de katılır.

Bu yaklaşım, W. Dilthey'in (1833-1911) anlama ve empati kavramlarıyla bazı akrabalıklar taşımakla birlikte, Karsavin'de daha ontolojik bir anlam kazanmaktadır. Çünkü ona göre, tarihi kişiliği anlamak, ona benzer bir duyguyu zihinde yeniden kurmak değildir; onun dünyasına gerçek bir nüfuz, hatta belirli ölçüde onunla birleşmedir. Bu husus gerçekleştiğinde, tarihçinin faaliyeti epistemolojik olmaktan çok, ontolojik bir karakter kazanacaktır. Tarihçi, kendi dünyasının dışındaki bir nesneyi inceleyen tarafsız gözlemci değil, tarihin bizzat içindeki bir bilinçtir. O halde, denebilir ki, Karsavin, tarih metodunu tarihsel varlıktan ayırmamış, tarihsel bilginin kendisini de tarihsel varlığın momentlerinden biri saymıştır.

'Ortalama insan' kavramı da bu çerçevede anlaşılmalıdır. Karsavin bu terimle sıradan, vasat veya anonim bir bireyi kastetmez. Buradaki 'ortalama', bir çağın ve topluluğun ortak ruhunu temsil etmeye en elverişli tipolojik inşadır. Bu inşa, bireyin önemsizleştirilmesine değil, birey üzerinden çağın iç yapısının okunmasına hizmet etmektedir. Nitekim Karsavin, dönemin en belirgin kişiliklerinde, özellikle din adamları, mistikler ve düşünürlerde çağın ortak dini fonunun daha net görüldüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla tarihçinin görevi hem tipik olanı hem de kişisel olanı birlikte kavramaktır.

Burada Karsavin'in tarihçilik anlayışının antropolojik yönü ortaya çıkmaktadır. O, tarihi dönemi kurumlar, iktisadi veriler veya hukuki düzenlemeler üzerinden değil, insanın o dönemde nasıl yaşadığı, sevdiği, korktuğu, günah işlediği, dua ettiği ve hakikati aradığı üzerinden okumaya çalışmıştır. Orta Çağ kültürünü 'ruhun tarihi' gibi yorumlamasının nedeni de kanaatimizce, budur. Bu, günümüz kültür tarihi ve tarihsel antropoloji açısından şaşırtıcı derecede modern bir duyarlılıktır. Fakat Karsavin için bu modernlik seküler bir antropolojiye gitmemekte, insandaki dini ve kişisel çekirdeği daha görünür hale getirmektedir.

Erken eserlerden itibaren belirgin olan bir başka unsur, tarihsel sentez ihtiyacıdır. Karsavin, bu konuda, parçacı araştırmaları küçümsemese de onların birleştirici ilke olmadan anlamsızlaşacağını düşünmektedir. Tarihçinin görevi, empirik ayrıntıyı feda etmeden, bütünlüklü bir yorum kurmaktır. Onun 'mikroskobik sonuçlar' eleştirisi, işte böyle bir sentez talebinden beslenmektedir. Sonraki metafizik şemasında bütün-özne fikrinin bu kadar güçlü olmasının nedenine gelince, bu, yalnızca onun dini sezgisi değildir. Aksine, erken tarihçilik pratiğinde edindiği bu sentezin getirdiği bir zorunluluktur. Kısacası, Orta Çağ tarihçisi ve uzmanı olan Karsavin, metafizikçi Karsavin'in öncesi değil, onun bizzat kurucu kaynağıdır.

***Noctes Petropolitanae* ve Aşkın Ontolojisi**

Karsavin'in tarih metafiziği ile şahsiyet ontolojisi arasındaki bağı, dikkat çekici ve ilginç bir biçimde açığa çıkaran metinlerden biri *Noctes Petropolitanae*'dir. Bu eser, çoğu zaman erotik çağrışımları, üslup oyunları veya biyografik göndermeleri sebebiyle yan okumalara konu edilmiştir; oysa metnin asli önemi, sevgi deneyimini ontolojik ve teolojik bir kategoriye dönüştürmesindedir. *Noctes*'te Karsavin sevgiye, bireyler arasındaki psikolojik yakınlık veya ahlâkî erdem düzeyinde değil, çokluğu birleştiren ve kişiyi kendi sınırlarının ötesine taşıyan bir gerçeklik olarak yaklaşır. Sevgi, onda bir metafor değil, varlığın bir kipidir.

Karsavin'in Folignolu Angela'dan (1248-1309) da yaptığı çeviriler sonucu etkilendiği düşünüldüğünde, bu, şaşırtıcı değildir. Angela'nın mistik deneyiminde Tanrı'ya sevgi yoluyla yaklaşma ve kendini Kutsal Üçlemenin ortasında bulma motifi, *Noctes*'te felsefi bir dile çevrilmiştir. Karsavin için sevgi, insanın 'sonsuzluğun eşğine' ulaşmasına ve kendisini ilahi üçlük içinde idrak etmesine imkân veren bir ilkedir. Böylece sevgi ne öznel bir hâl ne de yalnızca etik bir buyruk olarak kalır; o, ilahi tüm-birliğin deneyimsel kapısı haline gelir.

Noctes'in asıl önemi, sevgi ile tarih arasında kurduğu dolaylı ilişkidir. Karsavin iki sevgili arasındaki birliği, insanlığın ve tarihsel çokluğun daha geniş birliğinin örneği gibi düşünmektedir. Sevgi, ona göre, farklı kişileri birleştirirken onları yok etmez; aksine her birini

daha yüksek bir birlik içinde görünür kılar. Bu, senfonik şahsiyet teorisinin en kişisel, en somut zemini sayılabilir. Başkaca bir deyişle, Karsavin, toplumsal ve tarihsel birlik fikrini soyut toplumsal teoriden değil, sevginin kişisel deneyiminden hareketle inşa etmiş veya en azından, bunun için çaba göstermiştir.

Patristik Kaynaklar, Dogma ve Kişilik Teorisi

Karsavin'in kişilik teorisinin yalnızca tarihsel ve kültürel gözlemlerden değil, doğrudan dogmatik teolojiyle giriştiği yoğun karşılaşmadan doğduğunu da ayrıca vurgulamak gerekir. 1920'lerin ortalarından itibaren Karsavin, kilise babaları, ekümenik konsiller ve özellikle Teslis ile Kristoloji dogmaları üzerine yoğunlaşmıştır. Rus düşünürleri arasında dogmanın felsefi sonuçlarını bu kadar sistematik biçimde takip eden az isim vardır. Karsavin'in *O načalakh* 'taki geriye-dönüşsüz teolojik yoğunluğu, tam da bu patristik okumanın sonucudur.

Karsavin için dogma, dıştan kabul edilen bir inanç listesi değildir. Dogma, varlığın yapısına dair en yoğun kavramsal ifadedir. Bu nedenle, Teslis öğretisi, yalnızca Tanrı hakkında bilgi vermemekte, kişiliğin ve birliğin ne anlama geldiğini de göstermektedir. Karsavin'in *O liçnosti* 'de kişiliği 'üçlü-birlik' olarak tanımlaması, dogmayı antropolojiye eklemek değil, kişilik kavramının kökenini doğrudan teolojide bulmaktır. Bu yön, onu modern personalistlerden ayırmaktadır. Çünkü modern personalizmde kişilik çoğu zaman etik ödev, bilinç, özgürlük veya ilişkisellik üzerinden tanımlanırken, Karsavin kişiliğin asli modelini ilahi İpostasiste bulmaktadır. *O načalakh* 'ta bunu daha da açık hale getirmiştir: "Şahsiyet yaratıkta olduğu gibi arızî bir şey değildir; özü gereği ilahidir... Bu yüzden Hıristiyanlık 'şahsiyet dinidir'" (Karsavin, 1994b, s. 182).

Buradan çıkan önemli sonuçlardan biri, insan kişiliğinin kendine yeterli ve kapalı bir özne olarak görülememesidir. Karsavin bu yüzden 'obozhenie', yani tanrılaşma veya ilahi hayata katılım fikrini merkezi hale getirmiştir. İnsanın görevi, zaten sahip olduğu özsel bir kişiliği korumak değil, ilahi hakikate doğru hareket etmektir. Açıktır ki, bu yaklaşım, Doğu Hıristiyan düşüncesinin izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte, Karsavin, bunu özgün bir metafizik dille yeniden kurmaya çalışmıştır. Sonuç olarak, patristik yönelim Karsavin'in Batı eleştirisini de biçimlendirmiştir. Onun gözünde, kişi-doğa ayrımının Batı'daki farklı gelişimi, sadece mezhep farklılığı değildir. Bunlar kişiliğin ve birliğin farklı ontolojik yorumlarıdır. Öyleyse, burada, Karsavin'in dogmatik ilgisinin doğrudan tarih ve kültür felsefesine bağlandığını da söylemek mümkündür.

Senfonik Şahsiyet: Toplumsal Bütünlüğün Kişisel Yorumu ve Sınırları

Karsavin'in felsefesinde en fazla tartışma doğuran kavram, şüphesiz 'senfonik şahsiyet'tir. Bu kavram, şahsiyet kategorisinin bireysel insanla sınırlı olmadığını; aile, halk, kültür, kilise, devlet ve insanlık gibi daha geniş birliklerin de kişisel biçimde anlaşılabilceğini ifade eder. Fakat Karsavin, daha önce işaret edildiği gibi, bu birlikleri bireylerin toplamı saymaz. Onlar, bireylerin üzerinde duran yabancı tümler de değildir. Senfonik şahsiyet, belirli bir çokluğun içten birlik kazanmış ve bu birliği kendi tarzında taşıyan kişisel örgütlenmesidir.

Bu teori, modern toplumsal düşünce açısından dikkate değer bir imkân sunmaktadır. Bu, her şeyden önce, toplumsal gerçekliği sırf sözleşmeci veya mekanik kategorilerle açıklamaya karşı güçlü bir alternatif oluşturmaktadır. Karsavin için toplum, dıştan birbirine eklenmiş bireylerden ibaret değildir; aralarında gerçek bir içkinlik ve karşılıklı nüfuz vardır.

İkincisi, kültürlerin ve tarihsel toplulukların biricikliğini açıklamayı da bir dereceye kadar olanaklı hale getirmektedir. Çünkü her senfonik şahsiyet, tüm-birliğin belirli bir tarzda daraltılmış ama gerçek bir taşıyıcısıdır. Bu nedenle, Karsavin, her kültürün bütün insanlığı kendi tarzında ifade etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre, her kültür bütün insanlığı ifade etmeli; insanlık da ancak bütün kültürler birbirini içerdiğinde tam olarak görünür olmalıdır.

Üçüncüsü, senfonik şahsiyet teorisi tarih öznesi sorununu yeni bir düzleme taşımaktadır. Tarihin öznesi ne yalnızca bireydir ne de soyut bir 'dünya ruhu'dur. Tarih, farklı derecelerdeki kişiliklerin çok katmanlı etkileşimidir. Birey, aile, sınıf, halk, kültür, din ve insanlık birbirine dışsal katmanlar değil, aynı ontolojik yapının dereceleridir. Böylece tarih, canlı ve kişisel bir çoğulluk birliği olmaktadır.

Ancak tam burada, teorinin zorluğu da başlamaktadır: Senfonik şahsiyet kavramı, bireyin özgüllüğünü hangi ölçüde koruyabilmektedir? Karsavin bu sorunu *Tserkov, Liçnost i Gosudarstvo* 'da şu ifadeyle çözmeye çalışır: "En yüksek şahsiyet daha aşağıdakileri ve onların özgürlüğünü hiçbir şekilde sınırlamaz. Çünkü o, onların dışında duran bir şey değil, onların kişileşmiş birliğidir; onlar da onun her birinde mevcuttur" (Karsavin, 1993b, s. 419-420). Kanaatimizce, teorik olarak bu cevap önemlidir; fakat pratik ve siyasi düzlemde yeterince güven verici ve tatmin edici değildir. Çünkü tarihsel ve kurumsal gerçeklikte üst birlikler çoğu zaman alt birimleri baskı altına almaktadır. Karsavin'in metafiziği, bu zorlamayı ontolojik düzeyde yeterince ayırtmadığı için, söz konusu teori ve kavramlar politik alanlarda kolayca, totalleştirici biçimde kullanılabilir. Nitekim Berdyaev bu noktaya erken dönemde itiraz etmiş,

senfonik şahsiyet fikrinin ‘sevileni hipostazlaştıran’ bir mit üretimine dönüşebileceğini ima etmiştir.

Bu eleştiriler bütünüyle haksız değildir. Karsavin’in sistemi, empirik bireyin dokunulmazlığını veya ontolojik ayrıcalığını Berdyaev kadar güçlü vurgulamaz. Fakat onu yalnızca kolektivist bir düşünür gibi göstermek de adil değildir. Deyim yerindeyse, Karsavin’in derdi bireyi eritmek değil, bireyi ontolojik olarak daha geniş ve derin bir kişisel ağ içinde yeniden konumlandırmaktır. Onun başlıca hatası, bu ağ siyasi ve tarihsel zorlamalardan yeterince ayıracak koruyucu kavramları geliştirememesidir. Bu yüzden, denebilir ki, senfonik şahsiyet teorisi, Karsavin’in hem en verimli hem de en riskli kavramsal mirasıdır.

Zaman, Ölüm ve Kişisel Dram: Tarihin Derin Ontolojisi

Karsavin’de tarih ve şahsiyet ilişkisinin tam anlamıyla kavranabilmesi için zaman ve ölüm düşüncesine ayrıca bakmak gerekir. Çünkü onun sisteminde zaman, olayların sırayla dizildiği nötr bir boyut değildir; kişisel ve tarihsel varoluşun iç yapısıdır. Karsavin’in zaman problemi tarih metodolojisiyle birlikte ortaya çıkar ve bütün düşünce hayatı boyunca merkezi bir yer işgal eder (Rezviĥh, 2013, s. 70-87). Bunun nedeni açıktır: eğer tarih gelişen bir özne ise, zaman da bu öznenin dış kabı değil, içsel hareket tarzı olmalıdır.

Karsavin bu bağlamda ‘tüm-zamansallık’ (vse-vremennost’), ‘üst-zamansallık’, ‘ontik zaman’ ve ‘empirik zaman’ gibi kavramlar kullanır. Basitçe söylersek, empirik zaman bölünmüş, anlara ayrılmış, geri dönüşsüzlük içinde yaşanan akıştır; ontik zaman ise kişisel varlığın kendi içinde taşıdığı, geçmiş, şimdi ve geleceği daraltılmış biçimde birlikte barındıran zamansallıktır. Bu nedenle, geçmiş bütünüyle yok olmaz; gelecek de mutlak bir boşluk değildir. Tarihsel kaynakların ‘şimdide yaşayan geçmiş’ oluşu fikri, işte bu ontolojik zemine dayanmaktadır. Geçmiş, yalnızca zihnin temsil ettiği bir nesne değil, kişisel ve toplumsal varoluşta hâlâ etkin olan bir boyuttur.

Karsavin’in zaman anlayışı, beden ve toplumsal birlikte-oluş kavrayışıyla da ilişkilidir. Onun *O liĥnosti* ve geç dönem eserlerinde beden, belirli bir anda kapalı sınırları olan durağan bir kütle değil; geçmişini ve geleceğini daraltılmış biçimde taşıyan, başkalarının bedenleriyle karşılıklı nüfuz ilişkisi içinde bulunan bir süreç olarak düşünülmüştür (Karsavin, 1992a, s. 119-125; Rezviĥh, 2013, s. 79-82). Bu yaklaşım, şahsiyetin yalnızca bilinçsel değil, bedensel ve tarihsel bir birlik olduğunu gösterir. Nitekim Karsavin’in bu konudaki kısa ama belirleyici hükmü şöyledir: “Şahsiyet bedensiz değildir” (Karsavin, 1992a, s. 142). Şahsiyet bedeniyle, hafızasıyla ve toplumsal bağlarıyla zamansal bir birliktir.

Zaman sorunu ölüm sorununda doruğa ulaşmaktadır. Şöyle ki, *Poema o smerti*’de Karsavin, ölümü yalnızca biyolojik son değil, kişisel hakikatin açığa çıktığı en yoğun eşik olarak düşünmektedir. Orada ölüm, bireysel sonluluk kadar sevgi, fedakârlık ve bütün varlığın paylaştığı acı ufku ile birlikte değerlendirilmektedir. Bu yüzden onun felsefesinde ölüm yoklukla değil, kişinin kendini aşması ve daha yüksek birliğe katılmasıyla birlikte mümkün görülmektedir. ‘Hayat, ölüm(ün) içinden geçer’ formülü tam da bunu anlatmaktadır (Horuji, 2009, s. 103-104). Filozofun kendi şiirindeki şu pasaj ise bu yaklaşımın teolojik tonunu açık biçimde göstermektedir:

“Hayır! Tembel ve uykulu huzuru isteyen bizzat biziz; bu yüzden kendimize tembel bir Tanrı tasarlıyoruz. Tanrısal Haç ağırdır. Dünya onu omuzlayamaz. Onu kaldırmamız mümkün değildir... Hiçbir şey yapmayan Tanrı değil, dünyadır. Yarı uykulu düş gören Tanrı değil, dünyadır. Tanrı’da değil, dünyada sevgi yoktur; hem de kendini veren sevgi yoktur! Zaten başka ne tür bir sevgi vardır ki? Zaman da dünyada ağır ağır akar: gün be gün, yıl be yıl, çağlar boyunca.” (Karsavin, 1992b, s. 269)

Bu bağlamda, Karsavin’in kişilik düşüncesi, felsefi açıdan değerlendirildiğinde de, etik bir fedakârlık öğretisinden daha fazlasıdır. Kişilik kendini koruyarak değil, kendinden çıkararak; kendini mutlaklaştırarak değil, kendini aşarak gerçekleştirebilir. Karsavin’in cezayı bile ‘ölümü ölümle yenen ilahi sevgi’ olarak düşünmesi, bu yüzden önemlidir. Kişisel dram, yalnızca psikolojik bir iç çatışma değildir; yaratılmış varlığın kendi eksikliğini aşmak için geçmek / başlatmak zorunda olduğu ontolojik bir harekettir.

Bununla birlikte, Karsavin’in ölüm anlayışı da iki yönlü okunmalıdır. Çünkü o, ölümü bir yandan, modern varoluşçuluğun çoğu biçiminden daha güçlü biçimde ilişkisel ve teolojik bir olaya dönüştürmüştür. Ölüm, yalnızca benim sonum değil, başkalarıyla ve Tanrı’yla ilişkimde kendimi nasıl kurduğumun sınanmasıdır. Diğer yandan, unutulmamalıdır ki, bu vurgu bazen empirik acının ve tarihsel şiddetin somutluğunu metafizik şemaya fazla hızlıca bağlama tehlikesi taşımaktadır. Karsavin’in kamp yıllarına kadar uzanan trajik hayatı düşünüldüğünde, bu tehlike soyut değildir. Ancak yine de, onun düşüncesinin özgün yanı, zamanı, tarihi ve ölümü tek bir ontolojik-kişisel dil içinde birleştirebilmesidir.

Kötülük, Günah ve Ahlâk Sorunu

Karsavin’in tarih ve şahsiyet metafiziğini tamamlayan, fakat çoğu zaman ikinci planda bırakılan bir başka boyut, kötülük ve günah sorununa yaklaşımıdır. Devrim yıllarında ve sonrasında

yazdığı bazı metinlerde Karsavin, iyilik ve kötülük problemini sadece ahlâkî değil, ontolojik açıdan da ele almıştır. Onun temel eğilimi, kötülüğü bağımsız bir töz veya pozitif ilke saymamak; gerçekleşmemiş iyilik, eksik hayır veya parçalanmış birlik olarak yorumlamaktır. Bu yaklaşım, klasik Hıristiyan metafiziğinin çizgisiyle uyumludur; fakat Karsavin’de şahsiyet teorisiyle birleştiğinde özel bir anlam kazanmaktadır.

Eğer şahsiyet ilahi birlik ve yeniden-birleşme yönünde hareket eden dinamik bir varoluşa, kötülük de bu hareketin tıkanması, kendinde durması, kendi içine kapanması veya sevgiyi reddetmesidir. Bu yüzden Karsavin kötülüğü sık sık ‘kişisel olmayan’ bir hal olarak düşünmektedir. Kişi kötülükte kendi hakiki kişiliğini gerçekleştirmez; tersine, onu yarım bırakır, parçalar, maskeye indirger. Karsavin’in *Poema o smerti*’de benliğin maskeleri ve insanın kendini saklama biçimleri üzerine düşünmesi de bu ontolojik zemine dayanmaktadır.

Bu görüşün ahlâkî sonucu, kişiliğin özünü hukuki açıdan suçsuzlukta veya dışsal davranış normlarında bulmamasıdır. Karsavin için asıl mesele, kişinin kendini ilahi birlik doğrultusunda ne ölçüde açtığıdır. Bu nedenle ahlâk; dışsal kural düzeninden çok, ontolojik doğrultu sorunudur. İnsanın en temel görevi, kendisini hakikat, sevgi ve iyilik doğrultusunda ‘kişileştirmek’tir. Ancak burada tehlike de vardır: kötülüğün toplumsal ve tarihsel olarak somutluğu, sırf eksiklik diliyle anlatıldığında fail, güç ve kurumsal tahakküm yeterince görünmeyebilir.

Beden, Birlikte-Oluş ve Kişisel Sınırlar

Karsavin’in şahsiyet teorisinin dikkat çekici ama çoğu kez geri planda kalan bir boyutu, beden meselesidir. Modern düşüncede beden ya kişiliğin doğal altlığı ya da bilincin dış kabuğuymuş gibi yorumlanırken, Karsavin bedeni bizzat kişisel varoluşun dinamik bir momenti olarak ele almaktadır. Ona göre beden sabit sınırlarla çevrili, her an kendisiyle özdeş bir kütle değildir; geçmişini ve geleceğini daraltılmış biçimde taşıyan, başka bedenlerle alışveriş içinde bulunan, genişleyip daralan bir süreçtir. Bu yaklaşım, kişiyi ruh ve beden diye ikiye ayırmaktan çok, bedensel sürecin kendisini kişiliğin çoğul ve ayrılmış hali olarak düşünmektedir.

Bu fikir, yalnızca bireysel antropoloji açısından değil, tarih ve toplum teorisi açısından da önemlidir. Çünkü Karsavin’de birlikte-oluş, soyut dayanışma veya hukuki üyelikten önce, bedensel ve tarihsel bir içkinliktir. İnsanlar birbirinden bütünüyle kopuk, sonra da dışsal sözleşmelerle birleşen varlıklar değildir; her birimiz başkalarının zamanını, acısını, dilini, kültürünü ve bedenini belirli ölçüde taşımaktayız. Bu nedenle, kişisel sınırlar mutlak çizgiler

değil, yoğunlaşma alanları gibidir. Senfonik şahsiyet teorisinin daha radikal öncülü, işte bu bedensel birlikte-oluş sezgisidir.

Karsavin'in beden anlayışı, aslında, Orta Çağ Hıristiyanlığını yorumlama biçimiyle de yakından ilişkilidir. Çünkü ona göre, Kilise yalnızca manevi birlik değil, Mesih'in bedeni olarak düşünüldüğünde, kişilerin birbirine ilişkinliği de soyut ahlâkî değil, ontolojik bir içerik kazanmaktadır. Bu husus dikkate alındığında, Karsavin'in bedeni küçümsemediği, bedenselliğin ilahi hayatla ilişkisini düşünmeye çalıştığı sonucuna varılabilir. Noctes'te sevginin bedensel boyutunu dışlamamasının, *Poema o smerti*'de acı ve ölümü bedenden bağımsız düşünmemesinin nedeni de bu olsa gerek.

Litvanya Dönemi ve Avrupa Kültürü Projesi

Karsavin'in Litvanya dönemi, çoğu araştırma ve değerlendirmelerde yalnızca biyografik bir ara safha olarak görülür; oysa bu dönem, onun tarih ve kültür metafiziğinin olgunlaşmasında belirleyicidir. Görünen o ki, Kaunas Üniversitesi'ne davet edilmesiyle başlayan süreçte Karsavin, yalnızca ders veren sürgün bir Rus aydını olmamış, Litvanca felsefi terminolojinin kuruluşuna katkıda bulunan, yerel akademik çevrede derin etki bırakan bir düşünür hâline gelmiştir. Bu nedenle, kendisine sonradan 'Litvanya'nın Platonu' denmiştir. Bu niteleme abartılı görünse de Karsavin'in Litvanya'da salt misafir entelektüel değil, kurucu bir figür olarak algılandığını göstermektedir.

Bu dönemin en önemli ürünü, çok ciltli *Avrupa Kültürü Tarihi* projesidir. Ne yazık ki, eserin tamamı bugün kolay erişilebilir değildir; ancak ilk cilt ve ona dair güvenilir özetler, Karsavin'in burada Orta Çağ kültürü üzerine daha önce geliştirdiği görüşleri genişletip Avrupa'nın uzun erimli bir dini-kültürel tarihi olarak yeniden kurduğunu göstermektedir. Roma İmparatorluğu'ndan modernliğin eşiğine kadar uzanan bu anlatı, sıradan bir uygarlık tarihi değildir. Eser, Avrupa kültürünü *teofaninin* ve tarihsel kişileşmenin uzun bir seyri olarak okumaktadır. Başkaca bir deyişle, Karsavin, Litvanya'da yazdığı kültür tarihini bile metafizik tarih anlayışından ayırmamıştır.

Litvanya dönemi aynı zamanda Karsavin'in Rusya merkezli düşünceden daha geniş bir tarih coğrafyasına açıldığını da gösterir. Erken dönemde Rusya'nın kaderi, Ortodoksluk ve Batı ile ilişkisi Karsavin için merkeziydi. Fakat Litvanya'da bu sorular onun nazarında daha küresel bir tarih ufkuna bağlanmıştır. Helenistik dünya, Asya kültürleri, Hıristiyanlık öncesi uygarlıklar ve Avrupa'nın farklı dinsel biçimleri, aynı büyük tarihsel dramın parçaları olarak ele alınmıştır.

***Poema o Smerti*'nin Metafizik Dili**

Poema o smerti, Karsavin'in bütün külliyatı içinde tür bakımından en sıra dışı eserlerden biridir. Çünkü ne tam anlamıyla bir şiir ne geleneksel felsefi risale ne de yalnızca kişisel bir itiraf metnidir. Bu ara tür, rastlantısal değildir. Karsavin burada kuramsal olarak söylediği şeyi, düşünce ile iç yaşantı arasındaki mesafeyi en aza indirerek söylemek istemektedir. Denebilir ki, O, burada, ölüm, suç, acı, utanç, sevgi ve kurtuluş gibi temaların yalnızca kavramlarla anlatılamayacağını düşündüğü için, parçalı ve lirik-dramatik bir söyleyişe yönelmiştir. Böylece *Poema o smerti*, onun ontolojisinin varoluş diline çevrilmiş biçimi hâline gelmiştir.

Metnin başından sonuna kadar görülüp hissedilen başlıca konu, ölümün dışsal bir olay olmadığıdır. Ölüm, şahsiyetin dışında duran yabancı bir son değil; şahsiyetin kendisiyle kurduğu ilişkinin uç sınırındadır. Bu nokta, M. Heidegger'in (1889-1976) ölüm bilincini andırsa da Karsavin'de belirleyici fark, ölümün yalnızca bireysel sonluluk olarak değil, sevgi ve fedakârlıkla birlikte ele alınmasıdır. Karsavin için ölüm, kişiyi kapatan son nokta değil, kendini aşmanın ve daha yüksek birliğe katılmanın dramatik eşiğidir.

Eserde bu düşünce yalnızca teorik değil, kozmik ölçekte de ifade edilmektedir. İnsanın acısı, başkalarının acısından ayrılmaz; yaşayanlarla ölümler arasında ince bağlar vardır. Tekil feryatlar, büyük bir insanlık iniltisinde birleşmektedir. Bu, senfonik şahsiyet düşüncesinin en karanlık, en trajik versiyonudur. Tarih burada başarı öyküsü olmaktan çıkar; paylaşılan suç, paylaşılan ölüm ve paylaşılan kurtuluş imkânının sahası hâline gelir. Karsavin'in daha önce geliştirdiği sosyal-ontolojik birlik fikri, bu metinde acının ortaklığı üzerinden yeniden kurulur.

Eserin son bölümlerinde ceza, suç ve bağışlanma meseleleri, ilahi sevginin kendini verici yapısıyla ilişkilendirilir. Karsavin'in hedefi ne stoacı bir kader kabullenışı ne de romantik bir acı estetizasyonudur. O, kişisel hakikatin ancak kendini aklamaya çalışmaktan vazgeçip kendi eksikliğini üstlenerek açılabileceğini düşünür. Bundan dolayı *Poema o smerti*, 'ölüm düşüncesi' kadar, bir 'itiraf ontolojisi' olarak okunabilir.

Orta Çağ, Rönesans ve Modernlik

Karsavin'in kültür felsefesinin önemi, Orta Çağ ile modernlik arasındaki süreklilik ve kopuşları yorumlama biçiminde ortaya çıkmaktadır. O, Orta Çağ'ı skolastik kalıntılar veya siyasi formlar yığını olarak değil, insanlığın ilahi olanla dünya arasındaki ilişkiyi bütün bir kültür düzeni içinde kurmaya çalıştığı yüksek bir sentez evresi olarak görmüştür. Bu değerlendirme, modern ilerlemeci tarih anlatılarına karşı açık bir meydan okumadır. Çünkü Karsavin'de modernlik,

basit biçimde 'özgürleşme' veya 'ilerleme' değildir; kimi bakımlardan daha derin bir parçalanmanın adıdır.

Bu parçalanmanın temel işareti, bilginin, inancın, siyasetin ve kültürel yaratıcılığın ortak şahsiyet yapısını kaybetmesidir. Orta Çağ'da bütün bu alanlar aynı dini-ontolojik çekirdek tarafından taşınıırken, Rönesans ve sonrasında dünyaya yönelik ilahi ufuktan ayrılmaya başlamıştır. Karsavin'in N. Cusanus'a (1401-1464) verdiği önem, işte bu geçiş noktasında yoğunlaşmıştır. Cusanus düşüncesi, bir dereceye kadar, mutlak ile empirik arasındaki ilişkiyi yeni bir senteze kavuşturma olasılığını taşımaktadır; ancak bu imkân tarihsel olarak tamamlanamamıştır. G. Bruno (1548-1600) ve daha sonra geliş(tiril)en modern akımlar ise dünyanın anlamını Tanrı'dan kopararak kurmaya yönelmiştir.

Tüm bunlarla birlikte, Karsavin'in modernlik eleştirisini romantik bir restorasyon özlemi şeklinde okumamak gerekir. Çünkü o, Orta Çağ'ın tarihsel olarak geri getirilebileceğini düşünmez. Onun başlıca çabası, modern dünyanın hangi ontolojik kayıp pahasına kurulduğunu göstermektir. Bu nedenle, eleştirisi ahlâkçı değil, metafiziktir: Modern kültürde uzmanlaşma, bireyselleşme ve sekülerleşme yalnızca kurumların dönüşümü değil, şahsiyet yapısının ve tarih öznesinin de parçalanması demektir.

Bu teşhis, günümüz açısından hâlâ düşündürücüdür. Karsavin'in 'mikroskobik sonuçlar' eleştirisi yalnızca tarih bilimine değil, genel olarak modern bilgi rejimine yöneltilebilir. Bilginin çoğalmasıyla anlamın çoğalması aynı şey değildir. Karsavin, işte bu noktada, kültür ve tarihin birliğini koruyacak ontolojik dili kaybettiğimizde, uzmanlığın bizi daha derin bir kavrayışa değil, daha ince bir parçalanmaya götürebileceğini sezmiştir. Bu yüzden onun Orta Çağ okuması yalnızca geçmişe değil, bugüne de yönelik eleştirel bir aynadır.

TARTIŞMA VE ELEŞTİRİLER

Karsavin'in felsefi mirasını değerlendirebilmek için öncelikle onun özgünlüğünün mahiyetini doğru belirlemek gerekir. Bu özgünlük, ne sadece Solovyovcu tüm-birlik öğretisini tekrarlamasında ne de yalnızca patristik teolojiyi çağdaş dile aktarmasında aranmalıdır. Asıl özgünlük, onun tarihsel gerçekliği ve kişisel varoluşu aynı ontolojik yapı içinde düşünme ısrarındadır. Karsavin için tarih, kişisel olmayan bir süreç değildir; kişilik de tarih dışı bir öz değildir. Bu çift yönlü hamle, onu Rus din felsefesi içinde ayrı bir yere yerleştirmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, Karsavin'in sisteminin en büyük başarısı, modern tarihçiliğin parçalayıcı yöntemleri ile modern bireyciliğin kapalı özne fikrini aynı anda aşmaya çalışmasıdır. O, tarihsel olanı yalnızca olay örgüsü olarak değil, içten bağlı, kişisel ve kültürel

bir organizasyon olarak düşünmüştür. Aynı şekilde, kişiyi de topluma karşı yalıtılmış bir bilinç noktası olarak değil, daha yüksek birliklerle ilişkisi içinde anlamaya çalışmıştır. Günümüz beşerî bilimleri açısından ele alındığında, bu yaklaşım fenomenoloji, kültürel tarih, tarihsel antropoloji ve sosyal ontolojiyle beklenmedik temas noktaları kurabilmektedir. Nitekim bazı yorumcuların Karsavin’de fenomenolojik veya sosyal-topolojik sezgiler bulmaları boşuna değildir.

Bununla birlikte, Karsavin’in sistemi iki temel eleştiriye açıktır: Birinci eleştiri, ontolojik yoğunluğunun empirik ayrımları yeterince koruyamamasıyla ilgilidir. Karsavin ‘üst şahsiyet’ ile ‘alt şahsiyet’ arasında dışsal tahakkümü reddetse de tarihsel ve siyasi pratikte bu ayrımın nasıl korunacağı açık değildir. ‘Senfonik şahsiyet’ kavramı, ontolojik düzlemde ilişki ve zengin bir kavram olmakla birlikte, siyasi düzlemde kolektivist meşrulaştırmalara kapı aralayabilir. Berdyaev’in itirazı ve daha sonraki eleştiriler tam da bu noktaya yönelmiştir. Karsavin’in Avrasyacılıkla kurduğu problemlili temas da bu eleştirinin tarihsel zeminini güçlendirmiştir.

İkinci eleştiri, kötülük ve acı sorunuyla ilgilidir. Karsavin kötülüğü çoğu yerde gerçekleşmemiş iyilik, eksik hayır veya parçalanmış birlik olarak yorumlamıştır. Bu yaklaşım ontolojik olarak tutarlı görünse de tarihsel şiddetin somutluğunu bazen aşırı düzeyde metafizikleştirme riski doğurmaktadır. Özellikle devrim, savaş ve kamp deneyiminin yaşandığı bir çağda, toplumsal kötülüğün yalnızca eksiklik veya yarım kalmışlık diye düşünülmesi, fail, sorumluluk ve kurumsal zulüm meselelerini gölgeleyebilir. Bununla beraber, *Poema o smerti* ve geç dönem yazılarında Karsavin’in bu tehlikeyi kısmen fark ettiği, acının ve suçun kişisel ciddiyetini daha derinden hissettirdiği de söylenebilir.

Öte yandan, Karsavin’in düşüncesini yalnızca ‘tehlikeli kolektivizm’ etiketiyle geçiştirmek ciddi bir indirgemecilik olur. Çünkü onun temel niyeti, bireyi devlete, ulusa veya kiliseye feda etmek değil; varlığı sevgi, fedakârlık, ölüm ve yeniden birleşme üzerinden düşünmektir. Modern özne felsefelerinin çoğunda kaybolan ilişkisellik duygusu, onda merkezdedir. Bu yüzden Karsavin’in sistemi, bireyci olmayan ama kişisel olan; kolektif olan ama mekanik olmayan, teolojik olan ama salt kilise hukuku seviyesinde kalmayan bir sosyal ontoloji denemesi olarak okunmalıdır.

Sonuçta Karsavin’in felsefi mirası, tam da çözülmemiş gerilimleri nedeniyle bugün hâlâ önemlidir. Tarih ile şahsiyet arasındaki bağın nasıl kurulacağı, toplumsal birlik ile kişisel özgürlük arasındaki ilişkinin nasıl düşünüleceği, dini metafiziğin kültür ve siyaset alanına hangi ölçüde taşınabileceği gibi sorular bugün de canlıdır. Karsavin bu sorulara -büyük ölçüde trajik

ve yarım kalmış yaşamının da kaçınılmaz bir sonucu olarak- son cevapları verememiştir; fakat onları büyük bir ciddiyetle, kavramsal cesaretle ve tarihsel malzemeyi küçümsemeden sormuştur. Bu da onu, yalnızca döneminin değil, bugünün de düşünürü yapmaktadır.

SONUÇ YERİNE

Bu çalışmanın temel sonucu, Karsavin'in düşüncesinde tarih ile şahsiyetin aynı metafizik zeminde kurulduğudur. Erken medievist çalışmalarındaki 'ortak dini fon', 'ortalama insan' ve 'sosyal-psişik gerçeklik' fikirleri, daha sonra *Filosofiya istoriyi* adlı eserinde tarih öznesi metafiziğine; *O načalakh* ve *O ličnosti*'de ise teolojik kişilik ontolojisine dönüşmektedir. Bu nedenle, Karsavin'de tarih felsefesi ile şahsiyet öğretisi, birbirini dışlayan iki alan değil, tek bir düşünce hareketinin tamamlayıcı unsurlarıdır.

İkinci olarak, Karsavin'in kişilik felsefesi, tam olarak, ancak teolojik paradigma içinde anlaşılabilir. Kişilik, onda empirik bireyin kapalı özerkliği değil, ilahi hayata iştirak ve üçlü bir dinamik içinde gerçekleşen ontolojik bir harekettir. Bu yaklaşım modern bireyciliği aşma bakımından güçlüdür; ancak 'senfonik şahsiyet' kavramında görüldüğü üzere, bireysel kişiliğin üst birlikler karşısında nasıl korunacağı sorusunu da açık bırakmaktadır. Aynı nedenle zaman, ölüm, kültür, kilise ve uygarlık yorumları da onun metafiziğinin tali ekleri değil, doğal uzantılarıdır.

Kanaatimizce, gelecekte yapılacak Karsavin çalışmalarında özellikle üç araştırma hattı öne çıkacaktır: Karsavin'in Litvanca *Avrupa Kültürü Tarihi* projesinin bütünüyle incelenmesi; zaman ve ölüm kavramlarının geç dönem kamp metinleriyle birlikte yeniden okunması; 'senfonik şahsiyet' kavramının çağdaş sosyal ontoloji tartışmalarıyla eleştirel biçimde karşılaştırılması.

Sonuç olarak, Karsavin'in asıl felsefi mirası, varlığın kişisel, tarihsel ve teolojik boyutlarını birbirinden ayırmadan düşünme cesaretidir. Onun sistemi, elbette, her konuda ikna edici değildir; fakat tarih ile şahsiyeti yeniden ontolojik bir diyalog içine sokma teşebbüsü, onu Rus düşüncesi açısından vazgeçilmez bir figür hâline getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Beisswenger, M. (2012). "Eretik" Sredi "Eretikov": L. P. Karsavin i Evraziystvo. İçinde S. S. Horuji (Editör), Lev Platonoviç Karsavin (s. 160-192). Moskova: ROSSPEN.
- Beisswenger, M. (2020). Lev Karsavin. İçinde C. Emerson, G. Pattison ve R. A. Poole (Editörler), The Oxford Handbook of Russian Religious Thought (s. 510-527). Oxford: Oxford University Press.
- Çepeleva, N. V. (2014). Filofofiya Liçnosti L. P. Karsavina i Hristianstvo. Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 7, Filofofiya, 6(26), 6-11.
- Grebeşev, İ. V. (2009). Personalistiçeskie Motivı v Istoriosofiyi L. P. Karsavina. Vestnik RGGU. Seriya "Filofofiya. Sotsiologiya. İskusstvovedenie", 1(12), 286-291.
- Hondzinskiy, P. V. (2024). L. P. Karsavin i V. N. Losskiy: Ekklesiologičeskie Paralleli. Vestnik PSTGU. Seriya I: Bogoslovie. Filofofiya. Religiovedenie, 114, 27-46.
- Khoruzhiy, S. S. (2009). Karsavin as Philosopher of Personality. Studies in East European Thought, 61(2-3), 97-104.
- Zhukova, O. A. (2022). The Metaphysical Path: Lev P. Karsavin's Philosophical Experience. Russian Studies in Philosophy, 60(6), 427-440.
- Karsavin, L. P. (1912). Oçerki Religioznoy Zhizni v Italiyi XII-XIII Vekov. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova.
- Karsavin, L. P. (1974). Katoliçestvo. Bruxelles: Zhizn s Bogom / Foyer Oriental Chrétien.
- Karsavin, L. P. (1992a). O Liçnosti. İçinde L. P. Karsavin, Religiozno-Filofofskie Soçineniya (Cilt 1, s. 1-232). Moskova: Rennans.
- Karsavin, L. P. (1993a). Filofofiya Istoriyi. Sankt-Peterburg: AO Komplekt.
- Karsavin, L. P. (1993b). Tserkov, Liçnost i Gosudarstvo. İçinde L. P. Karsavin, Soçineniya (s. 403-442). Moskova: Raritet.
- Karsavin, L. P. (1993c). Vostok, Zapad i Russkaya İdeya. İçinde L. P. Karsavin, Soçineniya (s. 157-216). Moskova: Raritet.
- Karsavin, L. P. (1994a). Noctes Petropolitanae. İçinde L. P. Karsavin, Malie Soçineniya. Moskova: Rennans.
- Karsavin, L. P. (1994b). O Naçalakh (Opit Hristianskoy Metafiziki). Sankt-Peterburg: YMCA-PRESS.
- Karsavin, L. P. (2003). Kultura Srednikh Vekov. Moskova: Knizhnaya Nakhodka.

- Karsavin, L. P. (2012). *Monaşestvo v Sredniye Veka*. Moskova: Lomonosov.
- Karsavin, L. P. (1992b). *Poema o Smerti*. İçinde L. P. Karsavin, *Religiozno-Filosofskie Soçineniya* (Cilt 1, s. 235-305). Moskova: Renessans.
- Malgina, N. Yu. (2014). *Sudba Liçnosti v Filosofiyi Istoriyi L. P. Karsavina*. Vestnik RUDN. Seriya “Filosofiya”, 2, 16-23.
- Malinov, A. V. (2019). “*Filosofiya Istoriyi*” L. P. Karsavina i Traditsiya Prepodavaniya Filosofiyi Istoriyi v Peterburgskom Universitete. *Solovevskie İssledovaniya*, 2, 193-206.
- Melih, Yu. B. (2003). *Personalizm L. P. Karsavina i Evropeyskaya Filosofiya*. Moskova: Progress-Traditsiya.
- Rezvih, T. N. (2013). *Problema Vremeni u L. P. Karsavina*. Vestnik PSTGU. Seriya I: Bogoslovie. *Filosofiya*, 2(46), 70-87.
- Vinogradov, A. İ. (2010). *Vzglyadı L. P. Karsavina na Subyekt İstoriyi*. Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta. Seriya “Filosofskie Nauki”, 2, 95-100.
- Yermişin, O. T. (2019). *İstoriyosofiya L. P. Karsavina: Mezhdı İstoriey Kulturi i Metafizikoy*. Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kulturi i İskusstv, 4(90), 29-36.